

DK
508
.3
K69

UC-NRLF

φB 85 644

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

B

A

A

1930
27

Vseukraïns'ka Akademiya Nauk

НКО — УСРР

В С Е У К Р А І Н С Ъ К А А К А Д Е М І Я Н А У К

Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

Miss. pub.

Ф. А. КОЗУБОВСЬКИЙ

F. A. Kozubovs'kii

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БОГЕСУ

1930—1932 рр.

*Archaeological investigations
on the territory of Boges*

1930 — 1932
(ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ
В РАЙОНІ МАЙБУТНЬОГО ПІДТОПЛЕННЯ БОЗЬКОЇ
ГІДРОЕЛЕКТРОЦЕНТРАЛІ)

КИЇВ—1933

BCEY

APXE

H

НКО — УСРР
В С Е У К Р А І Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Ф. А. КОЗУБОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ БОГЕСУ
1930—1932 рр.

(ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ
В РАЙОНІ МАЙБУТНЬОГО ПІДТОПЛЕННЯ БОЗЬКОЇ
ГІДРОЕЛЕКТРОЦЕНТРАЛІ)

КИЇВ—1933

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського друку“,
„Картковому репертуарі“ й інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

Літредактор *Л. Збрага*
Техредактор *С. Скомський*
Учений коректор *М. Качеровський*

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний секретар ВУАН акад. *О. Корчак-Чепурківський*

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. Київ, Печерське (Цитадель 9)

DK508
.3
K69

ПЕРЕДМОВА

Археологічні дослідження на території Богесу (Бозької районної гідроелектроцентралі), між Первомайським та Вознесенським, розпочато за ухвалою НКО з 1930 р. Дослідча робота триває і триватиме доти, поки можна буде досліджувати, — до моменту підтоплення досліджуваної долини після збудування і пуску в дію гідроелектростанції.

Все це зобов'язувало керівництво експедиції і весь науково-дослідчий колектив членів експедиції відповідно форсувати і темпи роботи, і її обсяг. Це знову таки не могло не відбитися на охопленні дослідчих об'єктів, на черговості їх дослідження і на самих способах дослідження. Безперечно, в проведеній роботі є чимало огріхів і методичних можливих перепусків у дослідженні, як то показала зокрема практика дослідження Дніпрельстану. Ці огріхи, хиби й перепуски, на нашу думку, найкраще та найяскравіше можна виявити лише тоді, коли всю нашу попередню роботу ми поставимо під уважний, об'єктивний критичний перегляд, як фахових сил істориків матеріальної культури, так і широких наукових та радянських кіл, а також під не менш важливий критичний перегляд робітничо-колгоспних мас. Проваджувану нами науково-дослідчу роботу ми розглядаємо як частину загальної роботи на Богесівській дільниці соцбудівництва, а не як замкнену, вузько-фахову роботу. Тому й перевірку її треба поставити на кін загальної уваги радянського суспільства.

Значну частину робіт експедиції провели її окремі члени на засадах старої буржуазної методологічної спрямованості. В попередній інтерпретації виявленого речового матеріалу застосовували стару, типологічну методу дослідження.

Зламний поворот на шляхах ґрунтової перебудови методики археологічного дослідження й особливо в застосуванні методи історичного матеріалізму в конкретних археологічних працях навіть молодшої генерації радянських археологів намітився лише недавно. Коли археологічно-етнографічна конференція в Ленінграді 1932 р. і широко розгорнута, організована ГАИМК, дискусія перед і під час конференції поставили на принципову височінь питання методологічного порядку в галузі історії матеріальної культури, то питання конкретної методики археологічних робіт і досі лишилося майже не зачеплене. Навіть ті окремі статі, що їх час від часу вміщується в „Сообщениях ГАИМК“, дають лише перші етюдні натяки на побудування нової методики археологічних досліджень.

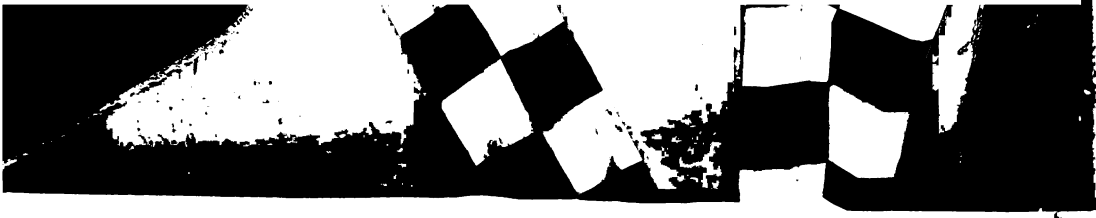
Наша праця на території Богесу не є виняток у цьому реконструктивному процесі. Для неї властиві всі можливі окремі помилки в інтерпретації фактичного матеріалу і в соціологічних узагальненнях. Сам подаваний археологічний матеріал не є достатній для остаточних узагальнень. Для цього нема таких, на нашу думку, невід'ємних і складових частин усякого дослідження, особливо давніших стадій історичного розвитку суспільства, як притягнення і використання палеонтологічного матеріалу, етнографічних паралелів і порівнянь, палеоаналізу мовних пам'яток, тощо. Тому свою роботу ми вважаємо за частину цілого, а не за ціле. Починаючи будування одного з велетнів нашого соціалістичного господарства, одну з подойм у соціалістичному перебудуванні сільського господарства Українського степу — Богес, — ми повинні показати всі ті історичні зміни, той історичний розвиток і закономірності цього розвитку, які досі відбувалися на території Богесу. В цьому ми виходили з Марксового твердження: „Таку саму важливість, яку має будова решток кісток для вивчення організації зниклих тваринних відмін, мають рештки засобів праці для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться одна від одної не тим, що виробляють, а тим як виробляють, якими засобами праці (К. Маркс, Капітал, т. I, с. 121, 1931р.).

Подаючи в цій книжці матеріал наших науково-дослідчих робіт першого етапу і ставлячи своїм завданням розгорнути, після належного камерально-лабораторного й літературного його опрацювання, видання повної монографії — історії матеріальної культури Надчорноморщини, ми будемо глибоко вдячні кожному фахівцеві, як і кожному робітникові та колгоспникові, за всі їхні вказівки та зауваження до поданого тут матеріалу.

Одеса — Київ.

1. II — 10. XII 1932 р.

со
см
ле
пі
Кр
осн
І
вер
та я
рн
сп
пор
ніж
С
пока
гидр
Б
бога
дів
Ф
ких
лесу
зна
л
пору
оді
М
тв
стрі
ту
лос
Ура

1. Гідрогеологічні особливості середньої течії Півд. Бога.

Ріка Бог протікає в західній частині кристалічної смуги Подільсько-Озівського горсту, що займає північне Поділля і широкою смугою тягнеться на південний схід, на Вознесенське й Дніпропетровське. Українська кристалічна смуга є прастарі гори, що пізніше зрізані були денудацією до самого ґрунту найглибших фалд. Кристалічна смуга з усіма її нерівностями, фалдами являє собою основу для всього рельєфу Надбожжя та всієї його гідросистеми¹.

В середній, досліджуваній нами, частині сточища р. Бога поверхня кристалічних порід залягає неглибоко й виступає річками та ярами. По середньому та долішньому Бозі кристалічні виходи граніту, як і інших порід, спрямовані вперек ріки, що круто спадає тут. На цих місцях Бог і утворює свої численні високі пороги. По допливах Бога кристалічні породи виступають менш, ніж по долині.

Сточище р. Бога лежить поза межами льодовця та моренових покладів, і це значною мірою зумовило утворення його сучасної гідросистеми й Надбожжя.

Більшість поверхні кристалічного масиву в сточищі середнього Бога вкрита безпосередньо негрубою поволокою третинних покладів пліоцену, що утворили серію т. зв. рябих глин.

Рябі глини в сточищі Бога залягають на Балтсько-сарматських верствах. Ці глини для води дуже непроникливі, в'язкі і вкриті лесуватим суглинком четвертинної доби; грубина лесової поволоки, залежно від характеру рельєфу, пересічно хитається від 5 до 17 м.

Лесова поволока та шари рябих глин утворили підвищену степову рівнину з поступовими схилами і надрічковими терасами вододілу. Вододіл має дуже розвинену систему ярів та балок.

Між Первомайським та Ак-Мечеткою р. Бог протікає на протязі 62 км поміж гранітовими берегами, що утворюють тут дуже стрімкий, різко окреслений каньйон.

Вище від Первомайського Середнє Надбожжя, в основі маючи ту саму геологічну будову, різниться від нижчої частини водозбору

¹ В. Ласкарев. Заметки о тектонике Южно-русской кристаллической полосы. Известия Геолкома, XXIV, 1925, с. 281.

Личков. Некоторые данные о рельефе и тектонике кристаллических пород Украинской кристаллической полосы. Вісник Укргеолкому, 1924, 6.

Ак. Тутковський. Природна районізація України. Київ, 1932.

відмінними ландшафтами, що утворилися тут у наслідок недалекого південного краю льодовикової поволоки. Рельєф складається з дуже розчленованої пагористої хвилястої системи плато, підвишень, терас тощо. Ця розчленованість особливо виявляється в південній частині.

Саме ця смуга є переходова від лісостепу до степу. Фактично природна південна межа лісостепової смуги є р. Кодима, бо далі на південь лісових островів зовсім не трапляється, коли не рахувати надбозьких штучно насаджених смуг. Ліси в північній частині кол. Поділля ще трапляються чималими острівними масивами, а над Кодимою й по Надбожжю до Костянтинівки зрідка можна здобати їх острівцями лише в балочках та вибалочках.

2. До історії збудування гідроелектроцентралі на П. Бозі.

За п'ятилітнім планом розвитку народного господарства УСРР в галузі електрифікації зокрема, передбачається збудувати центральну електричну станцію на р. Південному Бозі в районі найважливіших його порогів, між Первомайським та Вознесенським.

Питання про використання гідроенергії р. Бога спиралося на кілька гідрогеологічних обслідувань цього району. Актуальність бозької енергетичної проблеми не один раз висвітлювалося і в поточній літературі, і в проєкті п'ятирічки Укрдержплану, як одне з найголовніших питань енергетики Українського степу¹.

Проєкти збудування гідроелектростанції на Бозі ґрунтуються на досвіді збудування малих районних гідроелектростанцій, як от Олександрівська та Первомайська, що нині діють і розташовані на обох кінцях району підтоплення Богесу. У цих межах, між

¹ Инж. О. Бируля. Р. Бог та її сточище в 1928 р.

Е. В. Опіков. Краткий обзор литературы по гидрологии Украины за 1918—27 г. „Вісті н.-д. Ін-ту водн. г-ва України“, т. I, К., 1927 р.

Опіков. Водные богатства Украины, ДВУ, К., 1925.

Деякі географічні вказівки є у „Вістях н.-д. Ін-ту вод. госп. України“, т. III, в. 2. Матеріали до гідрогеології України, т. I, в. II.

Акад. П. Тутковський та проф. С. Опіков. Показчик головної літератури про підземні води на Україні та почасті на суміжних просторах у зв'язку з геологічною літературою взагалі, К., 1929.

Завнацімо й новіші видання та статті щодо цього району:

П. І. Голубев. Матеріали по геології та гідрології Побужжя. І. Р. Южный Буг. — Укр. відділ Геологічного комітету. „Матеріали до загальної та застосовної геології України“, в. II, К., 1929. Самий район лівого берега поміж Первомайським та Вознесенським описано ще 1917 р.

В. Назаров. Кліматичні елементи водозбору П. Бога до м. Вознесенського за 1885—1928 р. „Матеріали до геофізичної характеристики України“, т. V, в. I, К., 1928.

Щорічник гідрометричної служби НКЗС України, рік I, К., 1927.

В. Попов. Режим Южного Буга. Од., 1928.

В. Назаров. Зв'язок між збігом р. П. Буга й метеорологічними чинниками його водозбору.

В. Назаров. Спроба перевірити та застосувати гідрографічну методу вираховування річного збору А. Майора до умов р. П. Бога. „Вісник метеорології та

Первомайським та с. Олександрівкою, на дільниці 52 км, лишається невикористаним спадання в 52,6 м, тобто далеко більше за спадання на Дніпрельстані (37 м).

За висновками бюро Богесу передбачається збудувати електростанції коло Лефтерового млина, що на два кілометри вище с. Бугівського. Гребля, завдовжки 353 м, впираючись у високі скелясті береги, дасть напір 50,77 м; матеріал — місцевий граніт. Такий підпір води перекине всі пороги аж до м. Первомайського, всю бозьку долину з устям балок і допливів Бога (Романової, Карабельної, Великого Ташлика), значно підтопить великі села Костянтинівку та Богданівку, що якраз зайняли вигідні з сільсько-господарського погляду простори в поширенні долини Бога, на луці його, що колись звалося урочище „Криве“. 4-й варіант, саме щоб уникнути підтоплення Костянтинівки та Богданівки (на компенсацію селян яких треба було б витратити принаймні півтора млн. крб.), передбачає збудування двох гребель, з яких одна лишається біля Лефтерового млина з підпором у 19 м, що перекирає район Гарду та частково „Криве“.

Другу греблю мають збудувати на порогах Бога вище Костянтинівки проти с. Швірнева (Мар'їн Бог) з підпором 32 м і вона перекине всю дальшу дільницю Бога аж до Первомайського. Потужність станцій за обома варіантами однакова — 40 000 к. с. або 30 000 кль. Перший проект потребує більших витрат — 50 млн. проти 41 млн. 4-го проекту, але вартість кіловатгодини, а також витрати на установлення майже однакові. Щодо споживання енергії Богесу,

гідрології“. Частина метеорологічна, № 2, в. 3, 1929, К., Укрмет (Для останньої статті див. „Труды второго Всесоюзного гидрологического съезда“, ч. II, 1929).

В „Науково-технічному віснику“ (1927, №№ 11—12) ст. інж. Грибняка, а також монографія інж. О. Бирул: Р. Бог та її сточище. „Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії“. Він., 1928 (В серії видань Кабінету для вивчення Поділля Вінницької філії ВБУ при ВУАН).

Ця звідна праця підсумовує всі попередні дослідження Надбужжя.

Відповідно до цієї підготовчої праці вже попередній проект п'ятирічного плану УСРР відбив у схемі енергетичного плану збудування Бозької центральної електричної гідроелектричної станції в районі порогів р. Бога. „Путь народного хозяйственного развития УСРР. Матеріали к построению пятилетнего плана“, X., 1928, сс. 186, 177, 31, так само як і остаточний варіант п'ятилітнього плану. Цифри п'ятилітнього плану розвитку промисловості УСРР (1928/1929—1932/1933 рр. X., 1929, с. 368, табл. № 10, с. 18).

Проект цей удосконалено протягом 1929 та 1930 р. (див. звіт про дискусію: — Технічна експертиза ескізних проектів Богесу. „Вісті ВУЦВК“, 12, IV, 1929, № 145/2538). Проф. К. Клоповов з доручення бюро проектування Богесу розробив доповідну записку „О выборе промышленных потребителей энергии гидроелектрической станции, X., 1929; пор. „Вісті ВУЦВК“, № 135, 14, VI, 1929 та „Шлях індустріалізації“; рец. на цю записку — С. Яснопольский. „Значение Бугской гидроелектрической станции для Украины“, „Господарство України“, 1929, № 10. Найновіші матеріали в наслідок праці бюро Богесу 1929 р., почасті 1930 р., подаю в статті інж. Граціанського — Як використати водну енергію порожистої ділянки річки південного Бога, „Енергетика“, 1930, № 2 (липень) та № 3 (серпень). На неї ми спираємося в характеристиці технічної сторони проекту; вона містить і підсумки економічного розроблення цього питання. Журнал „Енергетика“, 1930 р., № 2, стаття інж. І. Мартинова.

то за завданням цієї станції на найближчі часи нею переважно обслуговуватиметься м. Миколаїв та задовольнятиметься потреби місцевої с.-г. промисловості. У дальшому можлива реалізація проекту проф. Клопотова про спорудження в районі Богесу Хемічного комбінату здобування рідкого палива з бурого вугілля, що його довозять з олександрівських родовищ. Сільське господарство Надбожжя у своїй реконструкції набуде організаційних форм у вигляді 3-х агрокомбінатів: 1) кукурудзяного, 2) вирощування олійних культур і 3) садового — з переробленням їхньої продукції. Намічені в надбозкій низовині меліораційні роботи, після яких Богес повинен буде зв'язатися з агросистемою низовинних плавнів, зв'яжуть цей осередок соціалістичної культури також новою залізницею з Гуманню, Миколаєвом, Долінською та з іншими комунікаційними і промисловими вузлами.

Вже самий перелік намічених до виконання заходів щодо реконструкції народного господарства Надбожжя свідчить про радикальні зміни в житті долини Бога та її околиць; дільниця від кол. Лефтерового млина до Первомайського затоплюється водною масою місцями до 50 м завглибшки (при двогребельному проекті знову таки перекривається вся дільниця порогів). Перекриті будуть і бічні долини на декілька кілометрів углуб. Передбачається значний обсяг скельних робіт, лише вдвоє менший проти Дніпрельстану при збудуванні самої тільки греблі Богесу. Підтоплюється площа двох великих осель, що сидять на здавна відомих урочищах. Трасування нових шляхів теж потребуватиме і скельних, і чималих земляних робіт. Інтенсифікація сільського господарства цього району матиме наслідком також чималий обсяг земельних робіт і неминуче руйнування старих споруд. На стані прибозького прирічкового плато відіб'ється, нарешті, й інший режим у зв'язку з підвищенням рівня води у долині.

Утворення нових осель та колгоспних господарств на заводних балочках та ярах теж треба взяти на увагу. Фабричне будівництво, що передбачається для агропромосередків, а також і для майбутнього Хемкомбінату, буде зв'язане з земляними роботами великого масштабу.

3. Потреба й історичні передумови археологічного дослідження району підтоплення.

Ці моменти стимулювали ще з 1929 р. потребу організувати археологічне дослідження району підтоплення, що стане в наслідок збудування Бозької електричної гідроцентрالی, та вимагали заходів щодо охорони пам'яток культури під час будівництва, відповідно до того, як то було зроблено при будівництві Дніпрельстану.

Зведеної праці або археологічної карти для досліджуваної території немає ще й на сьогодні. Популярна книжка, яку видав В. І. Гошкевич¹ про скарби Херсонської губ., базуючи подані в ній

¹ В. І. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ., ч. I, 1902, Херсон.

відомості на дуже застарілих повідомленнях Ястребова та на неперевіренних повідомленнях (іноді анонімних) своїх кореспондентів, не задовольняє навіть елементарних вимог до археологічної краєзнавчої літератури.

Коли для лісостепової частини Середнього Надбужжя археологічна карта Подільської губ.¹ була значною мірою орієнтовна, допоміжна в наших попередніх розвідках, то для території кол. Херсонської губ. над Богом роботу треба було розпочинати цілком наново, бо в не дуже численній літературі про пам'ятки матеріальної культури Українського степу ці відомості зовсім недостатні.

Деякі вказівки на археологічні пам'ятки цього району зібрали й подали В. Ястребов² та проф. Д. І. Яворницький, що зробив навіть спеціальну екскурсію для дослідження останніх припулків Запорізької Січі на Бозі³. Окремі відомості знаходимо й у Скальковського⁴, особливо про пам'ятки пізніших формацій.

Окремі нотатки про досліджуваний експедицією район Середнього степового Надбужжя знаходимо також і в окремих кореспондентів Одеського товариства історії та старовини — у Левченка⁵ та Филипovichа⁶, давнього місцевого жителя, що, як любитель старовини, збирав ці відомості систематично, не подавши, однак, систематичних вичерпливіших відомостей про ту ж таки „старовину“. Історично-топографічну розвідку цього району подає в своїй статті 1926 р. Ф. Петрунь⁷.

Для попереднього ознайомлення з випадковими знахідками пам'яток матеріальної культури та з географічно-топографічним поширенням їх у Надбужжі чимало прислужився широкий попередній матеріал, зібраний директором Первомайського музею П. В. Харламповичем⁸, так само як і безпосереднє ознайомлення з колекціями Первомайського краєзнавчого музею.

Як сказано вище, в основу попереднього орієнтування в польовій розвідній праці експедиції взято „Археологическую карту Подольской губ.“ та інші новіші праці⁹.

¹ Сецинский. Археологическая карта Подольской губ. „Труды XI археологического съезда в Киеве“, 1899 г., ч. I; його ж таки — Нарис з історії Поділля, ч. I, Вінниця, 1927 р.

² В. Ястребов. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губ. „Записки Одесского общества истории и древностей“, т. XXIII.

³ Д. И. Яворницкий. Вольности запорожских казаков.

Його ж таки — Запорожжє в пам'ятках старини и в преданиях народа.

⁴ „Киевская старина“, 1898 г., кн. № 14.

⁵ „Киевская старина“, 1898 г., кн. № 14.

⁶ Филипovich. Замітка про історію с. Мигіїв. „Зап. Од. о-ва истории и древностей“, тт. XXIII та XXIV.

⁷ Ф. Петрунь. Степовое Побужжя в господарськiм та військовiм укладi Українського пограниччя. Журнал н.-д. катедр м. Одеси, т. II, № 2, 1927 р.

Його ж таки — Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського району. „Східний світ“, 1928 р., № 6, додаток ст. проф. Дложевського.

⁸ П. Харлампович. Матеріали з археології та історії Первомайщини. Розкопки курганів в околицях м. Первомайського. Монетні знахідки на Первомайщині. „Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН“, № 4—5, 1930 р.

⁹ С. Гамченко. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. 36. „Трипільська культура на Україні“, т. I, Київ, ВУАН, 1926 р.

4. Історичні відомості про досліджуваний район.

У відомостях давніх істориків античних грецьких колоній на Надчорноморщині (Геродот та ін.) зазначається, що р. Бог (Гіпаніс) була приступна для судноплавства до початку її порогів (до Олександрівки). Але можна гадати, що зносини колоніальних геленістичних міст не обмежувалися тим природним кордоном, а йшли значно вище по Богу. А загалом питання про політичні й культурні взаємини греків з тубільцями, хоч є чимала капітальна література про античне суспільство північної Надчорноморщини, найменше досліджене і з'ясоване. Це питання повинно було постати і перед Бозькою археологічною експедицією, особливо ж про впливи античних міст-колоній північної Надчорноморщини на територію, що межує з Лісостепом.

Феодалний період на Україні відбився в численних матеріальних рештках культури в Середньому степовому та лісостеповому Надбожжі. Саме над Богом у районі кочовницької орди ногайських татар (Подільський улус) ми маємо цілу низку опірно-оборонних пунктів, переважно пристосованих до бродів та „перелазів“ через Бог (Ак-Мечет, Мечетне, Вітовтів брід, Торговиця на Синюсі, Балаклея та ін.). Відомі „перелази“ через р. Бог — коло Вітовтового броду, Торговиця на Синюсі, Балаклея на нижньому Бозі і місцевість між Савранню та Вознесенським, — були за вузлами степових комунікацій. Тут перехрещувалися шляхи з Києва на нижній Дніпро та з Криму і з нижнього Дніпра до Волощини, до Західної України і далі до Західної Європи.

Не втрачав свого актуального значення цей район і в господарчій системі українського Правобережжя за новіших часів. Урочища „Пробите“, „Криве“, „Романове“, „Піщаний брід“, „Кременчук“ та ін. добре відомі за часів козацької колонізації степу. На початку XVIII ст. запорожці мали на бозьких порогах другий щодо значення після Дніпра притулок. Практика запорізького Гарду на Бозі, очевидно, йшла здавна.

Нарешті, цей край потребує дослідження й не менш цікавих пам'яток XIX ст. На Бозі після ліквідації „вольностей запорожських“ ми спостерігаємо декілька хвиль військової колонізації царського уряду, що після них залишилося чимало військових осад.

Але найбільшої уваги від дослідника історії матеріальної культури вимагає і вимагатиме дослідження діалектики процесу тих змін, що відбуваються в економіці, в побуті і в господарському укладі та в складному нашаруванні ідеологічних надбудов теперішнього надбозького села. Ці зміни яскраво позначилися в зв'язку з колективізацією та соціалістичним перебудуванням усього сільського господарства, позначаються в найрізноманітніших виявах класової боротьби в соціалістичних перемогах і в величезних перспективах та особливо розгорнуться через декілька років у зв'язку із збудуванням на бозьких порогах велетенської гідроелектростанції. Для фахівців етнографів, що ці зміни розглядають не

в куркульсько-народницькому розумінні, не скигають за „добрим старим часом“, а в цих змінах, в боротьбі суперечностей у перелітках (укладах) шукатимуть, досліджуватимуть закономірності діалектики історичного процесу, — цікавої вдячної роботи безмежне море!

5. Підсумки давніших археологічних дослідів на Південному Бозі.

Передреволюційна археологія для дослідження „Юга Росії“ ставила завдання зовсім відмінні від тих, які ставимо ми тепер.

Ідучи за західноєвропейською традицією, в естетичному захопленні екзотикою високорозвиненої античної рабовласницької культури, що так пишно репрезентована була численними матеріальними рештками на руїнах давніших колоніальних міст класичної Греції й Риму, наші попередники — представники дворянсько-буржуазної археології — ігнорували навіть ті „варварські“ пам'ятки, що тісно сплitalися в одному комплексі з античністю північної Надчорноморщини. Тільки пізніші дослідники на початку першої чверті нашого століття починають заводити в коло дослідницьких питань, поряд з грецькими провідними „класичними“ елементами, на північній Надчорноморщині і місцевий тубільний елемент, інтерпретуючи місцеву „варварську“ культуру як фон культуртрегерських геленістичних впливів.

Перший, хто більш-менш серйозно і науково поставив проблему дослідження матеріальної культури передкласового суспільства на північній Надчорноморщині, був одеський професор Е. Р. Ф он-Штерн¹. Штернову працю на Надчорноморщині в ширшому масштабі і в значно новішому методологічному спрямованні продовжує проф. М. Ф. Болтенко², майже єдиний учень Штерна в галузі археології. Уже в усатівських розкопинах проф. М. Болтенка намічається для української археології ревізія давніх тверджень, в яких найдавніші суспільства надчорноморського степового простору розглядалося як безконечну зміну одних народів другими, що мов „битим шляхом“ безнастанно сунули через надчорноморські степи з Азії до Європи чи навпаки³. В Усатовому вперше констатується тривалий осідок родової громади на Чорноморському узбережжі, що зв'язується елементами культури з лісостеповою смугою, зокрема з т. зв. „Трипільською культурою“.

¹ Е. Р. Ф он-Штерн. Доисторическая греческая культура на Юге России. „Труды Археологического съезда в Екатеринославе“, 1905 г., т. I, сс. 9—95.

² М. Болтенко. Раскопки Усатовско-Большекуляницкого поля культурных остатков. „Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН“, 7—2—3, Одеса, 1925 р.

³ Його ж таки — Кераміка з Усатова. „Трипільський збірник“, в. I, ВУАН — ВУАК, Київ, 1926 р.

⁴ М. Ростовцев. Эллинизм и иранство на Юге России, изд. „Огни“, СПб, 1918 г.

Це є перша, справді критична, спроба починати історію Надчорноморщини не на основі самих відомостей грецьких істориків, з яких ми довідуємося головне тільки про „кемерійський мрак“, що досі обгортає давніші стадії людської історії: археологічне встановлення існування первісно-комуністичних громад на цій території задовго до часів Геродота кидає перший промінь світла в той далекий, досі справді темний, період людської історії.

Проблема первісно-комуністичного суспільства та його розвитку в умовах степового Надбожжя, співвідношення „скитських“ курганних поховань та культури селищ з мальованою керамікою в їх територіальному й топографічному поєднанні та в стадіальному розвитку стали стрижневими проблемами; для з'ясування цих останніх ми примушені були не обмежувати нашу розвідку територію самими тільки районами майбутнього підтоплення Богесу, а поширити її, принаймні, на весь основний водозбір середньої частини р. Бога — на рр. Синюху, Кодиму, Карабельну та Бакшалу.

Треба сказати, що Бозька археологічна експедиція не стала на старі рейки й старі биті археологічні шляхи, а поставила собі інші проблеми й завдання, відмінні від завдань наших попередників. Попередні дослідження „героїчних часів“ в археології, поряд з численним, багатющим матеріалом, не давали відповіді навіть на основні питання з давніших стадій історії Надчорноморщини. Напр., коли ми візьмемо давню, досі не з'ясовану археологами проблему хоча б т. зв. „скито-сарматської культури“, з дослідженням якої тісно зв'язана проблема культури т. зв. „покорчених“ поховань, то вочевидь натрапимо тут на непереборні труднощі, на своєрідний hiatus, який досі був не тільки між цими „культурами“, а й чи не найбільшою мірою утворювався в наших знаннях про цю культуру. Дотеперішній науковий підхід до дослідження цього історичного періоду був явно незадовільний, неправильний, бо досі ніхто з попередніх дослідників, досліджуючи „покорчених“, не з'ясував, чи „покорчені“ і т. зв. „скити“ та пізніші по них культури часом не є те саме суспільство, тільки на різних ступенях стадіального розвитку його, зумовленого зміною господарської бази та явищ надбудовного порядку, що зокрема відбилися в поховальних обрядах — в цьому дзеркалі земного життя похованих¹.

Щоб з'ясувати цілий ряд питань, які виникали з поставленої проблеми, ми в своєму дослідженні мали на увазі зосередити головну увагу не на курганах та самих похованнях, а наголошувати виявлення й дослідження головне селищ, городищ та стоянок, як суцільних суспільно-економічних комплексів відповідних історичних етапів. Ми досліджували курганні поховання для того, щоб з'ясувати додаткові питання локального порядку, які мали поставати в процесі дослідів на селищах. Це робило наше завдання ще складнішим і відповідальнішим, бо треба було одночасно відходити

¹ Аналогічне поставлення цього самого питання знаходимо у В. Гольмстен, „Сообщения ГАИМК“, 1932 р., № 7—8, № 11—12, с. 11.

від давніх традиційних шляхів археологічного дослідження і поряд з розшуками нових дослідчих об'єктів шукати нових метод.

В археологічному розумінні наше завдання подвоювалося і потроювалося ще й тим, що „біла пляма“ на українській археологічній карті вимагала заповнення її величезної, на кілька сот кілометрів, території між південним краєм Українського лісостепу та Чорним морем. Коли не рахувати окремих поодиноких розвідок, що матеріали їх ніде досі не опубліковані і в науковому вжитку невідомі, можна вважати, що Бозька археологічна експедиція вперше поставила проблеми пов'язання точки узбережжя Чорного моря (Усатове) з лісостеповими, досить численними точками стаціонарного перебування передкласового суспільства, щоб простежити й з'ясувати особливості, властиві для кожної стадії суспільного розвитку в конкретних природничо-географічних умовах. Р. Бог, як середню магістральну базу, і взято за маршрутну основу для таких науково-дослідчих спостережень.

Відомо, що за найдавніші суспільства в Надчорноморщині досі вважали тих осельників, які прийшли сюди десь із середньоазійських степів і принесли з собою культуру курганных поховань з покорченими, пофарбованими кістяками. Цю культуру залічували¹ до т. зв. пізньонеолітичної (мідяно-кам'яної), тобто до стадії родового суспільства в періоді початку його розкладу і переходу до родоплемінної стадії (в данному розумінні — за марксівським поділом стадіальності розвитку суспільства).

Визнаючи, що такий спосіб поховання властивий не тільки для північної Надчорноморщини, а спостерігається на всьому просторі Середземноморщини та в степах Середньої Азії, буржуазні археологи розглядали, однак, наявність цього поховального обряду, саме на Чорноморщині, як доказ расово-міграційного поширення певної культури з одного вогнища, десь із Середньої Азії.

Так, спираючись на відомий йому з попередніх археологічних дослідів речовий і літературний матеріал, М. Ростовцев² пояснює наступні зміни в культурах зміною етнічних припливів у надчорноморські степи, які приносили з собою і властиву для кожної такої етнічної окремішності культуру. Співвідношення в культурах він пояснює як вплив „вищих“ культур на „нижчі“. Для цього в його теорії співвідношення іранських та елінських етнічних кіл виводиться два культурних вогнища, що відповідно впливали на надчорноморських „варварів“: кріто-балканське (егейське) та малоазійське, закавказьке (хетське). Мусимо тут зазначити, що так будувались всі дотеперішні теорії і планувались нові археологічні дослідження для продовження й поглиблення цих теорій.

Не вдаючись у критичний розгляд концепцій Ростовцева, як представника буржуазного класа, шовініста-великодержавника і виразника фашистсько-націоналістичних методологічних спрямовань

¹ М. Ростовцев. Эллинизм и иранство на Юге России.

² Ibid., с. 23.

в його археологічних дослідженнях (про це є вже чимала й ґрунтовна критична література в наших марксівських періодичних виданнях), зупинімося коротко на основних принципах, що їх ми протиставляємо буржуазним історикам.

Характерною рисою буржуазного суспільства, в тому числі й буржуазної науки, за висловом Леніна, був той ганебний розрив між теорією та практикою, що саме й характеризував капіталістичне суспільство. Найбільшою мірою такий розрив властивий передреволюційним археологічним дослідженням на території кол. Росії. Можемо з певністю заявити, що ніяких планових пов'язань між археологічним дослідженням та практичними завданнями господарського будівництва перед Жовтневою революцією в кол. Росії не було. Російська дворянська археологія, що в дослідженнях „пам'яток старовини“ шукала, естетичного задоволення своїх смаків та potwierдження й виправдання своєї „історичної місії“ в суспільному проводі і в керуванні державою, самою класовою природою свого спрямовання була далека навіть від тих завдань, що їх собі ставила буржуазна тогочасна історична наука. Археологія справді була „наукою для багатих“. (З постанови XIII арх. з'їзду)¹.

Нова ліберально-буржуазна течія, що зародилася й розвинулася в колах прогресивної буржуазної університетської професури, вносячи в археологічні дослідження методологічне спрямовання й досягнення західноєвропейської археології, спрямовувала й підпорядковувала інтереси цих досліджень тим класовим завданням, які буржуазна наука ставила як соціальне замовлення перед науково-теоретичним фронтом. З усіх тих численних методологічних спрямовань у буржуазній археології виразно виділяються дві основні течії, що одна одну доповнюють: а) питання національно-буржуазного самовизначення, „національної самобутності“, доказу якої буржуазія шукала в матеріальних рештках передісторії та в історичних документах, і б) та шукання наукового підтвердження одвічності приватної власності та незалежності й „святості“ родини, як основи буржуазного суспільства. Це знову таки зумовило велику увагу буржуазних дослідників суспільних форм до питань археологічного дослідження найдавніших стадій культурної діяльності людини, де буржуазна наука шукала першоджерел для цієї теорії².

Обом цим напрямкам буржуазної археології була властива методологічна спрямованість, яка, базуючись на формально-типологічний методі вивчення зовнішніх форм речей, на голому емпіризмі та на зовнішньому описуванні речових комплексів, без вивчення їх внутрішнього соціологічного змісту, без вивчення речових пам'яток, як показників певних суспільно-історичних процесів, —

¹ В. Равдоникас. За марксистскую историю материальной культуры, Лнг., ГАИМК, 1930 г.

² Див. Записки ВУАК'у, т. I, 1932. Обґрунтовану розгорнуту критику цих поглядів подавали не раз на сторінках спеціальної літератури („Сообщения ГАИМК“, „Советская этнография“, „Историк-марксист“ та ін.).

породила численні теорії, як от „расову теорію“, „теорію міграцій“, культурно-історичних кіл, запозичень тощо. Саме в цьому, в археології зокрема, буржуазна наука намагається знайти теоретичне виправдання одвічності й незмінності буржуазного суспільства.

6. Наші задачі та методологічні передумови для дослідження даного району.

Цілоком протилежні завдання стоять перед радянською археологією.

Найважливіше завдання, поставлене перед археологією та археологами СРСР, що примусило археологічну ділянку історичного фронту останнім часом так інтенсивно взятися до цілковитого перебудування всієї своєї методологічної основи зверху донизу, — це вимоги загального народно-господарчого будівництва, поруч з якими на археологів зокрема покладається відповідальне завдання дослідити ті величезні земельні простори, які протягом найкоротшого часу радикально змінять свій вигляд.

У зв'язку з будуванням нових фабрик, заводів, міст, а також у зв'язку з дорожнім будівництвом, особливо з інтенсивним поширенням засівної площі соціалістичного сільського господарства, виявляється численна кількість пам'яток матеріальної культури — матеріальних документів найдавніших стадій розвитку суспільства. Але поруч з виявленням ітиме й руйнація та нищення цих пам'яток. Соціалістичне будівництво не може міняти своїх завдань, поступаючись перед пам'ятками минулого: частина археологічних джерел повинна буде зникнути в процесі нової індустріальної і агрикультурної діяльності соціалістичної доби. Але ніколи, у жадній країні в світі, охорону пам'яток матеріальної культури та широке дослідження їх на державні кошти не було поставлено так широко, як у СРСР. Це піклування Радянської держави про пам'ятки минулого найвиразніше відбилося в нашому законодавстві, що регламентує і забезпечує найсприятливіші умови для вивчення й охорони пам'яток культури, навіть в умовах широчезного розгортання будівництва. Розвідки й дослідження археологічних пам'яток ідуть поруч із розвідками промисловими (Дніпрельстан, Богес, Надмагістраль, Озівсталь і т. д.).

Перед тим, як через умови будівництва місця виявлення пам'яток будуть змінені, їх найширше, найповніше досліджують здебільшого на кошти й засобами будівництва (Дніпрельстан, Надмагістраль, Озівсталь і т. д.).

Все це ставить перед археологами ряд найвідповідальніших завдань. Ці завдання були не раз предметом широкого обговорення і висвітлення на сторінках фахової періодичної літератури та на конференціях, нарадах тощо.

Першим завданням археологів Радянської країни повинен стати облік пам'яток матеріальної культури за літературними, архівними та іншими даними і складання картографічних серій цих пам'яток

у новій інтерпретації їх, — не за ознаками типологічної серіальності, а за системою марксо-ленінської історичної класифікації.

Поруч з цим повинне стояти друге завдання — зв'язати археологічні планові установи з плановими держ.-госп. органами і на основі загальнодержавних планів промислового, комунального, залізничного та сільсько-господарського соціалістичного будівництва складати не менш, як на п'ятилітку план археологічних досліджень, особливо в тих місцях, де пам'яткам матеріальної культури найважливішого значення загрожує порушення в процесі будівництва.

Але частина найважливіших монументальних пам'яток культури навіть після закінчення будівництва, при відповідних умовах, може і повинна залишатися для дальшого систематичного дослідження та комуністично-освітнього використання¹.

Третє завдання, що природно стає безпосереднім обов'язком органів охорони пам'яток матеріальної культури, — широко популяризувати ці пам'ятки, ознайомити з їх змістом і значенням для соціалістичного суспільства широкі трудящі маси, безпосередніх будівників соціалістичного будівництва, що повсякденно здибають ці пам'ятки в колгоспах, радгоспах, на будівництві і т. д.

Отже, основним практичним завданням археологів стає безпосереднє дослідження пам'яток матеріальної культури на територіях, зв'язаних з великим промисловим будівництвом, з широкими сільсько-господарськими заходами. Практика археологічного дослідження Дніпрельстану доводить, що, тісно зв'язавши археологічні дослідження з завданнями соціалістичного будівництва, можна широко поставити вивчення історичного розвитку суспільства на території нашого Радянського Союзу.

7. Організаційні заходи і попередній план робіт.

Саме виходячи з цих настановлень, організована і почала свою дослідчу роботу на території майбутнього будування Бозької гідроелектроцентралі Бозька археологічна експедиція НКО.

Доповідну записку Одеської інспектури охорони пам'яток матеріальної культури підтримав ряд наукових установ та організацій УСРР, а саме: Одеська комісія краєзнавства, Всеукраїнська асоціація сходознавства, Одеський археологічний музей, Миколаївський археологічний музей, Первомайський музей, Всеукраїнський археологічний комітет, науково-дослідчий Інститут водного господарства. До неї позитивно поставилася Укрнаука, яка ухвалила організувати державну експедицію для археологічного дослідження долини р. Бога в районі підтоплення та околиць її (лист Укрнауки 6.V 1930 р.).

¹ Див. „Сообщения ГАИМК“, 1931 р., №№ 2. 4—5, 6, 8; 1932 р., №№ 1—2, 5—6. Постанови Всеросійської археолого-етнографічної конференції 1932 р.

Для проведення праці 1930 р. Укрнаука НКО асигнувала, за кошторисом НКО, 2500 карб. Первомайський ОВК, зацікавлений у краєзнавчому дослідженні Первомайщини, виділив у дотацію експедиції (через Первомайський краєзнавчий музей) 2000 крб. з умовою, що експедиція, науково опрацювавши та використавши свої здобуті матеріали для звітних виставок, передасть їх до Первомайського музею; було зважено і побажання поширити археологічне обслідування й на район річки Чорний Ташлик, де попередню розвідку провадив Первомайський музей.

Треба відзначити особливу увагу до експедиції й від інших первомайських організацій: Окрнаросвіта видала відкритого листа на приміщення для бази по маршрутах експедиції (у школах та ін.), ОВК та Окрплан дали також експедиції всі потрібні матеріали щодо району Середнього Надбужжя, а військові частини забезпечили експедицію потрібним шанцевим матеріалом, наметами та ін.

За основним планом дослідів експедиції передбачалося з самого початку поділити роботу на три терміни, що відповідали б трьом етапам робіт: а) рекогносціювання району, б) розвідкові роботи в місцях виявлення пам'яток матеріальної культури, в) широко розгорнуті розкопні дослідження найголовніших комплексів об'єктів пам'яток.

Для попереднього розвідування району Наукова рада намітила на 1930 р. такий план польової роботи експедиції.

1) Польову роботу експедиції провести протягом місяця — з 15.VI до 15.VII.

2) 1930 року провести лише глибоке археологічне рекогносціювання-розвідку в районі майбутнього підтоплення від Первомайського до Кременчука, зосереджуючи увагу на таких місцевостях: а) Мигії, б) Семенівський плес з устями р. Карабельної та Романової балки, в) Костянтинівка, Гард, Пробите, Криве, місце збудування греблі гідроелектроцентралі біля Лефтерового млина, Кременчук. Поруч з цим намічено було обстежити окремі урочища курганів та інших культурних решток в околицях річкового району, що не входять безпосередньо в зону підтоплення.

3) 1.VII почати розкопування городища Ак-Мечет та провести розвідні розкопни на виявленій Первомайським музеєм неолітичної стації, на Чорному Ташлику (доплив р. Синюхи, 17 км від Первомайського).

Наукова рада тоді ж порушила питання про фільмування каньйону ріки Бога, який у сучасному йому стані належить до найкращих ландшафтів України, має виняткові фізично-географічні особливості і після збудування гідроелектроцентралі буде перекритий водною масою.

Доповідну записку в цій справі й план фільму, що повинен був показати фон історичного процесу Надбозького краю від найдавніших часів (від Гарду до Богесу), подано завчасно до Краєвого відділу ВУФКУ, але кіновідділ і досі навіть відповіді на нашу пропозицію не дав.

8. Дослідження на р. Чорному Ташлику.

16.VI експедиція розпочала польову працю на Чорному Ташлику глибокою розвідкою неолітичної стації, виявленої директором Первомайського музею П. В. Харламповичем 1928 р.

Чорноташлицька стація розташована на р. Чорному Ташлику, лівому допливі р. Синюхи, — між хут. Каламазовим при усті Чорного Ташлика та селом Ново-Олександрівське, на 4 км вище Ч. Ташлика від х. Каламазова. Чорний Ташлик є тектонічна розколина в гранітовому масиві, має глибокий, різко окреслений каньйон, дуже типовий для степових річок байракового типу. На зазначеній ділянці Ч. Ташлик загромаджений кам'яною грядою на всю його широчинь і вздовж русла на 250—300 м. Загата ця утворилася від величезних звалищ гранітових брил дуже обшліфованих і розмитих жорствою діянням води. На середині річки, що тут має пересічну ширину русла до 25 м, у дні її вода повимивала чимало „велетенських казанів“, які через значну глибину не висихають і влітку. Літній рівень води в Ч. Ташлику дуже незначний, — 20—40 см пересічно. Але весняні „шрами“ криги підносяться над літнім рівнем річки на 2—2,5 м. Загата має місцеву назву „Миколина брояка“. Правий берег — північний — високий, скелястий, урвистий, не доходить до річки на 30—100 м, круто вривається. Між берегом і річкою розкидано чимало напівзвітрілих уламків скель. Подекуди виступають „лисаки“ скель, сочяться підземна вода.

Лівий берег коло стації вищий за правий, але до річки спускається трьома невисокими терасами і над водою різко обривається гранітовими скелями, заввишки 2—3 м. Загальний ландшафт місцевості — хвилястий, перетятий неглибокими балками. До балок скелі спускаються повільними, розложистими терасами, що утворюють мальовничі амфітеатри в панорамах.

Ґрунт — чорноземля з сіруватою супісковою домішкою під дерновим шаром. На терасах ґрунт має пересічну глибину 1,5—3 м. Коло „Миколиної брояки“, на правому березі Ч. Ташлика, розташовані декілька садиб, що належать до території Синюхо-Брідської сільради Первомайського району. На садибі С. Рябченка, ще здавна досить часто траплялися знахідки в ґрунті на городі — черепки незвичайного посуду, кремінці та ін. Знахідки траплялися найчастіше над кручею річки або в весняних змивах з кручі. Ці знахідки й стимулювали виявлення неолітичної стації.

Прибувши на місце стації, дослідницька група експедиції обслідувала береги Ч. Ташлика від Каламазового хутора до Нової Олександрівки. Обстежуючи і вивчаючи поверхню берегів, дослідники вживали часто шурфування, особливо в тих місцях на терасах і схилах надрічкового плато, де на поверхні знаходили фрагменти кремінних знарядь та посуду. Далі переведені розвідні розкопування на самій стації.

Загальна характеристика культурних знахідок цієї стації така:
1) кераміка — ямкуватого орнаменту неолітичного типу;

- 2) численна кераміка з місцевої чорної графітової глини;
 - 3) фрагменти (небагато) кераміки т. зв. „трипільського типу“ Б;
 - 4) кремінна індустрія (переважно уламки) мікролітичних типів;
 - 5) кості (оленя, дикої кози) із слідами інтенсивного оброблення;
- кістяні знаряддя, проколки;

6) прошарки поміж інвентарними групами — купки скоюк Unio.

Крім поодиноких знахідок фрагментів кераміки, кремінних виробів типу пізнього неоліту, розвідкою околиць досліджуваного неолітичного селища на Ч. Ташлику виявлено (на південь, у 2 км від хутора) могильник, що складається з семи курганів. Як звичайно для цих місць, інтенсивна оранка в степу рік-у-рік руйнує цей могильник. Через те основний план цих курганів значно порушений, розсунутий плугом під час оранки. Очевидно, чимало курганів загалом знищені, сплановані. Такі сплановані кургани під час археологічних дослідів виявляється з великими труднощами і здебільшого тільки на відповідному ясному ґрунті.

Кургани даного могильника мають діаметр пересічно 10—40 м і відповідно підвищений насип—0,5—4 м. Всі кургани, особливо більші з них, як видно, здавна притягали увагу людини і мають характер скарбошукацьких ям (мог. 1, 2, 4, 5). Оранкою витягали й поховані в насипу кургану фрагменти посуду та костей.

У березні 1932 р. до Первомайського музею селянин С. Рябченко приніс уламок плитки клинуватої форми (вподовж 0,3 м), де з одного боку — вирізьблене людське обличчя з вінцем на чолі, а з другого — невеличке кільце. Рябченко казав, що цю плитку він знайшов біля могили серед повикиданого кимсь із могили каміння. Потреба з'ясувати знахідку й примусила П. В. Харламповича провести розвідні розкопани в цьому могильнику.

Під час дослідження кургану, попередньо оглядаючи його, дійсно встановлено, що тут була спроба хижачького розкопування (дехто з колгоспників запевняв, що це „розкопування“ зробив сам Рябченко).

Курган № 5 Чорноташлицького могильника, що його розкопав П. В. Харлампович під час його дослідів на Ч. Ташлику, був дуже зруйнований скарбошукачем; тому, головне, не можна було виявити повної, непорушної картини поховального обряду, — цього цінного відбитку давньої, неписаної історії людського суспільства.

Курган (вис. до 0,3 м, діам. 6 м) мав виявлені, але значно порушені два поховання: № 1 — кістяк молоді особи (10—13 років) покладений на горизонті головою на захід, лицем на південь з напівпідібганими ногами. Кістяк майже зовсім зітлілий.

В центрі кургану, в підгоризонтній ямі, знайдено поховання кістяка № 3, що лежав головою на північний схід, на лівому боці, в зібаному (покорченому) стані. Кістяк належав, очевидно, дорослій людині, але зробити точні обміри було не можна з тих самих причин, що й у першому випадку.

В насипу кургану, в західній частині його, під накиданням зверху камінням, знайдено купу кісток та уламків черепів від кіль-

кох людських кістяків; як гадає П. В. Харламович, ці кістяки належали до центральних поховань зруйнованих скарбошукачами, які після хижачького розкопування в безладді поскидали їх у яму та поприкидали камінням. Через неясність даної ситуації зупинимося на цій гіпотезі.

Під кістяком № 2, в ґрунтовому заглибленні могильної ями, було поховання, якому належав кістяк № 2, але руйнація скарбошукачем кургану одним краєм торкнулась і цього найнижчого поховання: в цьому похованні покорченика є теж порушення в положенні окремих частин його кістяка (руки, ноги, череп).

Трудно встановити, нарешті, яке положення в похованні займає плитка з відображенням увінчаної голови, як і взагалі не можна робити будь-які соціологічні узагальнення тільки на підставі одного цього розкопаного пограбованого кургану. Тільки дальші, ширші й повніші, розкопани в цьому могильнику дадуть певну можливість з'ясувати, чи був він зв'язаний з неолітичною стацією над Ч. Ташликом, розкрити в культурі поховання відображення форм земного життя і суспільних відносин живих тогочасних чорноташлицьких насельників. Важливість і потреба цих дальших дослідів зумовлюється й тим, що окремі елементи культурного комплексу на Ч. Ташлику подібні до гардівських, а ті знову таки зв'язуються з усатівськими надчорноморськими.

Попереднє вивчення інвентаря стації, топографічний і стратиграфічний його характер дозволяють залічити цю стацію до типу т. зв. енеолітичних стоянок (родової громади). Встановлений розвідкою характер цієї стоянки висуває доконечну потребу повно і докладно дослідити її.

9. Розвідка правого берега від Первомайського до Гарду.

Дальша робота експедиції проходила в такому порядку:

1) Увесь склад експедиції поділився на дві партії — правобережну та лівобережну. На чолі кожної партії стояв відповідальний керівник. 2) Виходячи з загального плану експедиції, правобережна група (т. Мовчанівського) провадила рекогносціювання й детальну розвідку на маршруті від Первомайського до с. Грушівки на узбережжі Бога, в районі балки „Дубової“ до х. „Кошари“, а далі до сс. Семенівки, Швирні, Костянтинівки й до устя р. Бакшали, — правого допливу р. Бога. Для проведення праці групі було дано термін 8—10 днів.

Лівобережна група провадила рекогносціювання за таким маршрутом: Первомайське, с. Мигії, Семенівка, Костянтинівка. Кожна група одержала від керівника експедиції таку методичну інструкцію:

а) В процесі розвідкового дослідження уважно фіксувати стратиграфію культуроносних шарів.

б) Проводити напівінструментальне здійснення плану при виявленні культурних стацій, селищ, груп могильників і при розвідкових

шурфуваннях площі дослідів, а рівно ж обміри фотографування профілів круч, берега ріки, схилів, боліт і т. ін.

в) В місцях виявлення культуроносних шарів провадити досліді на суцільне виявлення культурних комплексів, розкриваючи попередніми розкопуваннями цілий комплекс.

г) Горизонт кожного культурного нашаровання фіксувати на плані в обмірах і, по змозі, фотографувати щонайменші деталі розкопки.

д) Розбираючи викритий культурний шар, пильно вивчати можливі плями окислення металу та сліди діяння вогню.

е) Збирати в околиці розвідок мінералогічні зразки геологічних порід.

є) Проводячи рекогносціювання, група весь час повинна йти „віялом“ на інтервалах, відповідно до рельєфу місцевості й вирішення керівника.

ж) Особливу увагу звертати на підсонячні схили та плато, що орієнтуються на схід і південь, на площі, обмежені балками та річечками (типові топографічні точки для стоянок).

з) Якнайширше записувати фолкльорний матеріал від місцевої людності про культурні й географічні назви місцевості, перевіряючи зібрані відомості докладним рекогносціюванням.

и) В щоденниках, у тексті й на карті маршруту повно й докладно зазначати культуроносні пункти, а також і місця повної відсутності культур.

і) Широко вживати „штилювання“ й шурфування, особливо на плато, на схилах тощо.

ї) Забирати з собою найхарактерніший зібраний матеріал, а решту закопувати на місці, зазначивши це в себе на плані (на карті).

й) Увесь час підтримувати тісний зв'язок з керівником експедиції, надсилаючи щодня короткі повідомлення (підсумки) про денну працю.

З ЩОДЕННИКА КЕРІВНИКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГРУПИ Т. МОВЧАНІВСЬКОГО

Основні географічні точки маршруту правобережної групи були: м. Первомайське (Голта), с. Мигії, балка „Дубова“, с. Карабельна, балка „Романова“, хутори „Кинь-Грусть“, „Фонталь“, „Львів“, „Куйбишев“, с. Швирня, с. Богданівка, урочище Гард, могила „Баба“, х. „Незаможник“, річка Бакшала, Ак-Мечет.

Завдання групи полягали в детальному обстеженні місцевості в районі майбутнього затоплення, в виявленні та в відповідній розвідці історично-археологічних стацій правого берега. Зокрема було висунуто питання про поширення т. зв. енеолітичних культурних решток „чорноташлицького“ типу та Верхньо-бозького варіанту „Тріпілла“ на узбережжі Середнього Бога. У своїй роботі група застосовувала систему пішого обстеження за трьома основними маршрутно-„візитаційними“ лініями, що їх визначав самий рельєф узбережжя.

Майже на простороні всього маршруту правий берег Бога в своїй конфігурації характеризувався: а) пісковим та чорноземельно-наносним плесом, що утворював нижчу терасу берега; б) стрімким, скелястим і високим узбіччям, утвореним виступами частково розкладених протоеоровийських кристалічних порід; в) горішнім плато, що зливалося з суміжним гумусово-чорноземельним покривом дальшого степу. Крім того, в окремих місцях скелясте узбіччя берега включало додаткові тераси, як це спостерігаємо в районі сс. Семенівки, Костянтинівки, Бозького хутора тощо.

Першого ж дня рекогносціювання (18.VI) безпосередньо за м. Первомайським, 100 м на схід від залізничного мосту, в урвищах берега знайдено кілька невеличких черепків пізньо-неолітичного типу з „щипаним“ орнаментом на вінді.

Проте, стабільних культурних прошарків не виявлено. У районі млина Союзхліба знайдено поодинокий уламок кремінної пластини¹.

У районі „кочегарки“ штучного зрошення комунальних городів, проти обох островів Богу та на висоті 10 м від рівня води виявлено вихід пізньо-неолітичного культурного шару. Місце знахідки було за 250 м на південь від річки і припадало на дорожнє заглиблення положистого супіскового горба, очевидно, первинно-еолового походження.

В цьому заглибленні характерний шар білявих прошарків та потрошених черепашок *Unio pictorum*, і частково пригладжених кварцитових уламків; знайдено також кремневі скалки та уламки пластин, подібних до „чорноташлицьких“; дрібні уламки кісток та дикого каменю доповнюють характеристику виходу культурного шару на поверхню. Штилювання на площі горба встановило наметні дрібного попелястобурого піску з глибини до 1,5 м; це теж говорить про еолове утворення його.

На схилах до річки, поблизу згаданих островів, знайдено 8 уламків денець та вичеревків від посуду доби „римських“ впливів.

¹ У цілому ряду дослідників степового надбережжя ми знаходимо цілком локальний матеріал географічно-топографічного описування району наших дослідів. У тих авторів найголовніше зазначено такі відомості про досліджуваний район: Про Ольвіопіль (Первомайське):

Ястребов. XVII, с. 75, II. „По сообщению местного анонимного корреспондента, в 1889 году на берегу р. Буга, около мельницы г. Гана, в скалах найден рабочими ковш со старинными медными и серебряными монетами“ (?).

Стор. 151, XI, № 66. „При раскопке кургана близ этого города найдены монеты с изображением на одной стороне—лошади с вогкнутой в спину стрелой, а на другой—головы греческого типа в короне, усеянной точками“.

„Р. Древн.“, II, 123. Ш м и д т — Херсонская губ., ч. II — „Материалы для географии и статистики России“, с. 1780. „...здесь были возобновлены укрепления и построены батареи для защиты переправы через Буг, сохранившиеся и поныне“.

Стор. 705. „... В прошедшую войну при Ольвиополе был устроен укрепленный лагерь. В настоящее время укрепления эти упрямлены и не ремонтируются.“

Ястребов. XVII, с. 82, III, № 31 (ссылка на Ш м и д т а — Херсонская губ., II, с. 806). „... На правой стороне Буга, ниже Голты, за островом, который тянется по реке на 172 в., находится гранитный утес, с грубо высеченною лестницею; на вершине утеса изображена подкова — татарский герб, которым крымцы, вероятно,

хотят означить границу своих земель“.

Між „Бедровою“ балкою та с. Грушівкою виявлено невеликий могилуватий насип¹.

У районі „Дубової“ балки знайдено кілька кременіних скалок із слідами культурного оброблення, а також — уламок кременю з частиною йдог гніздової шкаралупи.

У районі „Дубової“ та „Романової“ балок особливо яскраво виявлений вертикально-щілинний характер розкладу надбережних скель. При такому характері розкладу, руйнація й звалювання донизу гранітових та пісківцевих порід відбувалися прискореним темпом, при чому утворювалися печеруваті тріщини та перекриття. Проте, переважна більшість таких конструкцій була для колишнього життя непридатна, як через недавнє утворення їх, так і через те, що містилися вони на незначній висоті від води і їх часто затоплювало.

Щілина печерного вигляду, виявлена проти „Попової“ балки, становить виняток: міститься на висоті 11 м від води і має придатний для житла обсяг. Площа дна $4 \times 1,5$ м при найбільшій висоті 2,5 м. В печері знайдено прошарок чорноземлі, але жадних культурних решток не виявлено.

На маршруті Семенівка — острів Карабельний піднято з поверхні кілька дрібних кременіних скалок та уламок пластини. За один кілометр на північ від Карабельного острова в урвищі нижчої берегової тераси, на вис. 3,5 м від води, знайдено череп'я з посуду доби т. зв. „римських впливів“. Поряд із жовтоглиняним канельованим, добре випаленим череп'ям амфор траплялося череп'я грубостінного нетривкого, тубільного (скитського) типу. Окремі черепки „римського“ типу знайдено й на скелястому плато проти острова Карабельного на висоті 25—30 м від води.

Щоб виявити характер культурного вкраплення з керамічними фрагментами „римського“ часу, на нижчій терасі берега, проти скелі Карабельної закладено невеличкий розвідний кесон-розкоп,

¹ Грушівка:

Ястребов. XVII, с. 96, VII, № 19. „По сообщению местного (анонимного) корреспондента, против деревни, на острове Пугач — пещера Мамая“.

Левченко, 348. „В 7 верстах от Голты дер. Грушевка, а против нее среди Буга гранитный островок — Мамаяев куролов, Мамай-разбойник, производивший грабежи в середине прошлого века. По неизвестной мне причине он видимо пользовался большою популярностью между местным населением; по крайней мере, лет 15 тому назад, я видел несколько его портретов, один из которых был даже у меня в руках“. (Прим). „Каменные статуи, прежде нередко встречающиеся в Новороссии, по степям, народ относит ко временам татарского хана Мамаю, поэтому и называет их каменными бабами и мамаями. Статуи те грубой работы, так что руки можна заметить при внимательном рассматривании, поэтому поселяне считают их безрукими и безруких в насмешку называют мамаями. По преданию, у разбойника, сохранившегося в памяти народа под именем Мамай, одна рука была отрублена, почему он и получил это прозвище“.

Гошкевич: „По нашим сведениям, в 1882 году здесь найдено 10 римских серебряных монет, которые переданы были бывшему управляющему с. Мигей гр. Вышеславцеву. 2 железные прямые серпы, найденные в Грушевке, подарены Н. В. Эрдели Д. О. К. и Д. (Протокол 271 зас.).

розміром 4×6 м. Детальним розчищенням нашаровань виявлено, що культурний шар залягає на глибині від 0,50 до 0,75 м від поверхні і має пересічну грубину 10—15 см. Шар складається з черепків — фрагментів канельованих амфор (пітосів) та череп'я посуду тубільного типу, уламків кісток свійських тварин, черепашок слимаків та ін. Траплялося дрібне каміння та зрідка плитуваті уламки. Культурний прошарок залягає на висоті 3 м від літнього рівня води і тягнеться від місця розвідки досить далеко на північ, виявляючись у стінках салменних ям на узбережжі. Увесь шар залягає в чорноземлі: насиченість шару культурними рештками значна: так у кв. метрі № 1 знайдено 27 черепків з канельованим оформленням, 53 без канелюру, 3 уламки ручок від амфор, кількадесят уламків тваринних кісток, черепашки, кілька вуглин, кременіці тощо.

Паралельно першій розвідній ділянці закладено кесони № 2, 12 метрів на південь від першого. Розкоп ч. 2 був розміром 1×7 м. В ньому знайдено незначну кількість череп'я римського типу та на глибині 40 см прошарок попелу завтовшки 2—6 см. На глибині 1 м виявлено кілька великих каменів; ґрунт — чорноземля.

25 м на північ від першого квадрату закладено квадрат № 3, розміром 2×2 м. Виявлено уламки тваринних кісток, камінці, черепки „римського“ типу та частину великої кам'яної плити.

На глибині 1,25 м помітно вихід шару попелястого піску до 10 см завтовшки при ширині плями 1,50 м.

За 150 метрів від місця розкопу на північ гр. В. Гладушенко знайшов та передав групі уламок круглого точила. Місцеві селяни, що працювали в салменних ямах, розповідали, що 1929 р. під час земляних робіт знайдено камінну кладку міцної будівлі з тесаного каменю, а в околицях Карабельної часто знаходять римські монети. Усі здобуті розвідкою матеріали в цій точці логічно припускають думку про те, що в районі устя р. Карабельної та острова Карабельного за греко-римських часів могла бути караванна стоянка, висадка на берег, можливо, факторія. Для з'ясування цієї гадки потрібне буде повне розкопування цієї площі.

Під час роботи на Карабельній переведено обміри та попереднє обстеження 6 курганів-могил, що стоять на вододілі, 1,5—2 кілометри на захід, паралельно течії р. Бога. Більшість могил мають сліди скарбощукацьких розкопувань. На узбіччях деяких могил виявлено каміння, певно, обкладку їх основи. Пересічна висота могил до 2 м. Діаметр 23 м, обвід підшви 130—150 м.

Між сс. Романівкою та Іванівкою, ліворуч від дороги, 100 метрів на північний схід, виявлено курган до 1,5 м заввишки при обводі підшви 140 м. На горі могили — брила дикого каменю вагою близько 180 кг. На захід від цієї могили помічено незначні підвищення двох могил „Двойчки“. Поблизу цих могил за орієнтацією з півночі на південь простяглося незначне підвищення з розчленованим профілем (можливо, залишок розораного пасма могил). В урочищі „Романова“ балка група обстежила т. зв. Романову печеру. Вхід до печери від рівня дна балки підноситься не більш як на 1 м,

тому печера для сталого житла не могла бути пристосована. Печера міститься на правому березі „Романової“ балки і утворена звалищем великих брил граніту — три з них утворили основну частину печери, а решта заповнили бокові прогалини та щілини. Вхід до печери з південного сходу, дно похиле; розмір печери всередині $5 \times 1,5 \times 2$ м. В глибині печери пробивається дзвінкий струмок, що має місцеву назву „Капля“. У „Романовій“ балці виявлено ще кілька менших печеруватих тріщин. Як Романова печера, так і інші можуть бути цікаві лише з погляду тих легендарних переказів про „розбійника Романа“, що їх так багато в місцевому народному фольклорі¹.

У місцевості між р. Богом та хутором Львів, на досить високому плато, виявлено якусь систему неглибоких ривчаків та невисоких валів, що утворювали й обіймали переважно невеликі точки квадратної форми, пересічно розміром 40×50 м. Уся система вкривала площу близько 5—6 га.

Хоч у даній місцевості піднято з поверхні кілька фрагментів „римського“ простого посуду, систему земляних споруджень за їх конфігурацією можна залічити до залишків військових осад кінця XVIII та половини XIX ст., що були тут під той час дуже поширені. Найімовірніше, то була одна з паланок або сторожових форпостів бозького козацтва організованого на Бозі московським урядом 1769 р. для охорони його торговельних інтересів у Чорноморщині. Козацтво (уланські полки) було тоді примусово сформовано з вихідців та втікачів з-за Дунаю: воно зобов'язане було „содержать конвойную на границе службу“ та „живя в домах своих, на всякий случай достаточным подкреплением земской полиции быть“, як то казав у своїй доповіді цареві генерал Міхельсон 1803 року.

У районі між Лефтеровим млином та х. Львів („Кинь-грусть“) обстежено ряд печеруватих щілин берега². Біля скелястого мису Тирло, насупроти Голубиної гори, на землях х. Куйбишева, в зрізку нижчої тераси берега знову виявлено фрагменти посуду „римського“ типу (2-й гатунок). Вихід культурного шору був на висоті 2,25 м від води. Від мису Тирло до х. Куйбишева включно зібрано на поверхні чимало череп'я доби „римських“ впливів. Серед знахідок

¹ Романова балка:

Ястребов. XVII, 96, VII, № 20. „По сообщению местного (анонимного) корреспондента, на берегу р. Буга, в окрестностях села, есть несколько пещер; в так наз. Романовой пещере есть ложе, вырубленное в скале. Л. В. Падалак передавал нам, что близ села в балке есть естественная пещера в гранитном кряже, имеющая около 1 саж. длины, около 2 арш. ширины и около $1\frac{1}{2}$ арш. высоты, с отверстием вроде окна, обращенным к руслу балки.

Левченко. 34. „Ниже с. Грушовки впадает в Буг Романкова балка, названная так по имени разбойника Романка. Мне говорили, что по краю этой балки, глубокой долины, в скале высечена дорога“.

² „Кинь-Грусть“. Хутор на реке Буге (Романово-Балковской волости).

Ястребов. XVII, 173, XI, № 162. „По словам Г. Шубовича, здесь есть одиночный большой курган, который когда-то подвергся раскопке, но последняя не была доведена до конца“.

Гошкевич. „Правая плечевая кость *Rhinoceros triehorghlplus*, найденная в 1893 г. в имении Шубовича, доставлена в Керченский Археологический музей“.

траплялися черепки з канельованою поверхнею. В урвищах х. Куйбишева знайдено кілька черепків пізньо-неолітичного та „трипільського“ типу. В хуторі розвідна група придбала випадково знахідку — шліфовану сокирку з чорної гальки, з просвердленою невеликою дірочкою.

На захід від х. Львова, на віддалі 1,5—2 км зберігся ряд могил; найбільші з них — Шпакова та Розкопана — мають до 5 м висоти. Біля могили Шпакової помітно невеликі підвищення — рештки колишнього могильника. З поверхні біля Шпакової піднято кілька черепків „римського“ типу.

На віддалі 75 м на захід від Шпакової могили виявлено ледве помітне підвищення з купою накиданого на ньому каміння. В закладеній в цьому місці розвідчій дільниці розміром 7 × 8 м виявлено на глибині 50 см досить густий шар череп'я від посуду „римського“ типу (аморфне) та кістки тварин (свині, вола). Можна припустити, що цей шар належав до решток розораного поховання. Рекогносціюванням узбережжя Бога біля Іванівського порона та х. Львова виявлено на поверхні поодинокі фрагменти „трипільського“ верхньобозького варіанту (Томашівка, Сушківка) та черепки „римського“ часу. Біля порона виявлено рештки осади XVIII—XIX ст. аналогічної до виявленої біля х. Львів. Рови й валки займають тут площу до 4 гектарів. Рештки подібних „військових“ осад виявлено групою й безпосередньо на схід від с. Богданівки, на нижчій терасі берега та частково на узбіччю й верхньому плато. Проти острова Малого на поверхні, в урвищі берега (на глибині 1,5 м) знайдено череп'я „римського“ типу та кілька дрібних скалок кременю. 1,5—2 км на південь від с. Богданівки виявлено ряд могил, що стоять паралельно бозькій долині. Найбільша з них — могила „Баба“ домінує над місцевістю, заввишки вона — 4 м, з обводом підшви—380 м.

На південь від неї, за 300—400 м, помітно дві могили, заввишки до 3 м. Ще далі на схід, за 35 м, стоїть могила до 2 м заввишки, за 40 м від якої на схід — могила до 4 м заввишки. Біля лісових насаджень виявлено могилу із зсунутою вершиною, заввишки до 3 м; біля останньої стоять три невеликих могили до 1 м заввишки.

На захід від острова Гардового, проти скелі Пугач, на клинுவатому схилі, поміж двох байрачних балок виявлено в горішній частині рештки правильно спланованої осади XVIII—XIX ст., своєю конструктивною фігурацією тотожні з осадами біля х. Львова та с. Богданівки. У нижчій частині виявлено найвидатнішу з усіх раніш знайдених пізньо-неолітичну стацію, що з поверхні характеризувалася численними знахідками кремінних скалок, пластини, шкребаків, череп'ям товстостінного з ритотою орнаментациєю посуду тощо.

10. Дослідження Гардової неолітичної стадії.

Урочище Гард чи не найкраще, мальовниче місце на всьому середньому Бозі. Р. Бог, подолюючи скелясті пороги, розливається тут досить широко і двома рукавами обмиває острів Гард. Із сходу

здіймається над Богом велетенська скеля Пугач; високі гранітові урвища обривають річку вверх та вниз за течією. Лише в західній стороні пологіший, клинуватий схил утворює ніби ворота до Гарду. Бічні клинові балки заросли деревом та кущами, завалені звалищами архейських порід. По дніщу обох балок протікають невеличкі струмочки. Гардів клин, що в своїй основі є гранітова тераса, вкритий чорноземлею, очевидно, нанесеною з верхнього плато берега. Надбережна смуга клину, метрів 10—15 від води, являє собою піскове плесо, з наваленим подекуди камінням. Щоб виявити характер, стабільність та стратиграфію культурних на шаровань Гардової стації, група провела тут глибшу розвідку. Для цього на клинуватому схилі закладено чотири розвідкових траншеї, які розроблялося за системою квадратних метрів.

Траншею № 1 закладено біля виходу на плесо південної балки, за 10 м від води.

Ґрунт у місці траншеї—чорноземля, але в східній частині дільниці із значною домішкою піску. З розвідковою ціллю метрові квадрати розробляли шаховим порядком. Заглибленням траншеї на глибину 40 см виявлено значну культурну насиченість ґрунту, що характеризувалася знахідками кремневих шкребаків, гостроконечників, численних кремневих пластин, відщепків, фрагментів, посуду „римського“ та пізньо-неолітичного типу разом з дрібними уламками тваринних та риб'ячих кісток тощо.

У східній частині дільниці розвідковим розкопуванням виявлено камінь-брилу, що займає площу майже чотирьох метрових квадратів, а дрібне каміння, до 2—3 кг вагою, подибувалося майже в усіх квадратах. На глибині від 40 до 70 см шар знахідок ще густіший і характеризується кістками великих тварин (бика, оленя, лося, кабана), більшою кількістю цілих кремінних виробів (пластин, шкребаків), дрібними вкрапленнями вугілля, плямами попелу, уламками черепашок *Unio* та групами каменя.

На глибині 40—60 см, у східній частині розкопу, на площі 20 кв. м, виявлено цікаве скупчення каменя, що утворювало подобу кількох точків, на взірць бруківки. Такий „брукований“ точок розчищено в квадратах 64, 19 та 20, де він складався, з невеликих, вагою до 1,5 кг, камінців, що горизонтально залягали навкруг великої камінної брили.

За 1,5 м на північний схід від першої точки виявлено аналогічну споруду в квадратах 17, 53, 59, з тою лише відміною, що шар дрібного каміння (шебню) лежав ніби на каркасі з великих каменів (до 25 кг вагою), заповнюючи щілини та заглиблення між окремими каменями.

Третя група каменю сконцентрована на захід від другої, і є ніби зруйноване продовження її, заповнюючи площу квадратів 1, 13, 54, 55.

У третій групі точка переважають великі камені, близько 20—30 кг вагою. Площа всіх трьох груп, крім невеличких відхилень,—горизонтальна поверхня точків укрита попелястим прошарком до

2—3 см завтовшки. Особливо згущений із вкрапленням вугілля попелястий прошарок виявлено в першій групі, навкруг камінної брили. На поверхні всіх точків-груп, а також між камінням, знайдено трубчасті кістки великих тварин (вола, лося, кабана, здебільшого розколоті); крім того, на точках виявлено потрошені скойки річкових мушлів, кременні скалки, уламки кременних пластин, шкребаки, дрібні кавалочки охри чи залізястої породи, кілька простих грубостінних черепків, в'язки великої риби тощо.

Дані групи припадають своєю площею на місце стику західної частини берегового піскового плеса з південно-східною чорноземельною частиною Гардового клину. Лінія поверхні клину щодо горизонтальної поверхні плеса здійснюється вгору в цім місті під кутом 20—30°.

В усіх західних квадратах ділянки також знайдено чимало решток кременної індустрії, черепків посуду та тваринних кісток, але культурний шар у міру піднесення схилу помітно слабшає. На глибині 1,35 м в усіх квадратах дільниці № 1 знахідок уже не було. В аналітичному перетині всієї дільниці № 1 на лінії № 5 виявлено велику й складну мішанину прошарків, що їх, за ознакою природних та культурних рушійних сил, можна визначити як: а) прошарки каменю та чорноземлі, утворенні обвалами і зсувами верхнього плато кристалічних архейських порід та м'яких четвертинних покладів; б) прошарки намулу, утворені розливами р. Бога. Можливі прошарки стабільної культурної стації. Цікавий структурний вузол, де перехрещувалися перші й другі прошарки, виявлено в квадратах 14, 15, 16, 21. У цьому місті під тонким чорноземно-пісковим прошарком, близько 2—3 см завтовшки, йде мулясто-пісковий, завгрубки від 5 до 15 см.

Третім за порядком прошарком залягала знову чорноземля в 7 см, 4-й прошарок—попелясто-пісковий, завтовшки 1,5—2,5 см, 5-й прошарок—чорноземля, 8 см завтовшки, 6-й—шар-намул, 10 см, 7-й—грубий шар чорноземлі, під яким уже непомітно прошарків річкового намулу.

Всі мулясто-піскові прошарки поступово тоншають в напрямку на захід (протилежний від річки бік) і в квадраті 22, на віддалі 10 м від літньої води р. Бога та на висоті 60—70 см від її рівня, зовсім зникають у чорноземельному ґрунті.

Перші два точки з каменя своїм обсягом припадають на 4, 5, 6 прошарки намулу, але генетично, очевидно, з ними не зв'язані, так само як не зв'язані і з прошарками зсувного походження.

Цей факт дає деяку можливість припустити, що точкуваті каменясті струкції з частиною культурних знахідок на їх поверхні є залишки вогнищ короткотермінової прибережної стації пізньонеолітичної стадії (родова громада в стадії її найвищого розвитку).

З розвідної дільниці ч. 3, закладеної посередині Гардового клину, від плеса річки, вверх по схилу на 24 м, виявлено аналогічні матеріали як щодо типів кременної індустрії, так і щодо характеру утворення прошарків. Каміння безладною групою вияв-

лено в західній частині дільниці, що відповідає подібному заляганням каміння в дільниці № 1 і має виразний характер звалища та зсуву. Каменястих точків у дільниці № 3 не виявлено і знахідки культурних решток припиняються в дільниці № 2 на глибині 1,20—1,40 м.

Серед здобутих матеріалів з дільниці № 3 слід уважати за відмінну знахідку в квадраті 75 на глибині 1 м 10 см — невеличкий зливочок міді та мідну жолобчасту дротину.

У дільниці № 2 розкопано рештки поховання людини. Дільницю закладено в місці виходу кісток на поверхню, в урвищі клину біля устя Осокорової балки. Значно порушений кістяк залягав тут на глибині 0,70 м від поверхні в піскуватій чорноземлі.

Головою кістяк орієнтований на схід, обличчям на північ. Усіх кісток лівої ноги, гомілки правої ноги та лучевих кісток обох рук кістяка бракує, як бракує більшої частини ребер і тазу. Руйнація, очевидно, сталася через обвал краю тераси з кістяком у русло Осокорової балки. Довжина кістяка в частині, що збереглась (до колінної чашки) — 1,20 м. З півдня біля кістяка виявлено грядку (39 шт.) каменів, що залягали в напрямку з півдня на північ; у головах кістяка залишилося, очевидно, від попередньої грядки два камені. Камені ці, можливо, від північної стінки поховання знайдено в осипу балки. У ґрунті, що ним укритий був кістяк, знайдено кремінні скалки, пластини, шкребаки, — звичайний для Гарду тип кремінних виробів. На віддалі 30 см від голови кістяка, в осипу, на 10 см нижче поховання, знайдено кістяний виріб у формі пласкуватого шліфованого півкільця (фрагмент кільця). Коли дану знахідку залічити до ритуального інвентаря поховання в дільниці № 2, то саме поховання наближено можна залічити до типу покорчених поховань, властивих для околиць Гарду (див. вище). Ділянками № 4—5, закладеними посередині клину, між плесом та верхнім плато берега, виявлено рештки рибальського житла в ґрунтовому заглибленні з входом із сходу. Добре збереглася на цей день лише головна комірка з печищем. Стіни комірки, на 3 × 4 м, складені з цегли, сирівцю та каменю; вони завтовшки 40 см. До західної стіни припирається піч, що з припечком та черінцем займає шось 1,5 кв. м площі. Припечок укріплено трьома довгастими плитами каменю. Склепіння печі та комин, очевидно, були збудовані з випаленої цегли. Характерна особливість будови черінця є те, що його „набивали“ глиною всуміш із прошарками череп'я, якого виявлено три рівні. На глинястій підлозі хатини знайдено серед хатніх покидьків залізні рибальські гаки на велику рибу, цвяхи тощо. Кількома розвідковими шурфами в різних місцях площі клину констатовано наявність кремінних та керамічних решток густіших у бік річки Бога.

Більшість здобутих на Гарді матеріалів орієнтовно можна залічити до часів неоліту, а менше — до енеоліту в репрезентації залишків трипілля доби „покорчених кістяків“ і, можливо, інших.

До пізньо-неолітичної групи матеріалів слід залічити численні вироби й покидьки кремінної індустрії, вироби з обламаних відщеп-

ків і череп'я глиняного посуду. „Кам'яна“ індустрія Гарду характером ужитого матеріалу базується в основному на використанні кременю й зрідка кремениці. Кременінь на Гарді вживали різноманітний щодо будови, якості й кольору; це дає змогу припустити, що Гардову стацію насичував матеріал з кількох родовищ кременю.

Привертає до себе увагу кременінь темного кольору, що наближається до типу волинських кременів, хоч пізніше виявлялося, що більшість виробів та покидьків з димчастого, прозорого на світлі кременю, очевидно, найближчих місцевих родовищ.

Колір такого сорту градує від темnodимчастого через сірий до майже білого (молочного). Трапляються, крім того, зразки кременю жовтуватого, рожевого та червоно-брунатного. Кременю патинізованого знайдено дуже мало.

Характерна ознака Гардової кременінної індустрії є присутність у ній мікролітичних елементів у формі й техніці виготовлення знарядь.

Слід застерегти, проте, що окремого культурного прошарку з самим мікролітичним матеріалом розвідкою 1930 року не простежено.

Спосеред інвентаря Гардової стації нуклеуси та відтискувачі займають незначне щодо кількості місце.

Нуклеусів з усебічною робочою площею виявлено 4, з трибічною використаною площею, що мають із четвертого боку рештки натуральної шкаралупи кременю, — 2, нуклеусів пласких із половиною лише використаної площі — 1. До розряду відтискувачів можна залічити знаряддя, виготовлене з нуклеусу рожевого кременю; обидва кінці знаряддя мають тупу дзобувату форму, значно спрацьовані та потріскані. Відщепків-пластин цілих та майже цілих розкопами виявлено 89. Типові з них подані на таблиці I під відповідними номерами першого й другого ряду.

Кавалків пластин знайдено 115. Спосеред цілих відщепків-пластин виявлено 16 та серед уламків — 39 зразків з підретушованими бічними лезами. Ретуш подибується з обох країв пластини, як то бачимо в №№ 1299, 1406, 1159 (табл. I) та здебільшого з одного краю (№№ 1145, 1029, 891).

Окремо слід відзначити гостроконечні відщепки та проколки, що найчастіше мають заокруглений дрібним ретушем вузький робочий кінець, а також підретушований вигнутий край (табл. I, 1173). До цього виду знарядь можливо залічити з Гарду 8 примірників. Треба відзначити й мініатюрні вироби з ретушованих уламків пластин, яких на Гарді знайдено кількадесят номерів. Частина таких виробів з кременінного „утилю“ наближається до геометричних форм: ромбічних (табл. I, 1398, 997) трапецоподібних (№№ 1044, 1044-а, 1056). Вироби ці дрібно підправлені простим та скісним ретушованием у місці зламу відщепка; характерні вони й чималою загостреністю країв.

Відносно небагато (4) виявлено шкребаків, зроблених з довгастих пластин, що один кінець їх дрібно відретушований

(табл. 48, 1155). Шкребаків інших форм, переважно круглястого типу, знайдено 74, з яких 24 слід залічити до мініатюрних виробів.

Дев'ять шкребаків мають явні ознаки діяння на них огню, від чого вони частково деформувалися та змінили свій попередній натуральний колір. Поодинокі знахідки на Гарді є також плоска, трикутна, всебічно ретушована, насада до стріли (табл. XXII, 1008).

Скалок та інших видів покидьків з виробництва в розвідкових ділянках на Гарді знайдено близько 1800, що проти кількості виробів становить дуже незначний відсоток.

Крім матеріалу з розкопів, рекогносціюванням місцевості на Гардовому плесі та кліні зібрано кілька сот зразків кремінної індустрії та фрагментів посуду, що здебільшого стосувалися до описаних вище археологічних типів. Проти кількості зразків кремінного виробництва залишків кераміки неолітичного часу знайдено небагато.

Здебільшого це черепки від товстостінного посуду, недбало зліпленого та нетривкого. Завтовшки ці черепки сягають пересічно 6—8 мм; зовнішня (лицева) сторона черепка найчастіше рудого кольору, в той час, як решта черепка на зламі має чорний, майже вугляний колір. Глина черепка грубо вимішана з частим вкрапленням товчених мушлів та дрібних зерняток кварцу, — це, можливо, свідчить про вживання в ганчарстві дрібного річкового піску.

Характерна ознака майже всіх черепків цього типу є густі відбитки на внутрішній поверхні стеблин трави чи соломи, якими, очевидно, був заповнений ще сировий посуд.

Посуд щодо форми характерний майже вертикальними стінками з ледве помітним загнуттям вінця назовні. Лицевий бік посуду в частині шийки та почасти вичеревка прикрашений здебільшого простим лінійним витисненим орнаментом. На деяких зразках, як то бачимо на табл. 45, 1268, риті лінії починаються безпосередньо від самого вінчика і діагонально спускаються до вичеревка. На інших зразках ці лінії перетинаються поперечними товщими смужками (табл. II, 1361); подекуди можна простежити вже досить густу сітку ліній, що перетинаються між собою.

Напр., були фрагменти (табл. 45, 1409) з перехресними широкими лініями, напевне утвореними відбитком якогось плетіння, що свідчить про техніку виготовлення посуду способом плетеного каркасу з дальшим обліпленням глиною.

Подібуться також „гребінчастий“, на три-чотири зубці в ряд, орнамент, що його вміщалося вертикально круг шийки посуду, 4—5 см нижче від вінця; самий вінчик посуду теж мережаний двома рядами зарубок, що частково захоплюють і внутрішню частину вінчика (табл. 46, 1358).

До горизонтального гребінчастого наближається орнамент черепка № 113, де два ряди (й сліди третього) густих ямок обперізують паралельними колами верх посудини; звужений край вінчика вимережаний тут глибокими косими зарубками. Зрідка подібуться

орнамент, де ряди витягнутих неглибоких ямок Чергуються з ритими паралельними кільцями круг шийки посуду (табл. 45, 1196).

Загалом стацію на Гарді найскорше можна залічити до типу пізньонеолітичних стоянок, що їх ми знаємо, з певними місцевими відмінами.

Зокрема можна навести аналогію, — коли не цілковиту, то часткову, — з такими стаціями України, як в околицях Києва (Почайна — Куренівка), на Чернігівщині, Остерщині, на Юровій горі біля м. Слобідки, у м. Смілі, на Баршпільщині, Луганщині, Коростенщині тощо.

Залишки „трипільської“ культури на Гарді виявлені нечисленними черепками посуду обох культурних виявів „А“ та „Б“.

Спосеред черепків варто відзначити черепок № 1327 (табл. 47), що являє собою фрагмент мисочки, зробленої з добре відмуленої глини та прикрашеної ламено-лінійним зубчастим орнаментом брунатного кольору. Характерні ознаки форми та орнаменту наближають дану знахідку до раецько-войцехівського та усатівського варіантів.

Верхньо-бозькі варіанти (Томашівка) відбиваються в технічному та художньому оформленні черепка № 1355 (табл. 47). Фрагмент мініатюрної посудини з зубчато-орнаментованим по краю вінчиком (табл. 45, № 1407) нагадує аналогічні матеріали Шевченківського музею в Києві (В. Хвойко. Круча над Кирилівською стоянкою).

Плисківсько-чернявський, володимирський та інші варіанти з розвинутою комбінованою ритикою орнаментикою представлені на Гарді черепками під №№ 1013, 1263, 1360, 1362, 1364. Вигідне географічне положення Гарду, багаті природні дані, зокрема близькість родовищ кременю, сприяли, очевидно, концентрації, культурному осмосові та матеріальному виявленню, як ряду варіантів трипільської так і інших культур.

11. Розвідка на лівому березі, від Первомайського до Костянтинівки.

Лівобережна група (керівник Г. Крисін) обслідувала узбережжя Бога від Первомайського до Мигіїв і так звану Кампанійську скелю в с. Мигіях з групою островів у цьому районі¹.

¹ Мигіїв:

Эварницкий. II, с. 155. „За Семеновкою (на север) следует село Мигия, против Лозового на Буге возвышается еще 4 порога: Мигийский первый (156), Запорожский, Мигийский второй и Кампаныйский. Из четырех особенно замечателен Запорожский. Это порог совсем не то, что порог на Днепре. Представьте себе огромнейшую скалу высоты сажень около пятидесяти, ширины сажень около десяти, каждая, подобно искусственному мосту, перекинута с одного берега реки на другой, и это будет Запорожский порог на Буге. Вода, бегущая по реке, встретив на своем пути неодолимое препятствие в виде Запорожского порога, бросается направо и налево, в оба берега, размывает себе небольшие жолобы между скал и со страшным ревом устремляется вперед. Для полного представле-

Кампанійська скеля, що про неї є й фольклорні дані та згадки в історично-археологічній літературі, стримить на лівому березі р. Бога, проти низового острова Кампанійського. Величезна мальовнича скеля, що верх її сягає над рівнем води до 40 м, складається з скибуватих гранітових нагромаджень і має в своїх кручах щілинні печери. На Кампанійській скелі ми виявили, зафотографували та обміряли низку печер. Ці печери мають тут особливо характерні назви, як от 1) „Школа“, 2) „Церква“ із східцями зверху скелі до неї, 3) „Кузня“ і ще дві печери без назов. „Школа“ — похила печера, утворена велетенськими брилами розміром 2,5—2,8 × 0,80 м. Поруч також друга печера, „Церква“, на дні якої ми знайшли фрагменти неолітоїдного посуду жовтуватого кольору.

На скелі Кампанійській є виїмка, що має тут досить імпозантну назву — „Запорізький диван“ і згадки про яку знаходимо в акад. Яворницького¹.

Майданчик коло Кампанійської скелі, де на поверхні знайдені т. зв. мікролітичні вироби, обслідувано методом шурфування. Під дерновим шаром на глибині до 10—12 см знайдено крем'яні уламки із слідами оброблення добірною технікою, черепашки, окремі кавалочки жовтуватих черепків неолітичного типу. В шурфах на схилах скелі до річки знайдіть більш насичені під дерновим шаром. Не затримуючись на широкому розгортанні розкопувальних дослідчих робіт на Мигійській стації, мало виразній і до того забезпеченій від підтоплення, ми відклали це на другу чергу і перейшли до розвідування Мигійських островів.

Крім Кампанійського острова, в Мигіях, серед Бога, стоять ще три острови, що утворилися від довголітніх наносів піску на порожистих виступах ріки. Окремо на правому березі виступає мисувата скеля „Пугач“ до 30 м заввишки з загальною площею до 1 гектара. Нагорі цієї скелі, на поверхні, в тонкому, до 0,05 м, нашаруванні землі, серед уламків каміння знайдено 10 тонких кремневих відщепів мікролітичного типу, уламок кам'яної стрілки та дрібні кавалочки черепків пізньонеолітоїдного посуду.

Обслідування між Мигіями та Семенівкою берегових надбозьких круч, балок, ярків і надрічкових плато, певних культурних

ня о Запорозьком пороге представьте себе огромнейшую скалу, втрое выше той, которая протянулась поперек реки, стоящую у левого берега Буга, против самого порога и носящую название Проточенской скалы. С нее, как с высоты птичьего полета, открывается великолепнейший вид на всю эту страшную картину, которая называется Запорожский порог. На ней же можно видеть подобие подковы и звезды, выбитые на скале неизвестно кем и в какое время“.

¹ „Против Кампанійского порога стоит замечательная скала Кампанійская, на которой показывают две пещеры — одну длины 15 м, которая носит название Кузнец, потому что в ней находят много углей, а другую длины 2 м, в нее можно влезть только животом, а одно, так называемое, Гайдамацкое сидение, род естественного дивана, сделанного на скале и имеющего 11 м длины, 3 четверти ширины и 6 четвертей высоты (спинка). Против Кампанійской скалы стоит в Буге длинный остров с тем же названием, покрытый сплошным дубовым лесом (немає тепер — Ф. К.). Выше Мигия идут последние два порога, за которыми впадает в реку Буг р. Сивуха“.

точок не встановили. Установлено лише декілька невеличких печер у каньйоні Бога. Утворені від сповзання брил граніту, печери ці лежать низько і на весні їх заливає водою. Цікавіші печери в усті р. Карабельної — допливу р. Бога.

Устя р. Карабельної, впадаючи в Бог, утворює горбуватий мис з правого берега, що має назву „могили“. Цей мис — напів-округла скеля, вкрита дерном завгрубшки до 4—10 см, — зверху має невеличке плато, яке ми досліджували шурфуванням. Вище на північ від „могили“ шурфували схил, що підноситься ступневими терасами над берегом Бога.

Під дерновим шаром на глибині 10 см, у піскуватому глинястому ґрунті (гр. 8—18 см), що безпосередньо залягає на гранітовій скелі, спостережені фрагменти неолітоїдного грубого посуду з ямкуватим орнаментом. Там же рідкі знахідки дрібних (мікролітичних) кавалочків кременю з слідами оброблення (тип шкребака з ретушованим краєм).

У схилах вузького, стрімкого й глибокого каньйону р. Карабельної, що являє собою дно балки тої самої назви, в розколинах і обвалах гранітових брил поутворювалися численні печери. Типова для них є печерка № 3. В наносному шарі на дні печери (глибина 15 см) П. В. Харламович, розчищаючи дно, викрив кістки диких тварин (кози, кабана). У шурфі, закладеному для контролю на терасі схилу до ріки коло шляху Мигії — Семенівка¹, під дерновим шаром (10 см) виявлено кістки великої дикої тварини та фрагменти грубого темносірого посуду пізньонеолітоїдного типу; там таки знайдено скалочки кременю (мікроліти) з слідами оброблення (сколювання). Є підстава припускати тут тривалу неолітичну стацію. Щоб з'ясувати це, потрібні ширші розкопні дослід.

12. Дослідження в районі Костянтинівка — Гард.

Провадячи рекогносціювання околиць с. Костянтинівки² та каньйону р. Бога коло Костянтинівки, серед гранітових круч (до 30 м) над водою, поміж пороном та садибою першої школи, на поверхні ми знайшли фрагменти товстостінного посуду „татарського“ типу.

¹ Э в а р н и ц к и й. II, 155. „Село Семеновка бывшее военное поселение, против которого в Буге стоят поныне пять порогов: Палиенковский, Произдоровский, Войстречевский, Мелидидовский и порог Чернечий, а между пятью порогами — 4 острова: Балавовский, Наумовский, Мясниковский и Семеновский, из которых первые три названы по имени владельцев, а последний по имени села Семеновки“.

² Ш м и д т. 806. „В 26 верстах ниже этого места (Мигии) лежит с левой стороны Буга с. Константиновка, против которой Богдановские пороги. На этой местности находился, говорят, запорожский гард, о котором в прошедшее столетие говорилось во многих документах. Здесь прилагаем план этого гарда, снятый инженер-подполковником де-Боксетом, около половины прошлого столетия. Свойства берегов Буга против с. Константиновки, состоящих из гранитных толщин, такого рода, что нельзя допустить, чтобы река эта могла изменить течение. Между тем план этот несколько не напоминает часть реки, находящуюся против Константиновки. Положение острова, на котором запорожцы имели свою церковь, выше Большого или Сухого Ташалка или Великого Канала (807), от устья которого имела

Пізніші нашаровання покидьків сільських садиб, деформація ґрунту копанням тощо не дають змоги ясніше простежити ці рештки без спеціальних розкопних досліджень на цьому місці.

В Золотій балці, що перерізує поперек село із сходу й добігає до Бога за 100 м від річки, на плоскому камені є петрогліфний знак форми літери „А“. При усті знайдено тригранчасте вістря бронзової стрілки.

Перед Клепаню балкою в скелі є печера розміром 4,5 × 1,9 × 0,40 м. Знахідок в печері не виявлено, але в Клепаній балці, на схилах з північного боку, на поверхні знайдено платівчасті відщепки сіруватого кременю та фрагменти сірого посуду (не орнаментованого).

Скеля Пугач на південь від Костянтинівки 1,5 км являє собою урвище над Богом до 60 м заввишки. Скеля неприступна з боку річки. На Кам'яній скелі помітні деякі окремі знаки, що про них згадує Яворницький¹.

зачатие турецкая граница, заставляет только согласиться, что это тот самый остров, который ныне лежит против с. Константиновки и притом, опять таки, если большой гранитный холм, лежащий в песчаной долине Буга, в 3 верстах выше Константиновки, ныне окружаемый водою только в полную воду, не был тогда еще островом, при большом обилии в то время вод вообще в здешних реках. Между тем, этот самый план наводит на мысль, что остров, о котором идет речь, может быть тот самый, который находится ныне на Буге в 5 верстах ниже впадения в него Сухого Ташлыка. Во-первых, остров этот имеет залив, который в большую воду разделяет его на две части; этот залив есть и в острове де-Боксета; во-вторых, против этого острова на левом берегу Буга, находится огромная скала, известная под названием Пугача; точно также и у де-Боксета, против его острова на левом берегу Буга, под № 6, показан берег высокий, камень называемый Пугач, который вышины до 20 сажень. Остается проверить это обстоятельство указанием местных преданий. В этих местностях на правую сторону Буга сохранились еще в степях, на некоторых курганах, каменные бабы”.

Ястребов. XVII, с. 94, VII, № 8. „О пещере в Пугачевой скале“ — „Киевск. стар.“, 1882, II, 347—394, Ле в ч е н к о: „Против Свириева на левом берегу Буга лежит село Константиновка, на том самом месте, где была буго-гардовская (349) паланка. Недалеко оттуда (на левом берегу Буга) Пугачева скала, нависшая над рекою, и в ней пещера, о которой я уже упоминал, служившая запорожцам тюрьмою“ (347, прим.). „Близ с. Константиновки показывают запорожскую тюрьму — это небольшая пещера в скале, нависшей над рекой Бугом. Вход в пещеру находится на несколько сажень выше поверхности воды в Буге и на несколько аршин ниже гребня скалы. Виновного на веревке опускали ко входу в пещеру и на веревке же опускали ему пищу. О ней упоминает также местный (анонимный) корреспондент”.

Ястребов. XVII, с. 98, IX, № 3. „По сообщению местного (анонимного) корреспондента, в 1 версте отсюда есть вал в 1 версту длиной; он идет в направлении от с. к ю. и в народе называется „змиевый“ вал. Сведения получено корреспондентом от Семеновского крестьянина Ив. Белозерского”.

¹ Яворницький. II, 155. „Бугские пороги начинаются как раз против Константиновки и идут выше ее; всех их здесь семь.. Между этими порогами стоит четыре острова”...

Эварницький. II, с. 153. „...У левого берега реки Буга против Гардового острова стоят три крупнейшие скалы: Сова, Брама и Пугач, возвышающиеся над берегом реки на подобие отвесных стен и имеющие около 25 сажень высоты. На камне острова Гардова, против скалы Пугача, сделано подобие подковы, среди стени; против того же Пугача на сером граните выбита человеческая рука, в коей одна кисть имеет семь с половиной четвертей, а большой палец три четверти. Прямо против руки, только на сто сажень южнее в степь, насыпана

Проти Пугача лежить острів Клепаній (Гардашів або Гардовий)¹ де, за Яворницьким та Шмідтом, була запорізька церква. Більшу частину острова заливає висока весняна вода; є зроблені водою велетенські казани, а серед маси розкиданих валунів — шар нанесеної водою верстви. Мало ймовірно, щоб на такому острові могла бути церква, хоч на ньому і є місце у вигляді чотирикутно-розташованого плоского каменя, на який уперто вказують як на місце церкви Гардової².

небольшая, но живописная могилка. Такие указатели как скала Пугач, подкова, рука, могилка послужили живой канвой для создания следующей легенды“...

С. 54: „На четверть ниже скалы Пугача и острова Гарда существовала у запорожцев старая переправа через реку Буг, к которой вела с левой стороны балка Паланкова. В этой балке против бывшей переправы в настоящее время сохраняется запорожское кладбище (место куреней)... и ям, расположенных по взгорью Паланковой балки и свидетельствующих о несомненном пребывании здесь запорожцев“...

¹ Гард:

Ястребов. XVII, 78, III, 8—послання на Яворницького, Зап., II, 152 та Левченко — „Киевск. стар.“, 1882, т. II, с. 349.

Левченко. 348. „Против Свириева на левом берегу Буга лежит село Константиновка, на том самом месте, где была буго-гардовская паланка (прим.: слово гард означает переборку из больших камней поперек реки Буга). Такой гард существует и ныне, сколько помню, близ г. Мигии; он служит какою-то помощью для рыболовства“ (349).

Эваридкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. II, 1888, с. 151. „Гард находится на 3 версты ниже Константиновки на р. Буге и представляет из себя ни больше ни меньше, как греблю или „китець“ для ловли рыбы. Он устроен из 2 перегородок на подобие лестницы, положенных боком одна против другой в воде между камнями и немного полурастворенных, чтобы в них могла проходить без особого затруднения плывущая вверх рыба. Этот гард устроен именно на месте порога, где река суживается с обеих сторон камнями и имеет небольшую „течию“ (струю) близ правого берега Буга. Таких гардов на Буге два: старый или казацкий и новый или архиерейский. Последний находится ниже первого наверху и называется архиерейским потому, что со времени поселения в екатеринославском наместничестве архиерея он отошел для архиерейского двора. Рыбы здесь ловилось чрезвычайное множество: в несколько часов ее нагужали пять-шесть и даже больше уловов и то брали лишь большую, а малую вновь бросали в реку. Теперь в архиерейском гарде ловля рыбы совсем воспрещена“...

„Ниже Гарда, среди Буга-реки стоит остров Гардовый, очень скалистый и по краям заросший густою травой и высокой лозой. На одном из камней Гардового острова показывают место, где стояла у запорожцев церковь, построенная запорожским казаком Савою Чалым“.

С. 147, XI, № 56. „По словам местного (анонимного) корреспондента, на общественной земле этого села есть два большие кургана. Кузьменко сообщил нам, что в 2 верстах от волостного правления, к югу от села, над балкой Швириак крестьяне раскопали небольшой курган и на глубине 2 саж. от вершины нашли 3 кувшина (судя по описанию амфоры) и 60 бронзовых наконечников стрел, при этом были замечены остатки скелетов; несколько стрелок отсюда г. Кузьменко передал в коллекцию Елисаветградского реального училища“.

² С. XI, № 159. „На берегу Буга возвышается скала Пугач“ (див. Шмідт, II, 807). „Пугач также был каким-то суеверным гайдамацким ватажком. Недалеко от Пугачевой скалы на Буге есть остров, на котором показывали т. наз. запорожские мельницы, т. е. большие ступы, выделанные в камнях, где запорожцы не мололи, а толкли зерновой хлеб для своего употребления. В буго-гардовской паланке была по преданию небольшая деревянная церковь, перенесенная бывшим атаманом бужского казачьего войска, Скаржинским, в его имение дер. Хмелеву, находящуюся на левом берегу Буга, против деревни Грушевки“.

13. Дослідження на Паланковій балці.

Яворницький визначає балки Сухий Ташлик і Паланкову, на якій була розташована запорізька паланка. Він також каже, що на схилах Паланкової балки залишилися запорізьке кладовище.

Провадячи розвідкові розшуки на цій території, ми обслідували Паланкову балку, застосовуючи при тому методу шурфування, вивчаючи обвали ярів, схилів, терас.

Паланкова балка — галузь Сухого Ташлика, що приєднується до нього з правого боку за 300 м, не доходячи до р. Бога.

З другого боку Паланкова балка доходить до Бога вище устя Сухого Ташлика метрів за 300—350, оточуючи півколом високе підвищення — скелясте, довгасте плато. Сама балка являє недосить глибоку, розложисту долину, 250—350 м завширшки, з дуже розвиненою системою розгалужень, повироблюваних тут водою з ярів.

Своїм положенням вона для оселення дуже зручна. Тут тепер розташований хутір Скроцького (5 дворів). Назву хутір дістав від першої оселі мельника Скроцького, млин якого й досі стоїть на порогах Бога.

На городах хутора, розташованих на дні балки, ми не встановили слідів давніх будь-яких решток, які свідчили б про можливі тут будівлі. Однак, у розмивах новоутвореного яру, що почав тут утворюватися з північного схилу балки при спуску до річки, вимиті розрізнені кістки й череп людини. На краю цього яру на землі ми знайшли фігурні обкладки з уламків граніту в формі хреста або чотирикутника. На цьому місці член експедиції Г. П. Крисін провадив розвідкові розкопи.

1. Перший розкоп: хрестувата обкладка над землею з великих, вагою до 50 кг, кавалків каменя; фігура орієнтована з півдня на північ, має вповодж 5,4 м і завширшки 2,49 м.

Зверху могила вкрита шаром чорноземлі на глибину фігурно покладеного каміння (0,15 м).

Далі йде мішаний шар землі, — чорноземля з піскуватим лесом усуміш з окремими фрагментами кераміки: вінця від посуду типу слов'янських горщиків, уламки кременю та кремневих відщепів, кістки коня та інших тварин.

Під хрестом, на глибині 0,82 см, на материковому ґрунті виявлено поховання людини. Кістяк, очевидно, чоловіка середнього віку лежав на спині, простягнутий удовж, із схрещеними на грудях руками, орієнтований головою на захід, голова схилена праворуч; кістяк має вповодж 1,88 м, на колінах залишився шматок тканини (парча). На правому боці мідний хрест з ушком. Форма хреста — уширені кінці (див. візантійські зразки), $0,08 \times 0,07$ м.

Навколо кістяка — напівзотлілі рештки труни (соснові дошки 4 см), збитої дерев'яними дубовими кілочками.

Поруч залишилося ще 6 таких самих кам'яних фігур, очевидно, теж поховань. Розкопів на тому місці, через брак часу й коштів, ми 1931 р. не могли зробити.

Поховання в розкопаній нами могилі II, за матеріальними рештками (хрест, тканина, фрагмент посуду), можна залічити до тих запорізьких поховань, про які згадує Яворницький (див. вище).

Щоб перевірити цю гіпотезу, треба буде цілком розкопати цей могильник.

2. На поверхні окопу, зробленого для захисту городів від худоби, та по краю дороги хутора ми зібрали:

1) Наконечник на стрілку з кварцового кришталю (15 × 12 см) трикутній, оброблений ретушуванням.

2—3) Шкребачки з пластини, ретушованого оброблення (3).

4) Різак платівчастий, вдовж 0,07 мм.

5) Півовальний плаский камінь з заглибленою смужкою по колу (0,08 × 0,07 × 0,02), що нагадує коліщатко.

3. Плато між Паланковою балкою, С. Ташликом і Богом своєю конфігурацією й характером рельєфу та поодинокими знахідками на поверхні дуже нагадує Кременчуцьке городище (див. нижче). Тому ми так докладно зупинилися на дослідженні його шурфуванням. Але на диво жадних культурних решток та прошарків на ньому наша розвідка не знайшла.

4. На тому місці, де Паланкова балка входить у б. Сухий Ташлик, терасами один над одним спускаються три округлі горби, що складаються з піскових наметнів, укритих на поверхні рідким рослинним шаром.

Ще минулого року, під час попереднього рекогносціювання, тут викрито шурфами 3 поховання, при чому одне з них — подвійне.

1) На глибині 2 м простягнутий кістяк, з орієнтуванням W—O, із схрещеними на грудях руками. З лівого боку кістяка зберігся фрагмент дерева від труни та залізний цвях, кований, з плоскою голівкою. Кістяк майже зотлілий.

2) Такий самий кістяк, орієнтований на № 5, черепа при ньому немає. Кістяк лежить на спині, з простягнутими ногами і схрещеними на грудях руками. Коло лівого коліна — гострий кремінчик-різак. Довжина кістяка 1,85 м. Будь-якого іншого речового матеріалу при похованні немає.

3) 3 метри на північ від 2-го поховання викрите подвійне поховання, орієнтоване W—O, на глибині 1,6 м. Перший кістяк у цьому похованні вдовж 1,86 м, простягнутий на спині, руки схрещені на грудях. Права нога простягнута, а ліва зігнута в коліні. Другий кістяк — поруч першого, — простягнутий теж на спині, але ноги покладені просто. Права рука лежить на грудях, ліва простягнута вздовж кістяка. Довжина 183,5 см. Інвентарних знахідок при похованні теж не знайдено. Відсутність інвентаря при викритих похованнях не дає покищо змоги зробити будь-які певні висновки. Априорно можна лише пов'язувати ці поховання з якоюсь окремішністю від поховань на запорізькому кладовищі над Богом.

Розвідкою на плато, ближче до Малої балочки, над „Пугачем“ встановлено 4 плоских кургани з слідами ледве помітної кам'яної обкладки.

Ці кургани помітно деформовані давньою оранкою. Можливо, верхню обкладку каміння тоді таки й знято.

Далі Г. П. Крисін провів рекогносціювання терасуватих схилів Сухого Ташлика від його устя до дороги, з с. Костянтинівки в Бугівське. На північному боці, на верхній терасі, проти виноградника Костянтинівського колгоспу, на площі понад 1 гектар, встановлено сліди давньої кочовницької стоянки (?). Стоянка ця характеризується попелястими прошарками землі (під рослинним шаром на глибині 0,15—0,25 м). Подекуди ці прошарки (в окремих шурфах) поширюються до 2—3 кв. метрів, мають грубину 0,5—0,8 см та супроводяться фрагментами кераміки, уламками костей тварин (козя, вівці, рогатої худоби). Насиченість керамікою, попелясті прошарування та досить численні покидьки (кості) свійських тварин на цій терасі дозволяють думати, що тут було селище найдавніших осельників—скотарів-хліборобів, що недалеко звідси мали й свій могильник, де ховали своїх небіжчиків „скорченими“. Тому за даними розвідки ми запланували на наступний рік провести тут широкі розкопувальні досліді.

Далі ми досліджували острів Кривий на Бозі, що являє собою сидлувату скелею з похилим на ній плато (NW—SO). Перед цією скелею, вище проти течії р. Бога, є ще 3 острови, що утворилися від наносу піску на широко розкинутих тут порожистих виступах. В літню пору ці острови об'єднані між собою, обмиваються перехідними протоками, але при нашому об'їзді, в травні місяці, коли випали чималі дощі, острови були майже неприступні через бурхливі протоки.

Під урвищами цього скелястого острова, з північного боку, є чимало дуже затишних печер. За літературними відомостями (Броніовський та ін.), на цьому острові було становище рибальських ватаг з лісостепу, які отаборювалися й рибальчили тут ціле літо. Можливо, була тут і рибальська стація (запорізька, козацька, що про неї знаходимо згадки в Яворницького).

Досліджуючи острів, ми зареєстрували там сім печер, що можуть вміщати для захисту від дощу або від вітру 9—10 чоловіка кожна.

Під печерою № 3 провели розкопи. Глибина розкопаного земляного шару в печері сягає 35—55 см; знахідки: купа кісток тварин (баран, свиня), сліди кострищ—вугілля, прошарки попелу; в рештках кострищ—риб'ячі кісточки (осетер) та рибацька луска. Там таки знайдено залізний ніжик, гачок на рибу та інший дрібний рибальський інвентар, не старіший за XVIII—XIX ст.

Досліджуванням верхнього плато на острові Кривому встановлено лише поодинокі знахідки (дуже рідкі) платівчастих відщепків сіруватого кременю та фрагменти грубостінного посуду неолітичного типу.

Серед острова зберігся фундамент з добре обтесаних плит. Знахідки посуду серед фундаменту й план будівлі доводять, що то могла бути будівля недавнього часу (XIX ст.).

Під час дослідження інших частин острова знахідок не виявлено. За 1 кілометр на північний схід від Костянтинівки на шпалі другої тераси тягнеться в NS напрямку досить значна група могил. На обох кінцях (на NS) вона має великі могили, коло яких скупчуються менші, всі дуже розорані. Ці дві групи могил зв'язуються між собою низкою невеликих, близько одна від одної розташованих могил, і це створює враження єдиної могильної групи. В цій групі член експедиції О. Ф. Лагодовська провела розвідні розкопи двох могил.

В могилі № 1 виявлено вже пограбоване поховання „скитського“ типу. На ній не будемо спинятися докладно.

Могила № 2 являє собою кладовище, мабуть, родинне (18 поховань „покорчених“), з незначним, правда, але виразним, характерним для т. зв. бронзової доби, інвентарем (кераміка, бронзові стріли, певно експортовані десь із Приуралля; місцевих майстерень бронзових виробів на Побожжі ні в наших дослідах, ні в відомій досі спеціальній літературі не знаходимо).

14. Розвідка на дільниці Костянтинівка—Ак-Мечет.

По закінченні праці коло с. Костянтинівки група в складі О. Ф. Лагодовської та Ф. О. Петруня дістала завдання обслідувати лівий берег Бога від Костянтинівки до Ак-Мечетки. Частину маршруту від Костянтинівки до балки Сухий Ташлик або Великий Ташлик обслідувала раніш уже інша група під час стаціонарної праці в Костянтинівці, тому дослідчу роботу нова група розпочала тільки за Сухим Ташликом.

Група обстежила протягом 3 день усе узбережжя з виходом балок та піскуваті змиви схилів у районі Ташлик—Лефтерів млин (місце Богесу)—Бугівка (Шабарова)—Кременчук—Олександрівка—хутір Ак-Мечетський.

Крім окремих знахідок, на всьому маршруті виявлено найбільше скупчення культурних решток (кераміки та тваринних кісток) у балочці безпосередньо перед Бугівкою та фрагменти кераміки на піскуватих схилах тераси, луках між Кременчуком та Олександрівкою.

Але особливу увагу притягла до себе розвідка Кременчука—надрічкового скелястого плато над лівим берегом Бога.

Група в перший день перебування тут обслідувала околиці цього урочища, провела реєстрацію та огляд культуроносних нашаровань та могильники, що про них дали відомості місцеві селяни.

Скеля Кременчук (на триверстній карті її помилково названо „Пугачем“) є один з передостанніх виходів гранітів у значних масштабах, що надають такого типового ландшафту течії Бога. Тут закінчується перегін у протоках між Кременчуком та островами тієї ж назви і рогом правого берега. Бог, виходячи із свого вузького

скелястого каньйону ще біля Лефтерового млина, проходить тут останні ворота і тече далі в ширшій долині з низовинними луками та городами¹.

Скеля Кременчук різко відокремлена з усіх боків і являє собою колишній острів. Протока, яка відділяла його від сходу, замулена і на ній розташований тепер хутір Кременчук. Поверхня цієї гори, що має вигляд столової (на вірець замкових гір), займає площу майже півтора гектара. Найбільш неприступна сторона з OS боку, від Бога та з південного урвища. Група провела розвідні розкопи на плато Кременчука, що привернуло нашу особливу увагу, знахідками та інтенсивними культурними нашаруваннями.

Знайдене знаряддя: вістря стрілки з кременю, 2 вістря та стрілка з кості — одна з них тригранчаста з орнаментованою втулкою, уламок клинватої сокири, сокира-молот, кремінні знаряддя-відщепки, кераміка (2 посудини вдалося склеїти). Кераміка так званої ранньої залізної доби, горщик з широким отвором і орнаментом, з наліпною смужкою з ямками на шийці.

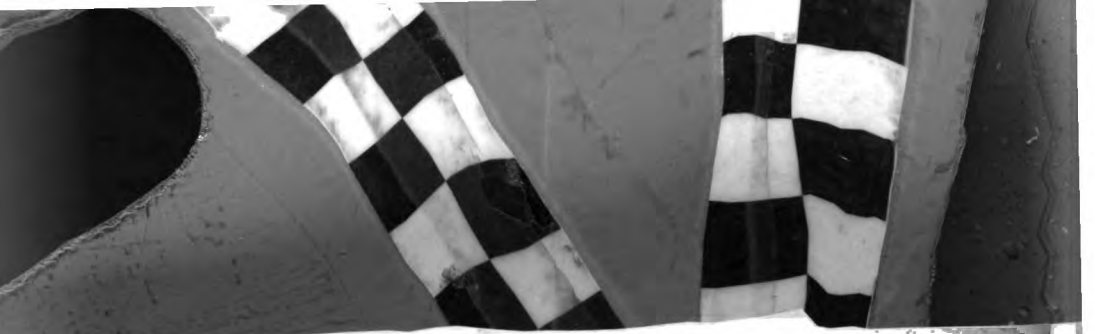
Кераміка ранньозалізного часу, тригранчасте кістяне вістря на стрілку типу, що наближується до тригранчастих бронзових вістр на стрілках скитського часу, разом з кам'яною індустрією (клинвата сокира в одному шарі із згаданими вище предметами кераміки), викликали надзвичайно важливі питання історичного порядку і робили Кременчук одним з найцікавіших та найважливіших об'єктів дослідчої археологічної роботи надалі. За типологічними характерними ознаками цю стацію ми умовно залічили до спірних так званих „скитських стацій“, а дослідження її в наступному році ми включили в роботи першої черги.

15. Дослідження руїн Ак-Мечету.

З 2 до 13 липня експедиція провадила розкопи на залишках стародавнього татарського міста Ак-Мечету. Кілометрів за 3 від с. Ак-Мечетки на південний схід, на правому березі Бога, лежить хутір „Незаможник“. Тут в одній із садіб уже давно встановлено місце і знайдено фрагменти будівельних прикрас-пілястрів колон, плити личковання і т. д., і де, як гадають всі старі автори, була стародавня мечеть.

У цілому ряду давніших і нових авторів, істориків українських степів, ми раз-у-раз подибуємо відомості, правда неповні, про за-

¹ Э в. II, 150. „За Вознесенском небольшое село Александровка и за Александровкой Кременчук. Здесь, между этими двумя селами, через р. Буг у запорожцев существовал небольшой брод. Ниже оного через несколько верст на той реке Буг имеется брод, называемый Чертайский, но через оный брод никакого проезду иметь не вольно и не допускается, а бывало когда казаки сечовые верхом через этот брод проезжают за какой-либо их добычей и то разве скрытым образом, да той переезд через оный брод верхом лошадыю бывает в самое время малой воды и то с опасностью от быстрого течения воды, так что и вozy и коня свалит, но (151) во время великой воды никакому проезду быть не может“.

лишки татарських осель, городків, що правили за форпости кримсько-татарського феодалізму та польсько-литовської колонізації на підступах до Чорного моря з XVI ст.

З тих відомостей ми дізнаємося й про Ак-Мечет, Торговицю, Балаклею, Громоклей та ін.

В рукопису Гошкевича (Одеський істор. археологічний музей), що з ним мене познайомив колишній директор музею (небіжчик) проф. Дложевський, про Ак-Мечет сказано таке:

„В трех верстах, по дороге в д. Голенкую, на балке Мечетной находятся фундаменты старой турецкой мечети. Судя по встречающимся в почве остаткам строений, на балке Мечетной было когда-то довольно обширное поселение. Старожилы передают, что деды их помнили еще развалины старой мечети и говорят, что из стен этой мечети построена церковь в с. Ново-Григориевке, Елисаветградского уезда. В 80-х годах прошлого столетия проводились раскопки на месте мечети, при чем найден фундамент здания и часть пола. По очертаниям фундамента видно, что здание имело форму шестиугольника, каждая сторона которого равна 3 сажням. Пол был из шлифованого известняка. Ход в мечеть был с юго-восточной стороны; попадались плиты с высеченными на них орнаментами и разными фигурами. Как видно, этими плитами были обложены колонны и арки зданий“¹.

Татарська культура, що була панівна в українських степах щось 600 років, тільки в відображенні російських істориків великодержавників подана як „дика руйнацька сила“. Історичні матеріали та рештки матеріальної культури доводять, що в стадії розквіту й наступній за нею стадії розкладу феодального татарського степового суспільства розвиток продуктивних сил у ньому створив серед цього „дикого поля“ такі агрикультурні бази, які наступне російське царське загарбання було здатне лише сплюндрувати, а не створити замість них щось нове (крім казенних військових поселень, які являли собою тільки опорні військові пункти, а не звичайні навіть українські села, подібні до сусіднього лісостепу).

Щоб з'ясувати стан розвитку продуктивних сил і соціально-побутові ознаки культури татарського феодально-кочовницького суспільства за рештками пам'яток його матеріальної культури, ми намітили розвідні розкопи на місці Ак-Мечету.

Проведені нами попередні розкопи 1930 р. на площі кол. мечету виявили план і рештки великої будівлі, чим і підтверджуються зібрані

¹ Ястребов. XVII, сс. 127—128, X, № 133 (посилання на Григоровича). „Л. В. Падалка передавал нам, что здесь и теперь есть следы построек и что местные жители пользуются добыванием из земли камней для своих хозяйственных надобностей. К. Шубович сообщает о находении здесь скелета человека“, „Киев. стар.“, 1882, с. 346. Левченко. „Гайдамацкий Кут“.

„... все же остальное пространство занято было кочевьями татар, где повидному была единственная каменная постройка — здание существующее и поныне, так как она обращена в церковь в деревне Акмечетке (Ананьевском уезде, недалеко от Вознесенска) (там само).“

Гошкевичем відомості. Наші дослідження встановили високо-розвинену для того часу будівельну техніку. Зокрема це виявлено в укладанні підлоги і в обробці вапнякових плит, якими був вимощений мечет. На місці цих плит залишилися лише гнізда. Плити вкладали міцною мурівлею й заливали вапном. Нижче виявлено також мурівлю в південному обрізі межі будівлі (NO) на глибині від поверхні 0,75 м і яка стоїть на материкау, врізана в нього на 0,35 м; завширшки вона має 0,75 м, заввишки 0,70 м, викладена з бутового каменя, який, як видно, збирали з місцевих родовищ коло Олександрівки (5 км).

Між мурівлями виявлено поховання (кв. 3) на глибині 1,20 м від поверхні. То було, очевидно, повторне, зруйноване поховання під час будівництва мечету. Поховальна яма завдовжки 0,60 м, завширшки 0,35 м. В ній рештки перетлілого дерева, зуби, уламок черепа.

Серед знахідок на дослідженій площі можна відзначити залізні татарські стріли, фрагменти грубого товстостінного посуду з червоної глини та посуду тонкостінного, уламки посуду з поливою, уламки від амфор, шматочки тинку, дрібні уламочки мармуру, уламки обпаленої цегли та обробленого вапняку, черепашки, кістки тварин.

Передчасно було б робити остаточні, вичерпливі висновки про спорудження на підставі самих попередніх розкопін та дослідів. Треба лише припускати, що тут ми маємо перед собою руїни того самого мечету, що про нього досить часто згадується в історичних відомостях, — споруду татарської доби. Будівля мала долівку з вапнякових плит, навкруги її був двір з бруківкою. Поховання (11) серед мурівель, нижче їх, в материкау, можна залічити до давнішого часу ніж споруду. Тільки широко розгорнувши площу розкопін, можна дати надалі уявлення як про саму споруду та визначити її призначення, так і про цілий виробничо-побутовий суспільний комплекс насельників Ак-Мечету. Це завдання ми поставили перед дослідниками на наступний рік.

16. Розвідки в окол. Ак-Мечету. Анетівка на Бакшалі.

Проводячи розвідку на терені хут. „Незаможник“, викрито поховання покорчених і пофарбованих кістяків. Зовнішньої ознаки на поверхні насипу над похованням не було і це викриття було цілком випадкове. Поховання № 1 — кості перетліли майже зовсім. Орієнтація поховання O — W, на глибині 1 м 55 см. Над головою на глибині 5—10 см закопаний вапняковий камінь, вагою до 30 кг.

Друге поховання — поруч попереднього, на тій самій глибині. Над похованням майже на поверхні (5—10 см в землі), в ногах, з південного боку, лежали 3 невеличкі кам'яні брили.

Викритий кістяк середньої захованості, жіночий, покладений на правий бік з підібганими ногами, орієнтований головою на північ. На згині ліктя правої руки — дитячий кістяк, покритий зверху

лівою рукою жінки. В головах — мисочка, круглоконічна, гладка (неорнаментована), діам. 8,5 см, вис. 5 см, наповнена охрою. Кістяк теж густо посинаний охрою. Іншого інвентаря зовсім немає.

Під час дослідження в Ак-Мечеті окремі заgonи провели рекогносціювання околиць у напрямку узбережжя Бога. Обстежено смугу на лівому березі Бога, що тягнеться тут хвилястим рельєфом піскових горбів від Олександрівки в напрямку до Вознесенського. Культурних стадій на тому просторі не виявлено, але над самим берегом Бога, на селянських городах бозьких хуторів, що нижче порона, на поверхні знайдено фрагменти грубого товстостінного посуду — однакового типу з ак-мечетською керамікою.

Попереднішим рекогносціюванням експедиція обслідувала також узбережжя р. Бакшали та її течії від устя до с. Анетівки, де на правому березі річки, на схилі до водою, відкрито дуже значну неолітичну стацію. Стація характеризується досить насиченим культурним шаром з фрагментами кременю, зокрема кремінного знаряддя мікролітичного типу. Саме тому, що місце стації припадає на вулицю та взвіз до річки, центральна її частина дуже зруйнована, перекопана; найбільше зруйнована головна її частина, де і досі залишилися дуже виразно виявлені попеласті прошарки з значним числом кремінних покидьків та зрідка кераміки. Друга стація на Бакшалі виявлена на лівому березі ріки за 2 км від устя. Ця стація на поверхні бідніша на знахідки, але аналогічна своєю індустрією Анетівській.

Окремі фрагменти кремінного знаряддя й кавалків кременю із слідами оброблення трапляються зрідка на всій дільниці від Анетівки до устя Бакшали.

Наявність окремих кремневих конкрецій в долині Бакшали припускала думку про місцеві корінні поклади й про місцеву крем'яну базу для неолітичної індустрії найближчих, принаймні, стадій та неолітичних майстерень (Гард, Анетівка та ін.).

Хоч це припущення виникло при недосить перевіреному матеріалі, але сама собою проблема відшукання кремінних покладів на Бакшалі, якби її було розв'язано позитивно, розв'язала б цілу низку питань, що виникали при дослідженні індустрії Гарду, Кремечука та інших вузлових культурних давніх історичних пунктів на Бозі.

1930 р. експедиція пройшла маршрут загалом понад 250 км лінійної простороні вповодж течії Бога (впрост—75 км).

Відкрито й обслідувано 12 нових неолітичних стадій. Проведено розвідні розкопи 5 стадій, 4 курганів, 1 старотатарського селища (Ак-Мечет), перевірено археологічну карту Середнього Надбожжя.

Для лабораторного й наукового оброблення експедиція перевезла до 2000 зразків (870 інвентарних номерів) і їх подано разом з графічним і фото-матеріалом на звітній виставці в Одесі та згодом перевезено на Всеукраїнську археологічну виставку ВУАН.

17. Продовження дослідчих робіт 1931 р.

Розпочавши свою роботу широкою розвідкою пам'яток матеріальної культури в районі підтоплення від м. Первомайського до Ак-Мечетки (75 км) 1930 р., експедиція 1931 р. мала закінчити розвідні роботи, щоб з наступного року цілком переключитися на стаціонарне дослідження найголовніших комплексів пам'яток матеріальної культури, що входять у зону безпосереднього підтоплення й найближчого знищення в зв'язку з розгортанням будівництва Богесу. Сектор науки в своєму листі з 20. VIII 31 р. визначив це завдання для експедиції так:

а) Максимум уваги й засобів треба віддати розшукам і розвідним розкопинам у районі, що буде найскорше затоплений. В наступному році, коли закінчатся роботи Дніпрельстанівської експедиції, вся потрібна кваліфікована сила мала бути зосереджена на Надбожжі.

б) По закінченні робіт 1931 р. експедиція складала генеральний план розкопів на Богесі на 1932 р. в деталях передбачених робіт.

в) Під час експедиції треба буде накреслити низку об'єктів, які у вигляді монолітів, муляжів, реконструкцій та естампів будуть подані в експозиції у Всеукраїнському центральному історичному музеї в Харкові: пам'ятки техніки, конструкційні деталі споруджень, а також пам'ятки, що якнайяскравіше відбиватимуть побутові відміни певної господарчої системи та соціально-економічної форми сучасного Надбожжя¹.

Крім того, до складу Наукової ради експедиції, за настановою Сектора науки, були включені представники президій РВК, — Первомайського, Доманівського, Гарбузинського та Вознесенського. (Експедиція провадила свою роботу на території цих районів).

На проведення дослідчих робіт за кошторисом НКО було асигновано 3000 крб. Сума ця не забезпечувала навіть половини робіт, намічених за планом експедиції і затверджених Сектором науки. Тому керівник експедиції вдався в клопотанням до Первомайського музею й РВК про дотацію на досліди експедиції. Треба

¹ Склад експедиції Сектор науки затвердив за списком, що подав керівник експедиції. З числа затверджених членів експедиції 2 особи, з різних причин, участі в дослідженні на Надбожжі не брали. Експедиція складалася з таких осіб:

1. Ф. А. Козубовський. Керівник експедиції (Одеса, І. П. О.).
2. М. Ф. Болтенко. Чл. Наук. ради, керівник Комбінату надчорноморських археологічних експедицій (Одеса).
3. О. Ф. Лагодовська. Чл. Наук. ради (Одеса. Істор. музей).
4. Г. П. Крисін. Чл. Наук. ради (Одеса, крав. інспектор охорони пам'яток культури).
5. П. В. Харлампович. Чл. Наук. ради, директор Первомайськ. музею.
6. Т. М. Мовчанівський. Керівник Райковецьк. арх. експед. (Бердичів).
7. В. В. Дубровський. Заст. голови УКОПК'у (Харків).
8. І. Н. Лудкевич. Наук. співр. експедиції (Харків).
9. К. М. Полікарпович. Наук. співр. Білорус. Акад. Наук.
10. В. В. Янушевський. Топограф-кресляр (Одеса).
11. Е. М. Вітвицький. Фотограф (Одеса).

відзначити, що Первомайський виконавчий комітет з самого початку досліджень поставився дуже уважно до експедиції і максимально допомагав їй. Найреальнішою допомогою від Первомайського РВК була та дотація, що її він 1930 й 1931 р. видавав у розмірі 1500 крб.¹

Первомайський РВК, даючи дотацію, ставив до експедиції цілком законні вимоги:

а) максимум уваги віддати дослідженню території Первомайщини; б) зібраний у процесі досліджень матеріал після наукового оброблення й потрібного використання передати на поповнення Первомайського музею. З цим експедиція цілком погодилась.

Так Бозька експедиція, з бюджетом 4500 крб., стала перед потребою дослідити територію, що за планом потребувала вдвоє більших витрат. Довелося спішно переробляти плани, скорочувати терміни праці, обсяг робіт, вибирати найважливіші об'єкти і т. д.; напр., термін робіт ми примушені були скоротити вдвоє, до 22 днів (з 5.II до 27.II) проти намічених 50 польових робочих днів.

Усе це не могло не відбитися й на якості роботи, зокрема на вирішенні тих основних проблем, що їх ми поставили, як уже сказано, з самого початку нашої роботи, за головну передумову всієї нашої роботи.

18. Дослідження на скелі-городищі Кременчук.

Серед намічених для поглиблення дослідження об'єктів першої черги був Кременчук — скелясте столоподібне підвищення, видовжено-овальної форми в плані, розташоване 8 км нижче Костянтинівки і вище с. Олександрівки, на лівому березі р. Бога, який ми почали досліджувати минулого року (див. вище).

Як уже ми описували вище, в звіті 1930 року, скелясте столоподібне плато Кременчук являє собою суходільний острів з підвищенням над літнім рівнем води до 41—42 м. Верхнє плато простягається з північного сходу на північний захід і займає площу завдовжки 220 м, завширшки 80 м; воно має досить значний схил до річки на південний захід.

Вся поверхня плато вкрита брилами граніту; рослинний шар землі займає лише невеличку його середину (600—750 кв. м). Пересічна грубина шару сягає від 0,05 м до 0,60 м (в западистих заглибленнях).

В той час, коли Кременчук, через круті скелясті урвища, з усіх боків неприступний, з південно-східного боку осуви землі утворили досить поступовий схил в 30—35°, що веде на гору, на плато, через вузькі скелясті „ворота“.

Своєю конфігурацією та своєрідним топографічним положенням над р. Богом, а надто своєю природною неприступністю, крім уже

¹ Користуюся з нагоди засвідчити тут висококультурне ставлення до завдань експедиції всього складу президії РВК і висловити від усього колективу співробітників експедиції нашу щирю подяку за допомогу.

згаданих „воріт“, — Кременчук, мимохідь, подає думку про дуже зручне, особливо з погляду захисту від нападів, безпечне місце для осідку давньої степової людності на ньому.

На основі досліджень 1930 р., що їх розпочала т. Лагодовська, за порівняльно-типологічними ознаками матеріальних форм культури ми умовно залічили цю стоянку (городище) до ранньозалізної доби на Україні, що в основному відповідає ранній стадії скитського родоплемінного суспільства — найменш дослідженого періоду в історичному розвитку суспільств Степової України. 1931 року ми поставили завдання розкрити суцільний культурний комплекс на цій стоянці-городищі, щоб на дослідженні його з'ясувати конкретну, ясну картину суцільного й матеріального життя насельників степу того часу, до якого можна залічити культуру на городищі.

Для дослідження всю площу Кременчука розплановано, поділено за системою 100-метрових квадратів-дільниць (10 × 10 м). Такий поділ усієї площі на дільниці, при подрібненні кожної дільниці на однометрові квадрати, для „Кременчука“ був найзручніший, бо давав повну змогу щонайменше фіксувати й пов'язати в плані всі викриті культурні точки на його дуже складному мікрорельєфі без складних допоміжних вимірів під час дослідження. За цією системою та квадратною сіткою провадили й нівелювання плато. Нівелювання проведено найпримітивнішими приладами і на абсолютну точність покладатися не можна: покажчики нівелювання наближені.

Дослідження верхнього плато провадила О. Ф. Лагодовська з двома асистентами (Крисіном та Луцкевичем). Згодом дослідження в „воротах“ і на бічних площинах урвищ провадили Т. М. Мовчанівський та П. В. Харламович.

Ділянка А-І. (Досліджували О. Лагодовська та І. Луцкевич). Ця ділянка міститься в плані між пікетами магістралі № 90—80, на тому місці, де на плато починається схил до річки. Цей початок схилу, що припадає на середину верхнього плато, з обох боків оточений високими, до 2,5 м заввишки, вертикальними виходами гранітових скель; це робить місцевинку цю дуже затишною від вітру, особливо із сходу та півночі¹.

Культурний шар на ділянці А-І безпосередньо стелеться над скелястим материком, переходячи на глибших місцях у жорству чи в пісок. В той час, коли східний край (від пікету № 90) являв собою тонкий, до 10—15 см глибини, шар, з лисинками скельних уламків, що виходять на поверхню, західний (до пікету № 80) мав глибину до 0,92 м. Суміжний з ділянкою А-ІІ край розкопу виявив чітку картину стратиграфічних нашарвань (5 шарів), очевидно, утворених через звітрявання скель та наміви водою з верхніх на нижчі місця чорноземлі. Суміжні квадрати з ділянки А-ІІ пере-

¹ Саме на цій ділянці 1930 р. під час розвідних робіт О. Ф. Лагодовська, роблячи зондально-розвідний розкоп, знайшла у верхньому шарі під чорноземлею, на піску: костяні наконечники до стрілок з мережаною втулкою, уламки кам'яної шліфованої сокири, фрагменти кераміки, які дали попередній культурний діагноз для цієї стоянки.

ходять у темнопопелястий шар, так характерно виявлений на ділянці А-II. За нашими спостереженнями під час розкопів, такий шар землі на ділянці А-I можна вважати за один суцільний культурний шар, де культурні рештки не тільки перемішані поміж собою, а певно і хронологічно відповідають одному часові утворення їх. Концентрація й насиченість культурними рештками була найбільша до північно-східного краю, під природний захист скелі. В цьому куті, безпосередньо під рослинним шаром, викрита вимостка з гладких, очевидно вибраних і нанесених з дна річки валунців, щільно приладжених один до одного на пісковій підстиці. В плані ця вимостка позначена на $4 \times 3,5$ кв. м (кв. 1, 2, 3, 4, 11, 12, 13, 14, 21, 24, 31—34). При розчищенні цієї вимостки, в западинах серед каміння, знайдено фрагменти посуду, уламки костей і бронзовий гачок на вудку. Недалеко від цієї ж вимостки знайдено бронзове шило.

Решта знахідок на цій ділянці більш-менш випадкові. Для культурного комплексу, можна припускати, ці знахідки були краєм таких осередків, як вимостки на ділянці А-I та вогнище (попелястий шар, вугілля й культурні рештки) на ділянці А-II. Із знахідок, що на ділянці А-I їх було понад 600 предметів, треба відзначити:

1) Фрагменти кераміки: посуду примітивної ліпної техніки, товстостінного майже вертикального, з вінцями і наліпним під ними валиком. Валик орнаментований скісними заципанями або вдушеними паличкою рисками (65%).

2) Фрагменти банькуватого посуду, близького технікою до попередніх виробів, але орнаментованих на плечиках скісними ямкуватими рисками (15%).

3) Фрагменти посуду „гальштатського“ типу (гладкостінного з пиптеватими ручками, глянцovanого на поверхні (3%).

4) Амфороватий посуд, зрідка з канельованими стінками; подекуди траплялися денця амфор (7%).

5) Кості або фрагменти костей диких та свійських тварин: коня (переважно), вівці, кози.

6) Кремневі відщепки сіруватого, мало-добірного кременю.

7) Шкребачки кремневі, круглясті, оброблені на краях ретушуванням. Більшість із них зламані (14 шт.).

8) Видовжені й досконало оброблені наконечники до списів, переважно з кремневого відщепка, добре обробленого ретушуванням по спинці (8 шт.).

9) Трикутники кремневих наконечників на стрілку, добірно оброблені дрібним ретушуванням (6 шт.).

10) Уламки кам'яних шліфованих сокир (4 ул.).

11) Уламки круглястих обшліфованих каменів.

Ділянка А-II. Друга ділянка на розкопі А, на плато Кременчука, запроектована на південь від I. Згодом розкопна площа цієї ділянки розвинулася до 300 кв. м прирізаними додатково квадратами, — цього й потребувало розкриття всієї площі виявленого культурного комплексу.

Всю ділянку II, як і I, що складалася з квадратів (10 × 10 м), було розбито на менші, по 4 кв. м кожний.

Розчищення на ділянці А-II культуриносного дернового шару, що подекуди безпосередньо залягав на гранітових виходах скелі, маючи пересічну глибину 20—30 см, а до середини дільниці доходив подекуди до 20—42 см, було дуже утруднене через складність наверстовань та дрібні уламки каміння в них. Усіх таких культурних нашаровань було 5, як і на краї суміжної з нею I ділянки.

Найнижчий шар — жорства, що, очевидно, утворилася від звітрювання та діяння води на скельні виходи. Безпосередньо на жорстві або на скельному матеріку залягав культурний шар чорноземлі, частково перемішаний подекуди з попелом, сажею (перепалена солома); цей шар насичений фрагментами кераміки, уламків тваринячих кісток, кременю. Є небагато знахідок виробів з бронзи та заліза. Так, на глибині 5—10 см (1 шар) у шарі перемішаної чи прошарованої плямами попелу чорноземлі знайдено до 500 фрагментів посуду грубої техніки та до 50 фрагментів чорвоного амфоруватого та канельованого посуду, кремінні відщепки (9), пластини та скалки (4), вістря на стрілу (1) та уламки шліфованого каменю (5) і костей свійських тварин (50); серед них дві кістки вівці чи кози.

Тут таки знайдено (на кв. 18, глиб. 10 см) срібну золотоординську монету, очевидно, пізніше тут загублену.

Другий шар (10—20 см глиб.) різниться від верхнього лише більшою насиченістю попелу. На окремих квадратах розкопу уламки кісток та фрагментів кераміки залягають на одній глибині або навіть упереміш, займаючи 2—3 квадрати. В цьому шарі, 10—20 см у глибину, знайдено: 430 фрагментів стінок посуду грубої техніки, частина з них з гребінчастим орнаментом (2%), фрагменти стінок амфоруватого посуду з неглибокими канелюрами (2%), фрагменти посуду з довгосхилими ребрастими валками та вінець банькуватого посуду; декілька фрагментів з наліпним валиком та т. зв. „нігтевим“ орнаментом коло розгорнутих вінець (15%).

З крем'яних виробів знайдено 4 крем'яних скалки, 29 крем'яних відщепків, 1 уламок мушлі, 1 крем'яне вістря на стрілу, 1 уламок спідньої кам'яної частини шліфованої сокири.

Серед уламків кісток великих тварин (до 75 шт.) було 10 уламків і цілих зубів коня. На квадраті 8 в третьому шарі знайдено платівчасто-листуватий залізний наконечник з втулкою на стрілку або до дротика.

Третій шар (20—30 см) теж насичений попелом із суцільною масною плямою (в плані на кв. 7, 8, 12, 13, 17, 18).

Через цю саму площу минулого року й прокладено зондальну розвідну траншею. Площа чорноземлі з попелястою смугою має завдовжки 4 м й завширшки 3, 5—4 м, глибина її до 10 см. В цьому шарі деревного вугілля траплялося дуже мало. Небагато було й покидьків кісток, при чому вони майже всі були з слідами діяння на них вогню.

На всій ділянці А—П в третьому шарі, на глибині 20—30 см, знайдено 371 фрагмент стінок від посуду грубої техніки тих самих типів, що й у верхньому другому шарі. Серед тих керамічних уламків були 3 фрагменти стінок посуду трипільського типу та 4 фрагменти вінця мисочки грубого технічного виробу. Кавалків кременю та крем'яних відщепків знайдено 9 шт. (шкребок сегментуватої форми, уламок кам'яної сокири та кавалок шліфованого, гранчастого каменя). На всій ділянці знайдено до 150 уламків кісток великих тварин, зуби коня, корови й вівці. В 16 квадраті на глибині 27 см знайдено уламок спідньої щелепи людини — підборіддя з 4 зубами без будь-яких ознак інших частин людського кістяка.

В четвертому шарі, на глибині 30—40 см від поверхні, чорноземля місцями переходить у шар піску або в жорству. В цьому шарі ми знайшли: 220 фрагментів грубостінного посуду недосконалої грубої техніки, напівобпалених на огні, того ж таки типу, що й у верхніх шарах та 2 зламані половинки матриці для виливання бронзового шила. З виробів костяних, дуже рідких на Кременчуку, ми в цьому шарі виявили оброблену щелепу великої дикої тварини (вовка?), яку могли вживати як якийсь знаряддя (кв. 8), та одну оброблену цівчасту кістку з слідами поперечних нарізок на ній та 3 жолобками вздовж кістки (кв. 22). На цій таки розкопній ділянці знайдено 120 уламків розтросчених кісток різних диких тварин, порозкиданих навколо найбільшого скупчення фрагментів посуду.

П'ятий, найнижчий шар, залягав на глибині 20—42 см від поверхні. В квадратах 12—13, що припадають на площину, оточену з трьох боків високими (до 1,5—2 м) виходами кам'яних брил скель, виявлено яму на збіжжя. Яма зверху вкрита шаром землі 58—50 см і являє в плані нерівне коло 1,35—1,1 м. Зверху яма вкрита сірою попелястою масою, дуже твердої консистенції. Глибина самої ями—50 см, дно злегка звужується. В твердо збитій масі, що нею заповнена яма, знайдено до 40 уламків і цілих кісток різних тварин: корови, коня, вівці та ін.

Ділянка Б. З південного сходу на верхнє плато гори Кременчук іде похилий в'їзд, який досі місцеві селяни звать „ворітьми“. На цьому схилі, у „воротях“, розвідні розкопи провадив член експедиції Т. М. Мовчанівський (ділянка Б).

В'їзд на Кременчук характерний двома перевалами та проходами між скельними виступами, що справді зовнішнім виглядом нагадують природно чи штучно утворені тут ворота.

Перед першими ворітьми широке заглиблення ґрунту, що в центрі (18 кв. на плані розкопін) доходить до 2 м завглибшки. Заглиблення в самих „воротях“ впирається в валувате підвищення, що закриває прохід через ці ворота. Вал насипаний з піску із значною домішкою глини. Засипка самого заглиблення має дуже міцну консистенцію з чорноземлі, піску та попелу. Колір засипки сіропопелястий. Стратиграфічне співвідношення нашаровань таке (від поверхні донизу):

- а) рослинна чорноземля — 0,20—0,15 м,
- б) чорноземля перемішана з попелом — 0,80 — 0,95 м,
- в) глинясто-пісковий ґрунт — 0,60—0,80 м,
- г) скеля.

Подекуди цілком ясно помітні тонкі нашаровання піску зверху — сліди еолового діяння й наливів води.

Характерна ознака, що відрізняє стратиграфію валу в „воротях“ від звичайного ґрунту обіч, нижче воріт, є те, що ґрунт тут являє одноманітну масу чорноземлі без ніяких інших домішок, в той час, як у будові валу ці домішки ясно помітні.

В нижчих „воротях“ валувате підвищення будовою зовні і стратиграфічними нашарованнями аналогічне першому. Можливі, однак, і додаткові, пізніші нівелювання профілю в'їзду на городище.

Бруківку на валах, очевидно, брукували для зміцнення будови насипу. Можна припускати також, що поверх валу могла бути додаткова барикада, — стіна з гранітових уламків: місцеві жителі — колгоспники оповідають, що ще років 40 тому можна було бачити рештки кам'яної загати, яку пізніше розібрали на будівельні підмурки в сусідні села.

Треба відзначити також, що східний шпиль городища „Кременчук“, відгороджений від воріт скельними урвищами, очевидно, використовували в добу зносин з геліністичними колоністами, з купцями — зайдами з Ольбії. На цьому шпилі в затишних між скельними вертикальними брилами куточках розвідка (шурфування) встановила фрагменти амфорного посуду, якого майже немає в інших місцях Кременчука, та попелясті прошарки в тих місцях, що нагадують сліди короткотривалих вогнищ.

З воріт на шпиль (між 1 та 2 верствами) ведуть проходи з ступінчастою доріжкою, яка починається з місця вимостки на валу. Викрита вимостка в центральній частині з великою силою навколо неї покидьків фрагментів „скитського“ посуду, кісток приручених тварин, рідких знахідок зброї, попелясті прошарки землі і т. д. — все це яскраво й переконливо свідчить про те, що тут було розташоване велике кочовницьке чи певніше кочовницько-хліборобське довготривале селище, ряд селищ. Городище „Кременчук“, певно, служило за опірно-захисний пункт під час нападу ворожих сил. В центрі городища розкладалося кострище, матеріалом для якого була суха степова трава (прошарки попелу без слідів вугілля). Вимостка з невеличкого каміння під затишним захистом кам'яних брил дає можливість думати, що ця споруда є долівка шатра чи іншої якоїсь будівлі. Яма на діл. А-II, засипана попелом, могла служити для заховання якихнебудь запасів, напр., зерна тощо, а пізніше використана як смітник.

Треба відзначити й інші пункти розвідки, серед яких привертає увагу вогнище виявлене на невеличкому майданчику під південним скелястим урвищем у заглибині між скель. Вогнище містилося на чотирикутному майданчику, на відкритій на південь до урвища скелі, близько 4,5 кв. у плані. Тонкий шар землі на цьому майдан-

чику звуглений, попелястий (певніше сажистий). Тут знайдено 10 крем'яних трикутніх наконечників на стрілки, надзвичайно добірно оброблених відтискуванням (ретушованих).

19. Олександрівські катакомбні поховання.

Катакомбні поховання у нас в УСРР були досі відомі, головне, в Харківській області (в основних межах так званої салтівської культури). В археологічних дослідженнях і в спеціальній літературі ще не було досі спроб поширити цю межу на Надчорноморські степи, щоб поставити в новому світлі питання про т. зв. „салтівську культуру“, всупереч закріпленій расово-міграційній теорії, яку підпирає зокрема й так зв. „салтівська культура“.

Тому викриття так званих катакомбних поховань на Середньому Надбожжі, в с. Олександрівці, розташованому на р. Бозі 5 км нижче Кременчука й 5 км вище м. Вознесенського, примушує вже тепер наново переглянути питання про міграційне поширення „салтівської культури“ і перецінити давніші археологічні погляди на цю культуру.

Зовсім випадково науковий співробітник експедиції т. Луцкевич довідався від місцевих селян в Олександрівці про якісь провалля на дворах та серед вулиць в Олександрівці. Того ж часу, переїжджаючи через село, т. Луцкевич оглянув одне з тих „провал“.

13. IX ми докладніше обслідували ці провалля. Перше провалля сталося в дворі Гната Мошнарського: кінь провалився в дромос катакомби. Мошнарський розкопав це місце і використав катакомбу для господарських потреб, на льох. За його словами, коли він викидав із східців землю, то в „льоху“ (катакомбі) знайшов кістяк, який лежав простягнутий посередині катакомби, головою на захід, лівим боком до сходів у катакомбу. В ногах (із сходу) була маленька ніша, де стояв невеличкий горщик. В стінках — північній та в кутку північно-східної — в різних місцях було повстромлювано 14 наконечників-списів („штиків“, за словами Мошнарського). Кістяк Мошнарський викинув у р. Бог, горщика розбили, а списи теж повиламували і десь позакидали.

Ми застали катакомбу ще майже не зіпсованою. Вона являє собою в плані півовальну камеру з круглястим, вищим перед входом верхом. З півночі в катакомбу ведуть 9 приступків; нанизу перед входом приступки обкладені пласким камінням.

В плані катакомба має: $1,72 \times 1,12$ м, пересічна висота 1,72 м; бічна підбійна камера: $1,20 \times 1,25$ м, вис. 0,75 м. Вхід підкопуватий, звужений донизу: $1 \text{ м} - 0,60 \times 1,82$ м. Місця встромлених списів — іржаві гнізда в лесі — та сліди виколуповання їх збереглися теж.

Крім цієї катакомби нам показували в трьох місцях сліди запанання землі серед вулиці — проти двору Мошнарського та на городах на схилі до р. Бога, що, можливо, теж є давні катакомбні поховання. Найбільшу катакомбну камеру нам показали на

північному схилі в бік Бога надрічкової тераси в садибі гр. Литовченка. Цю катакомбу вже років з 15 використовують як льох для господарських потреб. У стінах — сліди копання льоху самим господарем (шукав скарбів). Усіх місць, що мають очевидні ознаки катакомб, ми виявили в Олександрівці 6.

На сходах надрічкової тераси коло останньої катакомби, на поверхні города, ми знаходили дуже багато фрагментів кераміки, що зовнішніми ознаками нагадує кераміку кременчуцьку.

1) Фрагменти посуду, із злегка відхиленими назовні вінцями, з рожуватою поверхнею, лискованого горизонтальними смужками. Техніка виробу — груба; в глині багато домішки жорстви.

2) Фрагменти простотінного посуду, з високими вінцями, слоїкуватого з налипним валяком та скісними рисками.

Земля тут не угноюється, але в окремих місцях має темно-попелястий колір. Зрідка трапляються дрібні кавалочки перепалених кісток.

20. Розвідка на Башкалі.

1930 р., провадячи рекогносціювання на надбережних терасах і ярах р. Башкалі (що є правий доплив р. Бога в 2 км нижче Кременчука), ми звернули увагу на поодинокі знахідки кремневих конкрецій і на те, що уламки знарядь праці на Кременчуку та на Гарді, на нашу думку, виробляли з місцевого матеріалу — кременю, який мав бути десь поблизу.

Отжеж постала потреба провести розвідку на виявлення місцевих кремневих родовищ. Вивчаючи відслонення ярів, балок над р. Башкалою, ми спостерігали в спідніх нашарованнях крейдяні поклади, зверху над ними — пеліканізовані породи, а над цими — лесову верству під чорноземлею. Ці нашаровання вже насамперед вочевидь показували, що тут можливі поклади кремневих наверствовань.

В обслідуваній частині р. Башкалі, від с. Анетівки до р. Бога, долина її складається з різко окреслених 2—3 терасуватих підвищень над рівнем води. Ці тераси прорізані до гранітової породи ярами, що їх порозмивала вода, збігаючи з вододілів. На дні трьох балок, на лівому березі Башкалі, проти Ленінового хутора, на самому дні яру ми відкрили поклади кремневих конкрецій вагою переважно до 10—12 кг кожна. Нашаровання в цих ярах стратиграфічно виявляється так:

- а) шар рослинного чорноземельного ґрунту — 1—1,5 м,
- б) пеліканізована глина — 6—6,5 м,
- в) каолінізована порода з кремневими конкреціями,
- г) граніт.

Зібраний для лабораторного оброблення й для аналізу матеріал з цих родовищ, як і матеріал, зібраний на неолітичних стаціях, повинен буде остаточно розв'язати нашу гадку про „місцеву кам'яну індустріальну базу“.

Від селянина-кореспондента К. М. Друза т. Харлампович довідався про давнє знаходження в Анетівці кам'яної баби. Ця кам'яна баба з червонуватого граніту стояла на дворі в Друза, вкопана в землю на 0,30 м. Над землею баба заввишки 1,22 м, має плоске, невиразне, напівсхематично позначене обличчя. Виразно видно на голові шапку (половецьку), вуха, ніс, рот. Над землею навколо дві горизонтальні смужки. Спина плоска.

Цю кам'яну бабу Друзів дід перевіз на двір з поля від Богданівського хутора років з 30 тому. Баба стояла коло могили на захід на 1,5 км.

На кошти експедиції її перевезено до Первомайського музею.

На правому березі р. Бога, за 250 м від устя р. Бакшали, обіч надрічних терасуватих схилів, підноситься подовгуватий, сідастий горбок, що за основу для нього стала тут невеличка скеля. Горбок утворився від давнішого еолового діяння.

На південному схилі цього горбка під час рекогносціювання ми знаходили кремневі шкребаки, платівчасті різачки та зрідка проколки. Там же знаходили й дрібні кавалочки кераміки неолітичного типу.

В балці Загичишиній, на правому боці її, 200 м вверх на захід, від долини р. Бога (проти Ленінового хутора), було „два льохи“, зроблені на схилі балки, обидва зруйновані тепер. З докладних розпитувань місцевих жителів, які знають ці льохи, з'ясувалося, що то було підземне заглиблення типу катакомбних поховань, з бічним підбоям та приступками розчищеними для входу в льох. В 1921 р. ці льохи, дуже добре захищені непролазними кущами шепшини, були добрим захистом для дезертирів та бандитів. На місці цих підземних заглиблень нашою розчисткою культурних решток не виявлено.

21. Розвідка на дільниці Кременчук — Гард.

Після роботи в „воротах“ Кременчука правобережна група провела рекогносціювання правого берега Бога між Кременчуком та ур. Гард. Рекогносціювання було пов'язано з розвідками через закладання „шурфів“ у трьох лініях: нижча тераса берега, середні терасові виступи і скелі на узгір'ї та верхнє плато берега, вище надбозької скелястої смуги.

Огляд місцевості безпосередньо на північ від Бугівського порона та каменястих виступів нижньої тераси аж до Виноградного хутора не дав жадних археологічних знахідок.

Нижча берегова тераса вкрита дуже грубим верхнім шаром чорноземлі, що подекуди дорівнює 2 метрам і більше. Тому двометрові квадратові шурфи доводилося копати досить глибоко.

На береговій терасі Бога, напроти Виноградного хутора, виявлено глибоку яму скарбошукача, що в її розрізі є товстий культурний шар; він складається з чорноземельної попелястої засипки на глибину до 2 м (зверху нормальний покрив ґрунту-чорноземлі

до 0,60 м). Засипка чергується з сурою попелястим шаром. У засипці виявлено багато черепів та кісток, переважно великих тварин, зокрема щелепи коня. Тваринячі кістки здебільшого потрощені. На глибині 2,14 м нашою розчисткою виявлено великий камінь, верх якого вкривала тонка смуга чорноземлі. Сторож (дід) колгоспівського городу оповідав, що в ямі знаходили залізні вудла (сторож і був той скарбошукач, що викопав яму, бо „зверху була прикмета з каменів“).

Закладені за 5 м від ями розвідні шурфи виявили культурний шар з фрагментами посуду, аналогічними до знайдених в ямі скарбошукача, та кістки тварин. Розвідку доводили лише до попелястого шару. В одному з шурфів виявлено уламки кремінних скалок перемішаних у порушеному шарі землі. Розвідка берега в інших місцях не дала нам жадних культурних знахідок.

Знайдені рештки кераміки слід залічити до основного на Кременчуку (і в даній частині середнього Бога) типу, що характеризується товстим черепком, здебільшого чорним у зламі, ритою та ямчастою під вінцем. орнаментациєю, добре відігнутим назовнім вінцем („скитоїдний тип“). Дальше рекогносціювання з розвідними шурфами на правому березі Бога між Кременчуком та Гардом, крім стації біля Виноградного хутора, не дало більше значних знахідок.

Через те, що Гардів клин, місце безпосередньої стації, заняте під карантин для свиней „Свиновода“, вирішено провести лише розвідки в околицях Гарду.

Як систему розвідки, застосовано широкий охват розвідними точками оточення Гардової стації. Мережу розвідних точок (шурфів, траншей, кесонів) висунуто далеко від устя Гардової балки— в степ.

Підступи до Гарду з боку степу (західна сторона. Гардової балки) характеризується каменястими групами, що острівками виступають на поверхню ґрунту. Кількість цих груп ближче до Гарду збільшується.

Ці каменясті групи й узяті за об'єкт розвідок. Дрібні групи, що склалися з поодиноких брил каменю, давали нечисленні порівнюючі культурні знахідки (черепки, кремінь). Іншу картину виявлено біля великих груп каменів (гранітової породи).

Великі групи каменів утворені здебільшого виходами на поверхню 4—6 великих брил каменю, подекуди оточених меншим камінням.

На площинках, зв'язаних з такою системою каменів, здебільшого і знайдено густі культурні прошарки.

Між 4—6 великими брилами здебільшого міститься невелика, близько 1—1,5 кв. м, „камера“, що під чорноземельним першим шаром мала очевидні рештки попелищ.

В оточенні попелищ знайдено чимало різних культурних покидьків та знарядь праці (череп'я, кремінь, скалки та вироби, потрошені кістки тощо).

Чергування шарів ґрунту в місці культурної плями таке (здебільшого): а) чорноземля від 10 до 25 см, б) суглинкова чорноземля, або супіскова (близько 10—15 см), в) нижче йде жорства або скеля (кристалічні породи).

Перший шар у верхній частині має небагато череп'я та кременю, але досить часто трапляються уламки залізних виробів та череп'я новітньої доби (XVII—XIX ст.); у нижній частині чорноземельного шару, а надто на межі з другим шаром, знахідки енеолітичного типу збільшувались і зрідка траплялися дрібні уламки посуду античного часу (амфоруватий канельований посуд). Другий шар, що має характер мішаного шару чорноземлі з піском або з глиною, дає знахідки енеолітичної та неолітичної культури.

Цей другий шар у деяких групах має виразну консистенцію трамбування. Це особливо позначається в групах ч. I і II (див. план), де цей шар має характер нарочитого трамбування, щоб (ніби) вирівняти скелястий майданчик біля центральної камери — вогнища. (Припустимо, що це трамбування „точок“ утворено механічно — ходінням біля вогнища найдавніших осельників з неолітичною культурою).

Характерна особливість є і те, що серед кремневих знахідок значне місце займають готові вироби та уламки їх (платівчасті різакі, наконечники до списа й стрілки, скребачки, проколки).

Культурні знахідки в районі скелястих груп аналогічні інвентареві основної Гардової стації (пізній неоліт та енеоліт, див. звіт 1930 р.).

На схилі до Гарду біля каменястих „воріт“ до основного типу знахідок домішуються досить густі знахідки керамічних решток „трипільського“ типу (переважно культури „В“ верхньобозького варіанту).

Безпосередньо устя — ворота Гардового клину — характеризується нагромадженням великих брил каменю та численними виходами на поверхню кристалічних порід. Скупчення каміння утворюють перед входом до Гарду ніби природну барикаду, що простяглася від південної балки до північної (Осокорової). У цьому районі виявлено й найгустіший шар культурних знахідок.

Розвідні траншеї в цьому місці розгорнуто на широкі кесони, що їх і копано за системою квадратових метрів.

Слід відзначити великі труднощі в визначенні чергування шарів ґрунту; основна причина та, що ґрунт тут здебільшого складається з чорноземлі, під якою залягає жорства та гранітовий масив і все це на схилі значно перемішане довгочасним діянням води.

Найгустіший шар культурних знахідок належить саме до нижчої частини чорноземельного шару, що подекуди сягає до 0,75—0,80 м глибини.

Верхні шари ґрунту здебільшого включають культурні рештки XVIII—XIX ст. (3—10 см) військових осель та рештки доби греко-римського панування над півднем України (7—20 см); нижче подібаються знахідки енеолітичного та пізньонеолітичного часу.

Треба відзначити особливо густу концентрацію кремневих виробів, скалок, шкребаків тощо навколо центральної великої групи каміння. Характер знайденого численного інвентаря дає змогу припустити існування саме в цьому місці (пикет № 250—300) решток майстерні кремінних виробів. Деяку частину кремневого інвентаря можна залічити до напівфабрикатів, зокрема щодо процесу виготовлення кремінних шкребаків.

Треба також відзначити і виявлений у північній частині центрального кесону (біля великої скелястої групи) „точок“, що своєю формою дуже наближається до виявленого точка на південному схилі Кременчука. Вогнисько було утворено в квадратівій виїмці скелі; виїмка ця була, очевидно, утворена почасти штучно, але безперечно при цьому використано й процес природного звітрювання скелі. Вогнисько площею близько 1 кв. метра. Цікава, можливо, нарочито утворена, технічно-конструктивна деталь вогниська: на підшві її є дві овальні діри з пригладженими краями (до 15—25 см у поперечнику). Сама підшва являє собою гранітову пласку плиту, що утворилася через природну деформацію гранітового масиву. Плита ця щось 6—10 см завгрубшки, значно відстала від своєї основної породи і, відійшовши на 5—10 см, утворила під вогниском камеру.

У „поді“ вогниська, тобто під його підшвою, в насипній чи замуленій чорноземлі, виявлено домішку попелу та окремі кавалки вугілля. Можливо, що після перегорання кострища вугілля згортали в камеру під подошвою через зроблені в подошві діри, а саму розпечену плиту використовували для готування їжі (цю гіпотезу підпирає досить численний у фаховій літературі етнографічний матеріал).

Окремі попелясті плями та сліди вугілля знайдено також як навкруг центральних великих каменів головного розкопу, так і в західній траншеї, покладеній на захід від кам'яного бар'єру на Гарді.

Загалом інвентар з даної розвідки характеризується численними шкребаками (кілька сот нумерів), двобічно ретушованими пласкими гостроконечниками, звичайними пласкими й однібічно ретушованими різакками, скалками, нуклеусами та нуклеюватими уламками кременю, відтискувачами тощо.

Лабораторне експериментально-технологічне опрацювання та вивчення матеріалу повинно допомогти вирішити ряд цікавих робочих питань, як от: ствердити й схарактеризувати майстерню кремінних виробів; розв'язати гіпотезу про наявність напівфабрикатів у цій майстерні; визначити можливу диференціацію виробничого процесу; визначити стратиграфію та послідовність культур і тим подати більш, важливі, перевірені матеріали до загальної характеристики продукційних відносин і суспільного побуту родового суспільства на території Гардової стації.

Нижче свинарника, на нижчій терасі Гардової неолітичної стації, провадив додаткові розкопні дослідження І. Н. Луцкевич під

керівництвом керівника ділянки тов. Мовчанівського. Завдання цього додаткового розкопування були такі: а) з'ясувати характер нашаровань і стратиграфічного пов'язання в тих нашарованнях кремневих виробів та кераміки; б) установити і з'ясувати характер точків, що один із них виявив тут під час розвідки Т. М. Мовчанівський й 1930 р.

Але розкопано лише невеличку площу, починаючи від загати свинарника до річки (3 × 12 м).

Розкоп припадає саме на схил останньої тераси Гарду до річки. Цей схил характеризується досить грубими наверстованнями намівів зверху: вода, зносячи зверху пісок і жорству, зносила та перемішувала досить численні тут кремневі вироби, культурні нашаровання і в не меншій мірі фрагменти кераміки. Спостереження на такій малій площі розкопів стратиграфічних наверстовань можна прийняти суто умовно і в дальшому, очевидно, вони вимагатимуть додаткової перевірки при наступних розкопуваннях усієї центральної площі Гарду.

В нашарованнях відзначаються:

а) шар рослинний, піскуватий — 0,24,

б) пісок намитий водою — 0,02,

в) скеля.

Культурні рештки розподілені в нашарованнях майже рівномірно.

У верхньому шарі зрідка (6 фр.) траплялися зразки амфоруватого посуду; один фрагмент — стінка канельованого посуду.

Найбільше фрагментів неолітоїдного посуду:

а) темносірого, графітованого, грубостінного вироблення без ознак орнаментування;

б) червонуватого, грубостінного посуду, орнаментованого ритованим орнаментом або ямкуватими рисками й точками коло кожної риски;

в) сіруватого посуду, грубостінного, орнаментованого симетричними скісними смужками;

г) фрагменти посуду типу білогрудівського та усатівського з смугастим орнаментом, зробленим фарбою (5 фр.);

д) подібний тип посуду, але з смугасто-геометричним орнаментом.

Але найчисленніші були тут кремневі вироби (понад 300). Переважно то були численні ретушовані скребачки, гостроконечники, наконечники на списи, платівчасті різакі тощо. Вважає висока техніка тих виробів та добірність кремневого матеріалу.

Ці додаткові розвідування ще більше зміцнюють наші попередні твердження, подані про Гардівську стацію. Але одночасно вони ще більше підкреслюють потребу провести широкі дослідчі роботи на Гарді, щоб з'ясувати ці поставлені нами питання.

Саме з неолітичної стації на Гарді експедиції надалі доведеться починати розв'язання проблеми родового суспільства над Богом у стадії його розкладання.

22. Палеолітична стоянка коло с. Семенків на Бозі.

За вихідний пункт для розвідки вверх по р. Богу, яку провадив К. М. Полікарпович, наук. співр. БАН, було намічено м. Первомайське. Дослідник почав свою роботу з ознайомлення з археологічними колекціями і матеріалами Первомайського краєзнавчого музею, особливо з тої території, яку йому було приділено для дослідження. Були також оглянуті знахідки копальних кісток у північно-західній частині Первомайського в відслоненні правого берега р. Бога на садибі Михаленка, де в жовтні 1928 р. знайдено зуби та уламки костей невизначених тварин. Але оглядом цього місця нових знахідок не встановлено.

31 липня К. М. Полікарпович розпочав рекогносціювання вверх над р. Богом від Первомайського, маючи на увазі по змозі обслідувати обидва його береги.

В Концполі, що лежить на правому березі р. Бога, де в Бог вливається р. Кодима, відзначено наявність нижчої надпіймової тераси, що дуже невиразно й рідко виявляється над Богом в інших місцях.

В с. Кам'яній Балці обслідувано яму вгорі, над селом, де здобувають каолін. На схилі знизу знайдено один кавалочок кременю жовтогарячого забарвлення (кол. № 1). За словами місцевого жителя І. Я. Солтана, кремій тут трапляється під каоліном.

Видимий перекий тут такий:

чорноземля — 1,25 м,

ясножовтий пісок, під низом груба галька, діам. 8—10 см, — 3,75 м,
каолін — 5 м.

Крім того, з слів І. Я. Солтана, каолін продовжується ще на 1 м вглиб. У с. Токарівці в кручі правого берега знайдено череп копального бика (*Bos priscus*); його передали у Первомайський музей 1928 р. селяни — кореспонденти музею.

Печери, про яку є відомості в Первомайському музеї, дослідник не знайшов і не описав. Із слів селян, ця печера являє собою горизонтальну розколіну на півлюдського росту.

1 серпня дослідник оглянув околиці Великої Мечетні, Витольдового Броду, Єсіпівки, Тернуватої та м. Голоскова (крім Вит. Броду — все на правому березі Бога).

В с. Великій Мечетні селяни (співробітники сільради) указують на фундамент колишньої мечеті в місцевості на північ за селом, коло млина. В цьому ж селі учитель Сапун років 3 тому самочинно розкопав курган. Знахідки з цих розкопок ніби передано до Первомайського музею. Перевірити цього в музеї було не можна через відсутність про це певних відомостей.

В шкільному садку зберігся невеличкий курган до 2 м заввишки.

В Єсіпівці, на правому березі Бога, проти Витольдового Броду, наприкінці села, в бік Тернуватої, недалеко від Бога на південь від дороги, міститься курган 4 м заввишки та 200 м у колі.

Між с. Тернуватою та м. Голосковим, 1 км на північ від млина, над правим берегом виступають суцільні скельні кручі „Стінка“,

про які згадується в археологічній карті Подільської губ. складеній Є. Сицинським (Труди XI археол. съезда, т. I, Москва, 1901 г., с. 258, „Червона Скала“).

П. В. Харлампович мав відомості, що на цих скелях були вибиті знаки: підкова, копито, ключ і т. д. Дослідник цих знаків на скелях не виявив. Можливо, однак, що ці оповідання ув'язуються з переказом про тутешні скарби, тому не дивно, що в цьому місці є велика (4×2×3 м) яма, викопана коло підшви скелі скарбушувачами.

В степу під м. Голосковим, 2 км на південь від містечка, стоїть велика плоска могила.

2 серпня проведено рекогносціювання в околицях сс. Люшневатой (лівий берег), Ониськового, Красенького (обидва на правому березі).

В с. Ониськовому з розпитів селян установлено, що в садибі Кл. Ів. Мокряка, років 11 тому, коли копали льох, на глибині 2 м був викопаний кістяк людини, що лежав „укуськом“ (покорчений) головою на південний захід.

На захід від села, вздовж Бога, тягнеться смуга лісу. На південь від лісу—великий простір полів, укритий пісками, що місцями зовсім не мають рослинності. Тут чималі висотою і простором дюни. Але на цих дюнах ніяких знахідок не виявлено. Однак, при огляді дюн коло південно-східного лісу, навпроти останніх дворів села, за дорогою, на дюні 150 м завдовжки та 30 м завширшки, траплялися рідкі знахідки обробленого каменю. Тут таки піднято кілька фрагментів кераміки (кол. № 2). Темних сірих плям, таких характерних для дюнних стацій, тут не спостережено.

В с. Кошарах-Олександрівських (лівий берег р. Бога) над Богом ясно викреслена пійма та надпіймова нижча тераса. В перекрої нижчої тераси, ближче до східної частини села, виступає ясною жовтою плямою лес. В цих лесових виділеннях, за оповіданнями місцевих селян, знаходили кісті мамута. Цих відомостей дослідник не міг перевірити. В відслоненнях лесу коло цегельні навпроти західного краю с. Кошар ніяких знахідок не виявлено.

В с. Красенькому, за словами селян, серед села, де була колись мечеть, трапляється багато людських костей. Гр. Балицький оповідає, що в його садибі колись було багато могил. Одна з них припадає на місце новопочатої церкви. В цій могилі знайшли великий кістяк людини, обставлений великими брилами кам'яних плит.

3 серпня закінчено обстеження в с. Красенькому і крім того проведено рекогносціювання в сс. Луполовому, Дубинному, Ольшанці та Сабатинівці (Луполово та Сабатинівка—на лівому березі р. Бога).

В Первомайському музеї одержано відомості, що в околицях с. Красенького є якась печера. Розпитами встановлено, що печера міститься в ур. „Западня“, 2 кілометри на північний схід від села, у великому яру. Цей яр зазначений на триверстовій карті 1868 р.; починається він коло с. Мечетної, йде з SOS на VWW і входить

проти с. Кошар у долину р. Бога. Яр неширокий, з положистими схилами, весь зарослий кущами. На дні його тече струмок. На лівому березі яру, десь у середній частині, було показане місце печери. Вхід у печеру тепер завалився і тільки перед входом залишилась яма до 1,5 м глибини. Тут же видно ряд ям; ким і коли їх викопано — не встановлено. Печера, за словами жителів, була з людину заввишки і до 10 м завдовжки. Посередині печери був струмок („криниця“).

При виході яру до Бога в ур. „Піски“ знято з землі декілька кремінних зразків з слідами оброблення (кол. № 3).

Проти північного краю с. Красенького, 1 км на схід від Бога, серед степу лежать 3 плоскуватих кургани.

В околицях с. Луполового та Дубинного археологічних пам'яток не виявлено.

Між сс. Дубинним та Ольшанкою на полі, кілометрів 2 на південь від Бога стоїть велика могила, до 2 м заввишки.

На терасі перед Ольшанкою простягається смуга пісків. З огляду цих пісків культурних рештків не встановлено.

За відомостями з Первомайського краєзнавчого музею, в с. Сабатинівці (лівий берег р. Бога коло устя р. Синиці) знаходили копальні кісті. Ці кісті приставили до музею місцеві вчителі (Г. С. Александрович, С. І. Чуб). С. І. Чуб дуже цікавиться старовиною й охоче звався показати всі місця археологічних знахідок в околицях села. Таких місць виявилось три.

Перше з них — берег р. Бога при самому усті р. Синиці, що впадає тут у нього. Тут берег зайнятий декількома селянськими дворами, а головне, городами і круто обривається до ріки. Висота берега — щось 7 м над рівнем води. Найприступніша для дослідження була південна частина відслонення, ближче до устя р. Синиці, на протязі до 200 м. Вподовж усього урвища по верхньому краю його, від поверхні на глибину 2,3 м, а подекуди й глибше, виступає культурний шар темносіруватого відтінку. В ньому, на всіх глибинах, залягає маса костей, велике число мушлів, потовчені річні черепашки, череп'я посуду, оброблене кремення. Треба зазначити, що кремень трапляється не на певному прошарку, а всуміш через увесь культурний шар. З костей тварин трапляються головню рештки жуйних — бика (ріг, зуби), дикої кози (уламки рогів), свині (зуби).

З кремення взято 19 екземплярів. Серед них є 3 зламані пластини та 5 шкребаків. 6 відщепків із слідами ударних плащинок та одбивних борідок свідчать про вироблення кремневих знарядь тут же, на місці.

Кераміка представлена 66 фрагментами посуду, головне темного кольору та з добре обробленої глини без домішки жорстви. Більш як половина кераміки має назовні насічений орнамент у вигляді ліній, жолобків, печатний та гребінчастий. Зрідка трапляється орнамент і ямчастий. За відзнаками орнаменту посуд даної стоянки має близьку аналогію в кераміці Попового Города в м. Озаринцях

на Могилівщині (М. Рудинський, Попово-городський тип культури мальованої кераміки. „Антропология“, т. III, Київ, 1930 р.). Трапляється тут також і серпуватий орнамент, такий частий в знахідках Усатова (М. Болтенко. Кераміка з Усатова. „Трипільська культура на Україні“, т. I, Київ, 1926 р.; див. Біляшевський. На городищі біля с. Борисівки, кол. Липовецький повіт на Київщині. Коротке звідомлення ВУАК'у 1925 р., Київ, 1926).

Друге, подібне до першого, місце знаходження культурної археологічної точки вказав С. І. Чуб у Сабатинівці на ООС від села, вниз за течією Бога, на віддалі 1,5 км, в уроч. „Мелницьке“. Це місце являє собою верхній схил до пійми, нижчу терасу відділеної від верхньої тераси (верхній берег) віддаленням до $\frac{1}{3}$ км. Напрямок берега на місці знахідок NW—SO, висота над рівнем води в річці понад 3 м. Схил до ріки — похилий. Нижча тераса (пійма) в цьому місці занята засіяним полем. Над краєм засівів, уподовж до 120 м і траплялися культурні знахідки. Понад берегом подекуди росте очерет. Грунт на терасі — сіропепелястий суглинок. Тут, як і в самій Сабатинівці, подибуємо багато костей, черепашок, менше крем'яня та зовсім мало черепків (фрагментів) посуду.

З зібраного тут остеологічного матеріалу переважають рештки коня (зуби), жуйних тварин (бик), свині, лисиці (або собаки). Серед 22 знайдених кременів є відщепки з ударними плащинками та одбивними борідками, 10 уламків пластин, 2 шкребачки. Крім того І. С. Чуб передав дослідникові 5 кременів, серед яких — невеличкий нуклеус та 2 пластини (одна вздовж краю ретушована); всі передані предмети С. І. Чуб знайшов в уроч. „Мелницьке“.

Кераміка особливістю техніки виробу, складу глини, кольору і орнаменту цілком аналогічна до виявленої на першій точці, в с. Сабатинівці, — про це вже ми говорили вище.

Нарешті, знову в самому селі Сабатинівці, на березі р. Бога, 50 м нижче від місця, де р. Синиця вливається в Бог, дослідник обстежив місце, де знаходили раніш рештки мамута (зуб), носорогця (декілька зубів) та невизначені кістки, що їх учитель Г. С. Олександрович передав до Первомайського музею. Кістки, каже С. І. Чуб, знаходили здебільшого на дні яру, під великими брилами каміння (?). Яр, за словами С. І. Чуба, утворився 1928 р. після великої зливи. Довжина яру — до 40 м, ширина 10—12 м, глибина у верхній його частині до 5 м. У відслоненнях північної стіни яру можна простежити такі на шаровання (зверху донизу): 1) сірий пісковий шар (лесуватий суглинок) 2 м, 2) жовтий пісок з горизонтальними білими прошарками 1 м, 3) шар великого каміння (скеля).

При огляді відслонень у яру культурних знахідок там не виявлено.

Праворуч, в усті яру, вздовж р. Бога було закладено 2 невеличких спробних розкопних кесони. В одному з них, коло самого устя яру, внизу, виявлено дрібні уламоочки бивнів мамута, що

йшли прошарком в одному напрямі. Але ні решти костей, ні креміння тут не знайдено.

В другому розкопі, розташованому поруч (по той бік р. Синиці) і вище по течії, на схилі спостерігали таку послідовність нашаровань (зверху вниз):

- 1) чорноземля — 2,5 м,
- 2) пісок з каміння, перемішаний з чорноземлею — 0,5 м,
- 3) жовтий пісок з камінням (діам. понад 10 см) — 0,6 м.

Цей розкоп теж не дав ніяких знахідок.

В Сабатинівці дослідник зареєстрував розташовані там кургани: 1) курган великий, до 1,5 м заввишки, міститься на південь від церкви в полі коло дороги, 0,5 км від села; 2) курган заввишки близько 2 м на NW від церкви, теж у полі; 3—5) три великих кургани в полі на N від церкви; 6) 1 курган на городях у західній частині села; 7) 1 курган у степу на O від села (за р. Синицею в напрямку до Луполового).

5. VIII проведено рекогносціювання на маршруті с. Ольшанка — м. Саврань — с. Осички (всі на правому березі Бога) та с. Березівка і с. Завалля (на лівому березі Бога).

В селі Осичках (2 км на захід від Саврані) на р. Яланці були випадки знаходження мамутових кісток, зубів тощо. Ці знахідки переховували в Осичанській школі; але через відсутність у серпні в школі будь-кого з учителів перевірити ці відомості було не можна.

Між сс. Березівкою та Заваллям (км з 1,5 від Березівки) понад дорогою залишився й досі курган, понад 0,75 м заввишки. На захід від нього розташований другий курган, заввишки 2,5 м, з трьома невеличкими валиками навколо нього. Далі в степу розкидані групами і поодинокі 29 курганів, що, напевне, донедавна утворювали тут величезний могильник, знищений оранкою, сівбою тощо.

6. VIII рекогносціювання провадили на маршрутах: с. Сальків — Хашевата (лівий берег Бога) та в районі с. Соломії (правий берег).

Хоч у с. Салькові дослідник і не виявив решток пам'яток матеріальної культури, однак від місцевого вчителя А. М. Воробчука одержано цінні вказівки, за якими через декілька днів була виявлена неолітична стація коло с. Семенків на Брацлавщині, на правому березі р. Бога. Учитель А. М. Воробчук кілька років тому вчителював у с. Нижчій Кропивні на Брацлавщині і під час випадкових його екскурсій та розкопувань з учнями школи на дні яру знайдені мамутові кістки: 2 бивні, кавалок щелепи з зубом та один зуб окремо. Креміння при тому не знайдено. Місце розкопів — яр, що йде до р. Бога, на правому березі, 75 м від русла. Розкопи провадили вночі, бо через місце розкопів ішла дорога і вдень копати заважав рух.

За словами того ж таки вчителя, селянин з Нижчої Кропивні Максим Бондаренко на городі (щось 6 м від школи) на глибині 2 м знайшов рога (?); в с. Сокалці (на південь від Семенків і Н. Кропивні) на острові (скеля) знаходили кремій, кістки та

бронзові „баклажки“ (?); в с. Шурівцях (там таки) знайдено „амфору“, що зберігається й досі в одного селянина.

Учителі з Хашевої оповідали, що в с. Соломії в яру випадково знаходили мамутів кістки. На місці знахідки геолог Василенко (з Києва) провадив шурфування. Кістки переховувалися в гр. Антонієва і були надіслані, з розпорядження Василенка, до Києва. Місце розкопів являє собою глибоку балку, 8—10 м завглибшки, розташовану 1—1,5 км на північ від села, і яка виходить своїм устям на долину р. Бога коло млина. Верхній край балки проходить хвилястою лінією і досить круто обривається донизу. Кручі балки складаються з чистого лесу. В декількох місцях у кручі, на протязі щось 30 м, виступають рештки різних костей: кінцівки та уламки кінцівок, а в одному місці сила дрібних кавалочків від мамутового ікла. Залягання костей пересічно на глибині 1,5—2 м. Через хорість дослідника розкопани на цьому місці проведено лише 15 серпня.

8. VIII рекогносціювання провадили в районі Гайворона, Ставок, Джулики (правий берег), Лугової, Березок, Шумилова (лівий берег).

В с. Ставках Охрим Коваль 1930 р. знайшов у річці мамутів зуб та велику кістку. Де саме були знахідки та яка їхня дальша доля — встановити не вдалося.

В Ставках з самого краю села, з південного сходу (в бік Гайворона), на високому березі р. Бога, між садибами та урвищем над рікою, — невеличкий простір зайнятий кар'єром, з якого брали пісок для ремонту шляху. Пісок залягає на скелі. Тут, у східній частині виїмки, на протязі 40 м уздовж Бога, дослідник зібрав 10 кремінних уламків з плащинками одбивання й одбивними борідками та три зламаних пластини. На одній з пластин — частково позначений ретуш.

Ці знахідки припускають цілком обгрунтовану гіпотезу про можливе перебування тут людини (неоліт), але інтенсивне, глибоке розроблення кар'єру цілком знищило стоянку.

В сс. Лугової, Гайвороні, Шумиліві — знахідок та культурних точок не виявлено.

В с. Березках у школі зберігається знайдений у річці ріг оленя.

В праці А. В. Красовського „Геологічні досліді на Ольгопільщині“ (Київ — Кам'янець-Подільський, 1926—1931 р.) згадується печера коло Березок. Однак, ані розпитування, ані саме рекогносціювання не потвердили наявності тут печери.

9. VIII проведено рекогносціювання на правому березі на маршуті Маньківка — Крушинівка.

Дійсно, при рекогносціюванні по всьому дні яру виявлено багато великих крем'яних конкрецій, здебільшого темножовтого забарвлення, діаметром до 10 см і більше. Кремневих покладів на віддалі 145 км від Первомайського не встановлено, хоч розпитами про знаходження кремню та й самим рекогносціюванням якнайретьельніше намагалися виявити можливі поклади.

В с. Крушинівці закінчується північна маршрутна точка рекогносціювання, хоч за планом і було намічено дійти до м. Ладижного (35 км вище).

11. VIII археологічну розвідку провадили в с. Семенках, що лежить за 3—4 км від ст. Самчинець на південний захід.

В с. Семенках, за вказівками вчителя Воробчука й селянина Т. М. Безсмертного, 0,5 км на південь від села, в яру Виноград (у правій галузі яру) встановлено місце знаходження костей давніх тварин. При огляді та розчищенні кручі під шаром лесу та червоної глини виявлено мамутову кістку (?). Кістку залишили на місці. Далі розпитуючи свого провідника, дослідник установив у цьому яру, нижче з'єднання його галузей, знаходження кременю.

Майже на дні яру проходить дорога. Коли ремонтували цей шлях, то землю брали з північного схилу яру. Під час роботи знаходили чимало кавалочків кременю. При потребі й тепер тут збирають кремій (на кресала).

Коли дослідник оглядав дорогу навпроти того місця, де брали землю на ремонт шляху, він знайшов 5 мікролітичних лусочок (кол. 9, № 1—5). Знайдені лискуваті лусочки кременю, не зважаючи на свої мініатюрні розміри (не більш за 1 см діаметром) мають на собі відзнаки плащинок удару, відбивні борідки, черепашкуватість, що й доводить певність культурного оброблення цих відщепків (лусочок). Наявність в'язових та хребтових кісток четвертинних тварин (оленя, коня) та поруч з ними кремневих виробів з усією очевидністю доводить, що тут була давня стоянка людини кам'яної доби, а, можливо, й майстерні.

Яр, як сказано, лежить щось за 0,5 км на південь від с. Семенків на правому березі р. Бога, перерізаючи берег у вертикальному до річки напрямку. Довжина цього яру—0,5 км. Плато, перерізане яром, має нахил до Бога в один бік та до яру в другий, проходячи таким чином по природному зниженні рельєфу. В нижчій половині яру до нього прилучається другий яр праворуч. Устя цього яру (другого) припадає саме на те місце, де викриті згадані знахідки кременю і де пізніше дослідник зробив розкопи (опис розкопів подається нижче). В нижній половині яр через інтенсивне розмивання набуває різкого окреслення та значної глибини, що, напр., при усті доходить до понад 20 м. Устя яру відділене від Бога долиною (піймою) до 80 м завширшки. Дно яру підстилають природні виходи граніту. Над гранітовими виходами залягає червона глина, відслонення якої найяскравіше видно у верхів'ї яру. Над глиною лежить пасмо лесу і зверху тонкий шар черноземлі. Правий берег яру задернований, лівий крутіший і перетинається рівчачками.

По яру проходить дорога з Семенків на луг.

12—14. III тут проведено розвідні розкопування в VI нерівномірних розкопах.

Розкоп I був закладений над дорогою на лівому схилі яру, навпроти устя бічного ярка, що приєднується тут до великого яру. Розкоп наприкінці роботи, маючи напрям уздовж дороги по W—O,

був завдовжки 8,3 м, завширшки в східній частині 2,0 м, в західній 2,5 м, заввишки 2 м.

Розкоп складався зверху з лесу, з прошарками дрібного гравію, а внизу з червонуватого супіску з гравієм, що займав нижчу верству глибиною 0,4 м. По всьому розкопі, на всіх рівнях, траплялися зрідка кості й ще рідше — кременці. На споді розкопу, на глибині 1 м від поверхні, знайдено 3 великі кістки, можна припускати, мамутові. Кості ці лежали в гравіальному шарі. Кременю з костями не знайдено.

12. VIII проти 1—7 м розкопу I розпочато II розкоп. Розміри його: 0—7 м (вздовж дороги та яру); 5—5,4 м — перпендикулярно дорозі та ярві.

Коли зняли перші два метри (по вертикалі) землі, площу розкопу зменшили через утворення приступків. Таким чином площа на глибині 2 м вже мала розміри: 0,5 м—3—4,4 м. Розкопування і фіксування спостережень та знахідок провадили за системою сітки квадратів у плані (5 × 4 м—20 квадратів) з додатковою прирізкою до плану вздовж північного краю 5 дільничок—104 м 1,0 × 0,4 м кожна (1а, 2а, 3а, 4а, 5а). На глибині 3 м від поверхні площу розкопу було доведено до розмірів: 4—0,3 м, 3—4 м; це й дало вертикальний перекрій в 12 кв. м (2—4; 7—9; 12—14; 17—19). Нашаровання в перекрої північно-західного кута зверху донизу йшли так:

- 1) чорноземельний ґрунт—0,90 м,
- 2) сіруватий суглинок (ясна чорноземля)—0,77 м; під ним прошарок темнуватога жовтавого лесу,
- 3) ясножовтава піскувата лесова порода, скипає від соляної кислоти. Внизу проходять піскові прошарки.

В південно-західному куті розкопу, на глибині 3,6—3,8 м, нижче попереднього, на схил до півдня відзначено прошарок червоного суглинку, нижче якого йде дрібний гравій.

В середній частині західної стіни розкопу, на точці на 1,09 м нижче початку попереднього перекрою, в бік яру відзначено:

- 1) чорноземля темно-шоколадного забарвлення—0,58 м,
- 2) яснувата чорноземля, а нижче бруднуватий лес—0,48 м,
- 3) лесова суцільно-чиста порода.

Невідповідність нашаровань в обох перекроях треба, очевидно, пояснювати змиванням та сповзанням нашаровань зверху яру.

Місцеві жителі кажуть, що на місці розкопів раніш було дуже багато кремення, яке збирали „відрами“. Проте розкопину показали гіперболічне перебільшення в цих оповіданнях: кремень у розкопі знаходили поодинокими й досить рідкими одиницями. Добуваючи кремень, селяни робили підкіп під схил яру. Підкіп пізніше завалився зверху землею. Сліди цього підкопу, у вигляді перемішаної ясносіруватої землі, помітні в розкопі II до глибини 3 м. В цьому шарі трапляються зрідка кості та кремені.

Перші знахідки в розкопі II були на глибині 1,85 м, за 1,0 м від північного краю розкопу. Тут знайдено три кості (calcaneus та 1 й 2 фаланги), що, можна гадати, належали копальному коневі.

Дальші знахідки, головне, кості, рідко кремені, почали траплятися на глибині 2,25 м і стали частіші на глибині 3 м. Разом з костями в лесі траплялося багато „дутиків“ (слимаки). Кістки часто були вкриті вапняковою корою.

Тільки в квадраті 10 та 15 поміж 3—4 вглиб помітно культурне прошаровання завдовжки 1,25 м, завгрубшки 0,18 м.

Знайдені кістки збереглися переважно в дрібних уламках. В різних квадратах знайдено уламки двох черепів різного розміру, багато зубів, уламок рога. За попередніми відзначеннями, всі знайдені кості, напевно, належали жуйній тварині — (оленеві) (*Cervus daphn*).

Кремнева індустрія репрезентована кількома десятками кременів у вигляді лускуватих платівочок (відщепків, уламків, частин платівок тощо). Кремійн, напевно, місцевий. Знайдено декілька шкребаків. Зовсім немає різаків.

Нижче розкопу II закладено розкоп III розміром 1,7 × 0,5 м та глибиною 0,57 м. Верхня частина розкопу складалася з перемішаних нашаровань від сповзання та змивання землі зверху; нижча — з гравію. Над гравієм у бік схилу залягає чистий беззнаметневий лес.

В цьому розкопі виявлено небагато кременія (серед нього один шкребак) та тваринячих костей.

Розкоп IV зроблено 3,3 м нижче розкопу II, з північного боку дороги, внизу схилу (як і I розкоп). Розміри його 2 × 2,5 м. Субструкції аналогічні до попередніх розкопів. Серед знахідок — 4 зуби копального коня (?).

Нижче розкопів по яру, недалеко від його устя, дослідник знайшов уламки мамутових бивнів (іклів).

Щодо давності дану досліджувану стацію можна залічити до культури верхнього палеоліту, хоч це визначення, на підставі попередньої розвідки й порівняльно бідного матеріалу та типологічної методи дослідження, описування й визначення треба приймати як суто гіпотетичне.

Крім костей і кременіних виробів, зібраних під час розвідних розкопів, 12—14. VIII в розкопах I—IV та коло них, до зібраної колекції (№ 9) приєднані також і кремені, що їх зібрав і передав дослідникові Т. М. Безсмертний. Частина зібраних Безсмертним кременів походить з того самого місця. Серед них цікаво відзначити наконечник з виїмкою (*pointe de scôn aturique*) — аналогічний до подібних знахідок на стаціях пізньо-ориньяцького віку (Вілендорф — Австрія). Ця знахідка, при наявності в кремневому інвентарі стації таких предметів як шкребачки № № 217, 218, 490, 491, дозволяє думати про верхньо-ориньяцький вік даного палеолітичного місцезнаходження, ставлячи його в зв'язок, з одного боку, з австрійськими лесовими стаціями (Вілендорф), а з другого — з стаціями над Доном (Борщево I).

14. VIII оглянуто також величезний яр з північно-західного боку села, що йде до Бога.

Тут у декількох місцях виявлені в лесі кості четвертинних тварин, між іншим, уламок зуба носорожця.

15.VIII, повертаючись із Семенків, дослідник провадив рекогносціювання в околицях сс. Станькова, Ташлика та Соломії. Певних знахідок чи культуруносіних точок не встановлено. Записано відомості, що вчителька Бондурівської школи А. Я. Бучацька знає місце коло Соломії, де раніш селяни знаходили мамутові кості (?).

В Соломії, на місці, відзначеному під час рекогносціювання 7.VIII, дослідник провадив розвідно-перевірні розкопи.

Розкоп I. 100 кроків на схід від початку яру, напрям ОВ. Довжина вздовж яру—2,1 м, ширина—2 м, глибина—2,3 м. Поруч з розкопом над краєм яру проходить польова дорога. Метода розкопувань—квадратова сітка на плані розкопу і послідовне здійснення шарів з відповідною фіксацією спостережень у розкопинах.

Верхній шар розкопу—чорноземля, понад 1,10 м.

Нижче яносирій шар суглинку—0,40 м. Під ним—жовтавий супісок, лесуватий. Внизу розкопу траплялося чимало костяних решток великого слона (*Elephas sp.*). Кості залягали в безладді, в шарі завгрубшки понад 0,5 м.

Розкоп II—за 8 м на схід від першого. Напрямок розкопу в плані NO—SW. Розміри: вздовж—1,5 м, вшир—1,5 м, вглиб—1,5 м. Дно розкопу від рівня поля 2,5 м. Перекрій такий самий як і в першому розкопі. Знахідок—ніяких, але нижче по схилу проти цього місця при огляді виявлено силу дрібних змішаних з землею уламків бивня.

Недалеко від розкопу I на захід у вимоїні знайдено правий *metatarsus Bison priscus* або *Bison primigenius*.

Але ні в тому, ані в другому розкопі кремінних виробів не траплялося. Однак, знаходження костей двох видів тварин на великому просторі, до того безладне залягання значного числа їх в розкопі I вимагає уваги й докладніших дослідів, щоб нарешті розв'язати поставлену проблему „палеоліту“ для даної точки.

Наслідки праці члена експедиції К. М. Полікарповича можна в основному звести до таких узагальнень: а) для розшуків палеоліту проведено суцільне обслідування Надбозької долини й плато від с. Крушинівки до м. Первомайського, всього дослідник пройшов близько 150 км маршруту. б) Обстежено і розвідано в селах Сабатинівці, Соломії, Семенках місця знахідок костей четвертинних тварин. в) Виявлено в с. Семенках верхньо-палеолітичну стацію (верхній палеоліт). г) Встановлено в сс. Ониськовому Сабатинівці та в Ставках 2 стації „неолітичної та енеолітичної епохи“ а також зібрано в різних місцях попередні відомості й про інші археологічні першоджерела та пам'ятки історії матеріальної культури.

Навіть при суто розвідній методи досліджень виявлений дослідником матеріал дає можливість ставити ширше проблеми для ґрунтових дослідів палеоліту та пізніших культур. Надзвичайно важливе питання поширення палеолітичних стоянок первісної людини фактично тільки починають ставити на всю широчінь. Априорне ставлення проблеми первісного суспільства на Україні, шукання

південної межі його поширення впирається в дуже незначну кількість матеріалу; тому всі розвідчі праці щодо встановлення палеолітичних меж, а надто щодо виявлення й дослідження цілих стаціонарних комплексів набувають особливої ваги й вартості навіть при їх найменших здобутках.

23. Селище родової громади так званої „трипільської культури“ коло с. Сабатинівки.

(Розвідча група: П. В. Харлампович і Т. М. Мовчанівський).

Починаючи з 1928 року, Первомайський музей через учителя Сабатинівської школи Т. С. Александровича декілька разів одержував кістки мамута та інших тварин, що їх знаходив в околицях села селянин-бідняк С. І. Чуб. Коли т. Александрович виїхав із Сабатинівки, музей мав зв'язок безпосередньо з т. Чубом.

1931 р. член Бозької археологічної експедиції К. М. Полікарпович, діставши доручення обстежити р. Бог від Первомайського до м. Бершаді, оглянув у Сабатинівці так звану Жовтякову кручу та Мелничанське поле. На кручі виявлено мамутові кістки, кремінні вироби та черепки „скито-сарматської доби“, а на полі — „неолітичні“ черепки та кремінні вироби. Восени того ж таки року т. Чуб повідомив музей про знайдене біля церкви поховання з інвентарем (кістяк, глечик червоної глини, мідяна обручка, глиняна намистина та гребінець — останній не залишився). Поховання, знайдене біля церкви (1,5 м на північ від р. Бога), належало, очевидно, до часів „полів поховальних урн“, або т. зв. „римської доби“ та її впливів на нашу сучасну територію.

На Жовтяковій кручі виявлено і кремінні вироби, черепки різних часів, зокрема хоч і невиразні, „трипільські“, а на Мелничанському полі — неолітичні черепки та кремінці.

На NW від церкви зафіксовано групу могил, а 1 км на O від села — майдан та декілька могил.

Весною 1932 р., після весняної повені, т. Чуб надіслав до музею декілька десятків кремінних виробів і кісток та черепків трипільського посуду з типовим орнаментом Б, що їх вимило водою з Жовтякової кручі.

Про знахідку повідомлено керівника Бозької археологічної експедиції і наслідком цього П. В. Харламповичу та Т. М. Мовчанівському доручено провести на кошти музею розвідку в Сабатинівці та виявити характер стадії на Жовтяковій кручі¹.

30 серпня роботу розпочали з загального огляду Жовтякової кручі.

Р. Бог від м. Саврані має напрямок з W на O до с. Луполового, при чому навпроти Сабатинівки робить петлю (вигин) у бік лівого

¹ С. С. Гамченко 1909 року провадив археологічні дослідження в околицях с. Сабатинівки і зокрема в Данилової балці (Отчет Императорской археологической комиссии за 1909—1913 г., с. 177—179).

берега і тут приймає в себе, майже під прямим кутом, невеличку річку Синицю, що тече з півночі. Місцевість далеко з півночі поступово, але досить помітно, спускається до Бога; одночасно з О і W в схили в бік р. Синиці. С. Сабатинівка лежить головне вздовж Синиці і тільки невеличка частина села займає берег над Богом. Від устя Синиці на захід берег Бога метрів на 500—600 являє собою досить високе урвище, заввишки від 3 до 12—15 м над водою, що має назву „Жовтякова круча“. Під кручею смугою завширшки 5 м лежить похилий до води „пляж“, що утворився від щорічних весняних намулів піску.

Від краю кручі 3—7 м на N розташовані городи, а далі за 70—150 м починаються хати. Вільна від городів частина кручі вкрита травою і на поверхні її знахідок не було. Щодо самого урвища кручі, то тут майже всюди помітні сліди культурних нашарувань, виявлені черепками з посуду, кістками, кремінцями, черепками, що часто випадають із стінок кручі на „пляж“ і звідси поступово зсуваються в воду. Грубина культурного шару тут сягає місцями до 2 м. Шар чорноземлі в кручі не перевищує 2,5—3 м; під ним залягає червоний пісок і глина, де на глибині 6—7 м від поверхні в одному місці і до 10 м у другому, вже над водою, в червоній глині знайдено мамутові кістки (кесони № 1 і № 2).

За переказами селян, круча щороку руйнується під час повені; дехто пам'ятає, що раніш у кручі були помітні сліди „льохів“ з випаленими з глини підлогами; де в кого на городах були рештки дуже великих посудин, а рік або два тому Жовтяк, копаючи глину в садибі, натрапив на декілька посудин, але про це він нічого не говорить („боїться, щоб на його городі не робили розкопів“).

Лівий берег Бога на схід від Синиці має інший характер: він скелястий і не такий крутий. Тут, недалеко від устя Синиці, в розмитому водою березі, 1931 р. К. М. Полікарпович і П. В. Харлампович, а ще раніш і т. Чуб, на глибині 5—6 м від поверхні знаходили в глині мамутові кістки.

Навпроти Жовтякової кручі Бог має завширшки близько 80 м при найбільшій глибині до 4,25 м під лівий берег; в бік правого берега Бог поступово стає мілкий. Правий берег сягає над водою 1,5—2,5 м і широко розстелюється піськовою площею, вкритою при березі купами дерев, а далі — кущами й травою.

На Жовтяковій кручі, 150 м на W від Синиці, там, де весною Чуб знайшов багато черепків, кремінців тощо, П. В. Харлампович (ділянка Б) і Т. М. Мовчанівський (ділянка А) провели розкопну розвідку. Розкопування провадили способом розкриття широких площ (100 кв. м), поступово знімаючи культурні нашарування. Такий спосіб давав змогу найповніше виявити суцільність культурного комплексу, зв'язуючи його з спостереженнями стратиграфічними, — це дві найважливіші вимоги при польовому археологічному дослідженні.

Перший шар ґрунту складався з чорноземлі, зверху, на глибині до 0,20 м, дуже міцної, а далі м'якшої з більшою чи меншою

домішкою попелу й сіруватого піску. На глибині 0,20 м в NW частині квадрату А виявлено звалище хати кінця XIX ст. Вкрита долівка мала розмір $3,75 \times 3,30 \times 0,015$ м і звалище завширшки сягало 0,30 см. Оточення цього звалища на глибині до 0,40 м було багате знахідками вугілля та сучасною керамікою, склом, залізними виробами. На глибині 0,40 м помітно контури ями з новими черепками.

Грунт завглибшки від 0,20 до 1,60 м складався з чорноземлі, м'якшої ніж дерновий шар, перемішаної з піском, попелом; увесь грунт насичений великою кількістю решток трипільського посуду (дуже рідко римського), потрошеними й цілими кістками тварин, кремінними, кам'яними та кістяними виробами. Цей шар можна вважати за намівний, маючи на увазі знаходження на глибині 0,90 м мідного браслета (як видно, римської доби) і сучасних черепків, на глибині 1,15 м — фрагмента глиняної люльки XVIII ст. і на глибині 1,30 м — уламка мідної фібули (можливо, римських часів).

Стабільний шар стації відкривається на глибині 1,60 м і при grubині від 0,20 до 0,35 м припиняється на глибині 1,95 м; складається він з чорноземлі з домішкою піску та попелястих плям — особливо на південній лінії розкопу, тобто над урвищем. Цей шар характеризується силою черепашок (Upio) кількістю 4—5 тисяч, великими фрагментами трипільського посуду, великих кісток та рогових знарядь, кремінних виробів, решток жорен та уламків печини. Очевидно, це рештки смітничового шару, що центр його проходив уздовж берега Бога; межі шару на східній частині розкопу В зникають. Особливо вільний від знахідок є NO кут цього розкопу в W частині, де кількість черепашок і попелястих плям значно збільшується і культурний шар смугою завширшки до 2 м іде за північну лінію розкопу. Між квадратами А й Б кількість знахідок значно зменшується; мало їх і по N лінії діл. В. В західній частині останньої шар видимо знову ховається за лінією розкопу.

В західній частині діл. А виявлено групу скойок, черепків, кісток (уламків), кавалків печини, каменів. 1,50 м на N від групи лежав уламок жорнового каменя.

Знахідки, особливо скойки, концентруються окремими купами. У цих купках знайдено чимало стулених скойок, чого в інших місцях не спостерігалось. У східній частині групи виявлено фрагмент, очевидно, черенців, з попелясто-піскової маси; менші фрагменти, близько 0,10 м діаметром, виявлено на південь від першого. Очевидно, це рештки зруйнованого черенця-вогнища, розм. $35 \times 23 \times 6$ см (взято монолітом, рис. № 3 в щоденнику Т. М. Мовчанівського).

В квадраті В, в південній частині розкопу, виявлено значне скупчення керамічних фрагментів. Вони містяться в попелястому шарі; перша група фрагментів складається з великих черепків від посуду, кісток та рогових мотик, друга — головне, з великих черепків. У розкопі багато скойок, що залягали великими купами.

Під культурним шаром — чорноземля рудішого відтінку без знахідок.

Щоб виявити межі стації, закладено ще дві траншеї — 1 і 2 та два шурфи — 1 і 2.

Траншея № 1 — за 25 м на NO від квадрату В. Розмір її — $9,0 \times 0,40 \times 1,93$ м. Грунт — чорноземля, дно — рудуватий дрібний пісок. Знахідки — сучасні черепки та небагато трипільських черепків. У цьому місці, як каже власник городу, років з 30 тому знайдено доріжку з кахлів (?). Під час розкопування доріжки не виявлено, проте на кручі трапляються уламки кахлів XVIII ст.

Траншею № 2 закладено за 100 м на захід від кв. А, розміром $10,0 \times 1,5$ м. Грунт — дуже міцна чорноземля з значною домішкою попелу; дно — на глибині 1,70 м, складається з рудуватого піску. В горішньому шарі новіші черепки, нижче — звичайний трипільський керамічний інвентар.

В шурфі № 1 (в західній частині кручі), розміром $2,0 \times 1,0$ м, грунт — чорноземля з попелом, дуже міцної консистенції. На глибині 0,9 м помітна сіра пляма. Зроблено прирізку, при чому на глибині 1,10 м виявилася попеляста пляма завгрубшки до 0,15 см; під нею знаходили сліди випаленої глини. Через негодку й брак часу не закінчили шурфів, розташованих за 5 м на NW від квадрату А на городі, з досить великою кількістю знахідок.

30 серпня й 4 вересня ми обстежили Мелничанське поле та правий берег Бога навпроти цього поля.

Мелничанське поле лежить за 3 км на схід від Жовтякової кручі, на лівому глинястому березі Бога, на терасі, що здіймається над водою до 1,5—2 м і тягнеться рівниною на північ на 1 км, де розташована перша тераса. Смуга, де трапляються кремінні вироби, неолітичні черепки, що відрізняються від черепків Жовтякової кручі, та кістки тварин, тягнеться над берегом уздовж метрів 40, а вище метрів 10. Знахідки, хоч і небагато, зібрані при першому й другому відвідуванні стації.

На протилежному березі Бога, на 200 м вище Мелничанського поля, виявлено кучугурки з силою скоюк. По берегу траплялися іноді знахідки кремінців, кістки тварин, черепки від посуду; останні вже значною мірою обшліфовані водою.

Попередня класифікація і характеристика виявленого в сабатинівських розкопинах інвентаря насельників цієї стації та інших матеріальних решток складається з таких категорій:

І. Вироби з каменю. Серед виробів з каменю, що траплялися на Жовтяковій кручі, привертають увагу:

а) кулясте „пращне“ каміння з граніту або з кварцу, діаметром від 5 до 7 см, часто пошкоджене (№№ 21, 150, 542, 423, 783, 784 і т. ін.). Цієї ж форми багато кременів, що не мають ясних слідів оброблення. За зовнішніми ознаками умовно залічуємо їх до маленьких ручних зернотерок.

б) Пласкі камінці, шліфовані з одного або з двох боків та з пригладженими ребрами; деякі з них мають стертій у процесі роботи бік. Розмір їх досить невеликий: $6,5 \times 5,5 \times 1,7$; $9,5 \times 6,6 \times 3,5$; $12 \times 6,2 \times 3$; $11 \times 7 \times 1,6$ см.

в) Різної форми уламки каміння (конічні, п'ятибічні тощо) з пригладженими боками, очевидно, призначені для розтирання або товчіння (№№ 500, 501, 127 тощо), розміром від 9 до 11 см.

г) Точила різної форми.

д) Уламки зернотерок — жорен, що, видно, мали круглясту форму (№№ 739, 741, 799). Найбільший з них мав $20 \times 17 \times 14$ см.

е) Уламки шліфованих і свердлених сокир (№№ 581, 52, 358), при чому один з них (358) розбитий і перероблений на товкачик.

є) Клинуваті знаряддя (часто й уламки) — доліття з дрібнозернистої породи, ретельно вишліфовані (№№ 95, 101, 626, 777) на одному з них (першому) з одного боку дві ямочки. Розмір їх — $4,85 \times 3,15 \times 1,3$; $4,7 \times 4$; $4,0 \times 3,1 \times 0,8$ см.

Більшість речей з каменю, що вживалися на Сабатинівській стації, певно, виробляли на місці з місцевих порід, з сірого та червоного граніту і з кварцу. Сумнівно, щоб з місцевих порід робили й кам'яні сокири та мініатюрні доліття — це був, треба гадати, товар довізний (?).

Серед камінців на розкопі знайдено 2 невеликих екземпляри вапняка, що складався з досить великих мушлів; можливо, що вони теж довізні, бо в околицях такого вапняка нема. Крім того знайдено шматки охри, але не встановлено безпосереднього призначення її. (Найімовірніше, що її вживали для розмальовування посуду).

II. Кремінні вироби. Для виробу кремінного знаряддя на Сабатинівській стації вживали матеріал доброї якості. Конкреції кремінної породи невеликих розмірів (на кручі знайдено два жорна ясного сірого кольору (№№ 53 і 118), що вага їх не перевищувала 700 і 350 г; матеріалу було, треба думати, небагато; на багатьох виробках, навіть добірних, ретельно опрацьованих, помітна скоринкуватість (із 142 знахідок на 70 примірниках, що становить 50%).

На колір кремінь дуже різноманітний: темнопопелястий (3), темносірий (15), яносірий (6), сірий (14), брудножовтуватий (33), сіромолочний (25), молочний (3), сірожовтуватий (4), пісочнорожеватий (6), пісочний (18), сіропісочний (5), яснопісочний (8), червоний (2) і т. д. Серед цього кременю є прозорого 35 примірників; патину помітно не більш, як на 12 зразках, переважно сірої барви. 8 кременів мають на собі сліди перебування на вогні.

Як особливість кремінних виробів з Жовтякової кручі можна відзначити велику кількість знарядь і незначну кількість покидьків виробництва (21%).

Якщо з загальної кількості 142 кременів відняти 2 конкреції породи та одну невеличку гальку, то решта 139 кременів являли собою:

1. Нуклеї — 4 прим. (розм. від 3,7 до 5,8 см).

2. Скалки неправильної випадкової форми, як покидьки виробництва — 31 прим.

3. Скалки такі самі, але ретушовані — 12 прим.

Карбовання займає іноді незначну частину краю скалки, іноді ретушем укрито більше як половину відлупка; карбовання буває

то глибоке, то таке мілке, що його ледве помітно. Розміри скалок доходять 1,4—5,95 см.

4. Відщепи та їх уламки (13 прим.) поділяються на трапезові в перекрої (5) і трикутні (8). З цих відщепків 1 без ретушу, а решта покарбовані то з одного краю, то з двох або з кінця та країв і навіть навколо; карбовання, як і на скалках, буває глибоке й мілке. Розмір відщепків не перевищує 6,65 см.

5. До відщепів належать приладдя ножикуватої форми (3) з потовщенням горішнього краю та з тонким долішнім краєм, ретушованим з лівого боку (5,8 × 2,35 × 0,65 см) або з ретушованим правим боком знизу і лівим угорі.

Ретушовані скалки, як і відщепи, по суті нагадують собою ті чи ті форми знарядь — переважно шкребаків. З кременних виробів численнішу групу становлять шкребаки, причому треба визначити, що і шкребаки, і інші знаряддя не мають будь-якої сталої й характерної форми.

6. Але ці шкребаки мають усе таки кілька відмін: а) шкребаки з тонких і високих подовжніх відщепів (трапезових і трикутних у перекрої), кінцеві, злегка закруглені з ретушем по краях (9 прим.); б) шкребаки з нуклеусового відщепу із спадистими краями (1), розмір—3,95 × 2,65 × 0,8—1,0 см; в) шкребак з уламка відщепу з робочим ретушованим правим краєм (№ 209); г) шкребак боковий, комбінований з проколкою на одному кінці (4,6 × 2,6 × 1,0—№ 732); д) шкребаки з довгастих відщепків, жолобчасті зісподу, мигдалюватої форми, з ретушем по краях (3,55 × 1,8 і 3,6 × 1,9—№№ 629, 708); е) шкребаки з укорочених відщепів і скалок випадкової форми — напівкруглі (12) з ретушем — розміри від 1,9 до 3,6 см; є) шкребаки з відщепів овальної форми (2), кінцеві, з ретушем по краях (2,9 і 3,5); ж) плаский шкребак круглої форми (2,5 × 2,65 × 0,65—№ 620); з) шкребаки на відщепі геометризованої форми (1,7 × 1,6 × 0,4—№ 191); и) шкребаки напівкруглі на широких відщепках із скотистими (3) краями, розмір від 1 × 1,6 × 1,9 × 0,85 до 3,0 × 2,4 × 1,0 см; і) шкребак овальний високий, в перекрої трикутній (2,65 × 2,1 × 1,1 см—№ 897); й) шкребаки на подовжніх відщепках з горбинками, кінцеві, мало ретушовані (2), розміром 3,0 × 1,75 × 0,95 см і 3,35 × 1,8 × 1,3 см—№№ 153 і 126; к) шкребаки на відщепках нуклеуса, овальні, високі, із скотистими краями (3), розміром 2,8 × 3,35 × 1,5 (№ 709), 3,4 × 3,2 × 1,2 (705) і 3,4 × 3,4 × 2,3 (№ 133) см.

7. Шкребаки: приладів типу шкребаків більшого розміру й грубого оброблення 4, з них один кінцевий з боковим двобічним ретушем (4,75 × 8,7 × 1,0—№ 134), другий — боковий, ретушований з лівого краю (5,25 × 4,0—№ 484); третій — боковий, з робочою частиною на лівому краї (4,7 × 6,8—№ 632) і четвертий — кінцевий з одного боку, з проколкою з другого, з добре опрацьованим правим боком, із слідами ретушу на лівому краї (6,1 × 4,35 × 2,1—№ 292).

8. Проколки безпосередньо зв'язуються з карбованими скалками й відщепами. З загальної кількості проколок (9) чотири зроблено

із скалок (три ретушованих), розміром від 2,6 до 3,7 см і чотири — на відщепках, розміром від 2,6 до 5,5 см з ретушем по краях.

Дев'ята проколка добре зроблена з ясносірого прозорого кремню, ретельно відретушована по краях, а з другого кінця має шкребак (6,1 × 2,1 — № 369).

9. Нечисленну групу репрезентують різці (5) й різак (4). З перших два зроблено на відщепках (розмір 2,2—2,7 см), два — на скалках без особливої форми, ретушовані. Один з різців закінчується гострим трикутником (№ 439); розмір їх 4,2—5,05 см; п'ятий різець зроблений з нуклеусового відщепка з долотуватим вістря на одному кінці (4,0 см — № 70). До останнього різця близько підходить нуклеусовий відщепок — різак з таким самим долотуватим вістря (висота 5,75 см, ширина 2,6 см — № 733) і дві невеликих скалки з долітцем, утвореним двома гранями, що сходяться під гострим кутом на кінці (2,2 см завш.) доліття (шир. доліття 0,6 см — № 622), а також долотуватий трикутник (2,75 × 3,9 × 1,9 см шир. — № 433).

10. Прилади невиразної форми і не встановленого призначення (№ 287).

11. Вістря на стрілі (2) мають — одні трикутню форму (4,5 × 2,65 × 0,6 см — № 624), другі — листувату з обрізаним долішнім кінцем (3,5 × 1,95 × 0,35 — № 649). Вістря на дротик з обламаним, треба гадати, долішнім кінцем має форму, подібну до другого вістря на стрілу (4,3 × 3,5 × 0,7 — № 492). Всі вістря старанно оброблені дрібним і добірним ретушем.

III. Кістяні вироби. Серед остеологічного матеріалу, що складався з кісток і рогів різних диких та свійських тварин, виявлено чимало (біля 100) кісток і рогів з слідами оброблення у вигляді нарізів, а також уже готових різноманітних виробів.

Виробничі знаряддя Жовтякової кручі складаються, головне, з проколок, що вживали їх, очевидно, для шиття одягу, з мотик, що репрезентували хліборобство, та з деякого приладдя, що стосувалося до ганчарства.

Проколки (14) зроблені з прямих відщепів міцних кісток із обтесаними, добре вигладженими гострими кінцями. Довжина цих проколок хитається від 4,9 до 9,6 см. Грубшої роботи гострі проколки з випадкових відщепків (2) мають розмір більший — від 8,9 до 11,7 см.

Проколок із затупленими кінцями, теж грубої роботи, є три; розмір їх від 5,5 см (уламок) до 11,75 см. До цього типу проколок належить наконечник (№ 623), добре вигладжений, з двома робочими кінцями, розміром 5,8 см.

Криві проколки репрезентовані грубим уламком кістки з гострим кривим кінцем (11,4 см — № 330) та трьома уламками кабанячих іклів, — з них один з тонким гострим кінцем і одним тонким відщепом ікла з ретушованими краями (№ 900).

До проколок можна залічити також невеликий плаский ножикуватий гостроконечник з відщепка кабанячого ікла, ретушованого по лівому, долішньому краю (5,35 × 0,95 — № 124).

Знайдений тов. Чубом кістяний гостроконечник з цівкуватої кістки (№ 1623—II) завтовшки 11,3 см, діаметром 3,55—2,3 см, можливо, вживали для спису.

До ткацького знаряддя належить човник (?) з цівкуватої кістки тварини, з обламаним кінцем, завдовжки 25,0 см (№ 948). В суглобі кістки просвердлено навкіс дві наскрізних дірки, а з протилежного кінця зверху просвердлено овальну дірку; низ кістки плаский, добре обшліфований, треба думати, від частого вживання приладу під час роботи.

Добре репрезентоване знаряддя первісного землеробства у вигляді мотик — лопатуватих приладів, зроблених виключно з відрізів оленячих рогів. Таких мотик сім. П'ять із них однакові, подібні одна до одної. Спосіб виготовлення цих знарядь доводять деякою мірою зовнішні ознаки одного з них (№ 489). Кавалок оленячого рогу завдовжки 15,4 см, діаметром у горішній частині 5,3 см, на віддалі від товстого кінця на 6,1 см, як видно перерізаний упоперек до половини і долішню частину на цьому рівні знято вздовж. Горішню частину цівки просвердлено наскрізь у вертикальному напрямку (діаметр дірки близько 1,5 см), щоб можна було насаджувати на держалю, а долішнім частинам знаряддя надавали жолобкуватої форми; лезо тупе, завширшки 6,7 см, підгостре; правий бік його спрацьований. Такий самий вигляд мають і решта сокир (№№ 507, 510 — лівої половини вздовж бракує (?), 421 — лівий кут лева відламаний, 512 — бракує горішньої частини).

До цього ж типу знарядь належить мотика № 589, завдовжки 26,2 см, з незакінченим, як видно, обробленням.

Більшість цих приладів густо вкрита осіданням на них вапнякових солей.

Мотика № 661 де в чому різниться від попередніх знарядь масивністю, особливо в горішній частині, та відсутністю вертикальної наскрізної дірки, хоч дірку, як видно, намагалися зробити, бо сліди цієї спроби збереглися з одного й другого кінців у вигляді досить глибоких ямок і, головне, в горішній частині спереду і ззаду зроблено досить глибокі заглиблення, щоб прив'язувати мотику до держака. Лезо та краї знаряддя прилагоджені. Довжина його 25,0 см. Можливо, що це знаряддя могло правити й за сокиру. Сокира № 425 з обламаним лівим краєм лева (?) нагадує мотику; в горішній частині вона має просвердлену дірку в горизонтальному напрямку (діаметр 1,8—2,0 см), а від неї просвердлено другу, вертикальну дірку в бік лева, на 6,7 см. Особливість цього приладу — це дуже коротке лезо: 5,8 см при загальній висоті 18,3 см; сокира густо вкрита вапняковою корою.

Крім цих приладів знайдено ще декілька уламків різних рогових виробів, що нагадують попередні типи знаряддя (№№ 58, 511, 580).

Часто знаходили коротенькі (9—10,5 см) відрубки оленячих рогів, досить старанно обрізані по кінцях. На одному досить масивному відрубку (№ 699), завдовжки 12,0 см, діаметром 4,3—5,0 см, з одного краю зберігся трикутний гостроконечник, завдовжки 4,1 см

(загальна висота 16,1 см), що, можливо, правив за спеціальне приладдя (швайку) (?).

Чималий інтерес збуджують зняття, вживані в ганчарстві, а саме „стека“ (№ 370) і два прилади з зубцями мережити посуд.

Стека — плоский кістаний інструмент з коліном (вигином) майже посередині, завдовжки 13,0 см, завширшки 0,5—0,4 см, в коліні 1,2 см, завтовшки 0,2—0,4 см, яснокоричневого кольору, обшліфований, прекрасної роботи. Немає жадного сумніву щодо призначення стеки саме до роботи на глині — для поглиблення форми ритованого й жолобкуватого орнаменту¹.

Можливо, що таке саме призначення має й ріжок дикої кози з долотуватим кінцем (№ 20).

До приладів, уживаних для мереження посуду гребінчастим орнаментом, треба залічити й прилади, зроблені з уламків іклів дикого кабана (№№ 344 і 577).

Перший прилад має розмір $7,3 \times 1,0 \times 0,45 \times 0,5$ см вигнутої форми. На долішньому краї досить глибокими нарізами зроблено 15 зубців. Другий — зроблений з ікла і має таку саму форму, а на товстшому кінці має до того ще 31 зубець (1 зламаний) на протяві 8,6 см та далі, на тонкому кінці, 2 зубці. Розмір приладу — $11,4 \times 1,7 \times 1,0 - 0,5$ см.

Треба відзначити чотири прилади невідомого призначення, зроблені з відщепків оленячих рогів.

Перший з них (№ 512) дугастої форми, завдовжки 54,5 см (по дузі), з досить пригладженими краями; ширина відщепка сягає 2,5—1,2 см, вузький кінець обтесаний нагостро. Прилад розламаний давно на 4 частини; вкритий вапняковою корою.

Друге зняття (№ 734) теж дугасте, має завдовжки 24,0 см, завширшки 2,4—1,8 см (один кінець зламаний). Широкий кінець загострений у вигляді півкруглого доліття, край заглажений.

Трете зняття (№ 673) — це невеликий відщепок, $10,9 \times 1,0 \times 0,65 - 0,9$ см, вигнутої (скоринкою всередину) форми; кінці закруглені, краї пригладжені і посередині з одного краю зроблено поглиблення у вигляді зарубки, з другого — горбок теж із зарубкою.

Найстаранніше зроблено четверте приладдя (№ 490) з відщепка вигнутого (скоринкою всередину), з добре вигладженими краями та зовнішнім боком, з закругленими кінцями. Ширина одного кінця приладу сягає 1,4 см, другого — 0,7 см (на 7,0 см від першого підіймається з одного краю горбом і тут найбільша висота приладдя 2,2 см), — в ньому просверделно дірку. Загальна довжина зняття по дузі 22 см і злам навкіс.

Привертає також увагу уламок кістки (№ 59), мережаний зубцями (11 нарізів) по краю суглоба, і кістка (№ 180—Б) з надягпаним орнаментом у вигляді людини (з одного боку 9, з другого — 13 рисок).

¹ Стеки вживається й тепер у ганчарів-кустарів на Волині та на Поділлі.

Треба відзначити також два ікла дикого кабана (№№ 470 і 700) з просвердленими на кінцях дірками. Треба гадати, що ікла ці могли вживати, як прикраси або амулети.

Решта кісток мають на собі лише більш-менш ясні сліди того чи того оброблення, але не мають будь-якої виразної форми чи порівняльно функціонального технічного призначення.

Під час розвідки на Жовтяковій кручі зареєстровано понад 2100 фрагментів від посуду трипільської культури, і з десятків інших виробів з глини; зокрема знайдено з десятків черепків римських часів з сірою, іноді глянцевою поверхнею.

Посуд трипільської культури з Сабатинівської стадії поділяється на 4 групи.

А. Посуд грубого виробу. До цієї групи належить товстостінний великий посуд, в основному брудносірого, іноді майже червоного або рудуватого кольору. Глина іноді не зовсім добре вимішана, часом з домішкою кварцитових зернят, вапнякових грудочок або товчених мушлів. Деколи в глині спострігається домішка досить дрібних крапок мусковіту. Посуд взагалі добре випалений, але поверхню часто має піздрувату. Спостерігається іноді, що на черепок накладено шар глини іншого кольору, очевидно, з технічними, а не мистецькими цілями.

Щодо форми посуду цього типу, то за загальним виглядом черепків можна гадати, що здебільшого цей посуд мав широке вінце і поступово від краю звужувався до дна; дно звичайно було пласке або трохи ввігнуте, іноді край вінця відігнутий назовні, рідко — всередину; в останньому випадку посуд, можна гадати, мав кулясту форму. Посуд іноді мав наліпні вушка. Діаметр вінця дорівнював 21—25,5 см при глибині 0,8—11,0 см. Глибина окремих стінок посуду хитається між 0,8—18 (№ 568)—21 см (№ 604). Денця мають діаметр від 10 до 15 см, завгрубки від 1,6 до 20 см; е уламок денця завгрубки 0,9 см.

Орнаментация посуду цього типу досить різноманітна:

а) ямчата орнаментация у вигляді „овов“ або зроблених, очевидно, спеціально приготованим патичком чотири- і трикутників. На одному посуді в денці (№ 664) витиснуто, як видно, пальцем, дев'ять ямочок.

б) Досить часто посуд оздоблений пиптями (іноді заввишки до 1,7 см) навколо посуду в один рядок на рівній віддалі один від одного або в два рядки; іноді вони розташовані й без особливої симетрії; на черепку № 956 орнамент зроблений патичком з внутрішнього боку у вигляді ямочок.

в) Орнамент наліпний, у вигляді кола, півмісяця, навкіс поставленого валика тощо. Цей орнамент іноді сполучається з ямчастим. В одному випадку маємо черепок з наліпним валиком у три рядки, при чому на валиках штампом відбито „х“-уватої форми орнамент (№ 848); на уламку денця з грубого посуду з чорної глини є опуклий (наліпний) орнамент, що складається з одної вертикальної лінії й з 4—5 ліній горизонтальних з кожного боку (№ 947).

г) Жолобкуватий орнамент трапляється дуже рідко — лише в двох випадках. Вінце має горизонтальні жолобки, під ними ямчастий орнамент; на уламку денця із стінкою — жолобки в вертикальному напрямку (№№ 480 і 567). В одному випадку на черепку з темної глини (№ 357) орнамент зроблено невеличкими рисочками на зразок „шворчастого“. Оздоблення складається з двох паралельних горизонтальних ліній по краю вінця, нижче трикутники в 4 лінії. Верх вінця оздоблений косими рисками, а в двох випадках на вінці наліплено по два зубчики (один збитий) (№№ 382 і 745); іноді трапляються черепки з просвердленими дірками коло вінець, — очевидно, для підвішування над огнем.

Іноді черепки немов пофарбовані набіло і зовні, і зсередини або з одного боку. Без хемічно-технологічного аналізу робити навіть загальні припущення було б передчасно і необгрунтовано (можливо, що це навіть вапнякові осади). Є декілька черепків, що на них помітні сліди розпливчастих плям сіруватого кольору.

Б. Посуд з ритованим орнаментом. До кераміки типу „Б“ належить тонкостінний, гарний посуд, зроблений з добре вимішаної, майже без ніяких домішок (дуже рідко трапляються зерна кварцу та шматочки вапняку), і добре випаленої глини, в основному сірого кольору з переходом до майже чорного або сіро-рудуватого (охристого) відтінку. Внутрішній бік посуду часто іншого кольору ніж зовнішній, який переважно чорний. Часто всередині помітні сліди від згладжування стінок чимось подібним до трави (?). Зовсім нерідко посуд глянцеватий з одного або з другого боку, а то й з двох боків.

Посуд, як можна припускати за фрагментами його, переважно середнього й маленького розміру, але буває й великий. Він мав широку просту шийку з злегка відігнутим назовні краєм, посажену на тулуб, що дуже круто скочувався донизу на мале в основі, досить невелике діаметром денце. Діаметр вінця таких посудин сягав від 12 см (№ 693) до 30 см (№ 582); глибина стінок вінця й тулуба майже однакова — 0,5—0,9 см, в окремих випадках 1,1 см. Діаметр денця в одному фрагменті доходить 13 см при глибині 0,8—0,9 см. Невеличкий горщик (№ 663), що зберігся на $\frac{2}{3}$, має такий розмір: діаметр вінця — 5 см, денця — 2,6 см, глибина стінок 0,5 см, висота 5,9 см. Вушка в посуду трапляються у вигляді дірочок, проколотих у вертикальному до стінок напрямку. Іноді вироблювали невеличкі кувалики-посудинки, де стінки від дна поступово розширювалися догори (№ 588). Розміри: висота 5,2 см, діаметр вінця — 9 см, денця — 5 см, глибина стінок 0,55—0,6 см, денця 1,0 см. Можливо, що фрагмент цього посуду є частина відомого біноклеподібного посуду (?).

Як видно, вживали посуд і у вигляді неглибоких мисок або тарілок (на це вказують деякі фрагменти) (№ 689) з діаметром до 18—20 см. Якусь своєрідну форму мав посуд, що від нього залишився фрагмент вінця з ручкою (№ 693). Посуд мав покриття, що за зразок їх можуть бути фрагменти № 362 (діаметром 10 см,

заввишки з пиптем 5,65 см) та мініатюрні покритишки (з діаметром 5,3, іноді 3,7 см).

На посуді зроблений своєрідний ритований орнамент, що ним оздоблена вся поверхня посуду зовні, а в деяких випадках орнаментатія переходить частково й на внутрішній бік (№ 356, 399, 603, 843). Ритований посуд із Сабатинівської стації подібний до попівгородського типу ритованого орнаменту, а також нагадує й борисівський тип своєю формою і орнаментом. Сабатинівський ритований орнамент складається з двох або трьох досить широких і глибоких ліній, що одна з них закінчується петлею; в петлю часто виходять дві-три лінії, між якими наприкінці роблять одну-дві-три риси і ця комбінація утворює „ланку“. Цей основний орнамент супроводиться оздобленням у вигляді ямочок або невеличких рисок (штриховання), іноді з групами між ними овальних або круглих ямочок; дуже рідко трапляються невеличкі пипті та спіральні мотиви. Іноді фрагмент складається з декількох поясків по дві або по три лінії, що оточують ямочки — по дві в ряд, або в інших комбінаціях.

Відігнутий край вінця звичайно оздоблений орнаментом, що складається з ямочок, косих ліній або кутів із штрихованням; іноді зовнішня частина посуду орнаментована косими нарізками; долішній край по денцю має такий самий характер орнаменту.

Трапляється, але дуже рідко, що на черепок накладена глина іншого кольору. Значно частіше в поглибленнях ритованого орнаменту помічається рештки інкрустації якоїсь білої маси.

До кераміки з ритованою орнаментатією безперечно треба залічити фрагмент долішньої частини — торс жіночої статуетки з дуже виявленою статеопігією, яка орнаментована з усіх боків. В основі орнаменту теракотових виробів переважають спіральні мотиви. Статуетка зроблена з добре вимішаної й випаленої ясносірої глини. Орнаментатія спереду інкрустована білою масою. Фрагмент має заввишки 8,8 см, завширшки в поясі 2,15 см, торс 3,1 см, знизу 2,0 см. Треба відзначити, що фрагмент статуетки якоїсь тварини (бичка ?) (№ 185) не орнаментований зовсім.

В. Кераміка жолобкувата з гребінчастим орнаментом. Кількістю фрагментів жолобкувата кераміка не поступається перед керамікою попереднього типу і має багато з нею спільного. Посуд тонкостінний, зроблений з добре відмудленої й випаленої глини, переважно різних відтінків сірого кольору, майже чорного, іноді рудуватого. В середині посуду часто чорний, іноді з слідами драпаків, часом глянцований.

Посуд переважно середнього й маленького розміру, рідко великого. Форма в основному подібна до посуду попереднього типу — широка, пряма шийка з відігнутим назовні краєм та з маленьким дном. У деяких фрагментах помітно, що вичеревок під шийкою розширюється. Іноді на вичеревку зроблені опуклості, що крізь них проколювали дірки у вертикальному напрямку. Як видно, був посуд і інших форм, але їх докладно виявити було не можна через

брак відповідних фрагментів. Тут знов знаходимо уламок вінця, що долішньою своєю частиною переходить у вухо, залишаючи в вінці отвори (№ 827). Діаметр хитається від 4 см (№ 801) до 19 см, не більше.

Посуд в основі має оздоблення, що складається з рисок або жолобків, ширших ніж у ритованому орнаменті, і ці жолобки найчастіше вкривають паралельними лініями весь черепок, переважно в горизонтальному напрямку; значно рідше трапляються жолоби у вертикальному напрямку, проте можна здибати їх у іншій формі — навкісних овальних та кривих кіл.

Особливість жолобкуватої кераміки полягає в тому, що основна орнаментация — жолобок сполучається з гребінчастим оздобленням. Найпростіше сполучення — це паралельна жолобкам лінія, що складається з чотирикутних довгастих, квадратних та ін. заглиблень; ці гребінчасті лінії звичайно проходять по пересмужках, а іноді відділяються одна від одної ямчастим орнаментом у різних сполученнях: чотири ямки в ряд, чотири по дві й пара над парю, дві — одна над одною. Концентричні жолобкуваті кола чи інші форми орнаменту завжди оздоблені гребінчастою рамкою. В деяких випадках гребінчаста орнаментация дуже мілка і формою подібна до пунктирної лінії (№ 520, 801). В одному випадку знайдено фрагмент жолобкуватою посуду, відмінний від інших черепків: у коло з жолобків вписане гребінчасте коло, що центр його поділений глибокими лініями на смужки, знову такі поділені вертикальними лініями на довгасті чотирикутники (№ 543). В рідких випадках на посуді трапляються невеличкі пипті.

Серед жолобкуватою посуду виявлено один черепок, пофарбований у біле з обох боків (№ 829); частіше трапляються сліди червоної фарби зовні і всередині; червона фарба помітна також у заглибленнях гребінчастого орнаменту одного черепка (№ 683) і на вичервку другого (№ 641).

Одночасно з розглядом ритованої і жолобчастої кераміки виникає питання: яким саме приладдям зроблено ритований і жолобкуватий орнамент і чим відтискували гребінчастий? На це питання, безперечно, дає відповідь стека (шпатель) — кістяний, плаский і колінчастий струмент (№ 370), що ним робили на посуді жолобки, деякі деталі орнаментации тощо. Гребінчастий орнамент, очевидно, робили приладдям з іклів дикого кабана з мережаним зубцями краєм (№№ 344 і 577), — вони якнайбільше відповідали цій меті. Залишається питання, чи таким самим, але мініатюрнішим знаряддям робили „пунктуацію“ деяких зразків посуду?

Г. Кераміка мальована. Хоч певна кількість посуду із слідами малювання належить до перших трьох типів кераміки, проте посуд цей значно різниться від попередньої кераміки — насамперед сортом глини, з якої зроблено самий посуд, подруге, абсолютною відсутністю будь-якого орнаменту у вигляді заглиблень або пиптів: посуд цілком гладкий, укритий суцільною фарбою або оздоблений зробленим фарбою орнаментом. Цю кераміку репрезентує дуже

невелика кількість черепків (до 65%), при чому на деяких з них орнаменту нема; на значній частині черепків орнамент неясний, ледве помітний, можливо, в наслідок довголітнього перебування в землі.

Посуд типу мальованої кераміки був середнього, або маленького розміру, зроблений з добре відмуленої і прекрасно випаленої глини, пісочного кольору, має тонкі стінки, часто глянцевааний. Посуд взагалі має форму таку саму, як і кераміка ритована та жолобчаста, хоч з деякими відмінами: шийка злегка ввігнута всередину, тулуб трохи ширший від шийки; іноді край вінця значно вигнутий назовні; дірки підвішувати посуд зроблені в горизонтальному напрямку, хоч є й наліплені вушка, а як виняток, на одному уламку вінця (№ 289) зроблена голова якоїсь тварини і роги цієї голови утворювали вуха посуду. Денце, як і раніш, мало невеликий діаметр (3 і 6 см), хоч в одному випадку діаметр цей дорівнює 8 або 9 см. Діаметр вінців цього посуду від 7 до 17 см (№ 686), а діаметр тулуба — від 9,5 до близько 18 см; глибина стінок від 0,25 (№ 598) до 0,9 см. Денця мали завтовшки 0,45 см, але в окремих випадках значно більші — 1,35 і 1,55 см.

Один горщик, що зберігся на одну третину (в фрагментах № 686 та інші), являє собою посуд з добре вимішаної та випаленої глини пісочного кольору, з високою шийкою (4 см), злегка ввігнутою, поставленою на широченький тулуб, що спирається на невеличке денце розміром в діаметрі до 6,5 см. Висота посуду 16 см, діаметр вінця 14 см. На шийці та на плечах горщика помітні сліди орнаменту коричневою фарбою, що складався, як можна припускати за його рештками, з дуг та заштрихованих трикутників; лінії орнаменту мали завширшки 0,2 і 0,65 см. Сліди пофарбовання помітні і з внутрішнього боку шийки, а в середині посуду помітні теж сліди каркасу. З одного боку горщик має потовщення (1,1 см). В цьому місці, можливо, були зроблені дірочки підвішувати посуд.

Взагалі весь посуд цього типу (майже всі черепки, крім денця) має на собі сліди орнаменту, зробленого фарбою, здебільшого червоною, коричневою, бурою, білою або чорною. Орнамент складається з дуг, кривих, трикутників тощо. На рештках одного горщика (№ 713) на шийці і на плечиках помітні сліди темночервоної фарби; нижче, біля вушка, на білому полі зроблено орнамент коричневою фарбою. В деяких випадках (№ 293) орнамент з коричневої фарби облямований чорними лініями.

Група Д. До групи Д залічено декілька керамічних виробів, що своїм типом відрізняються від посуду групи А. Сюди насамперед належать: а) мініатюрний горщик з добре вимішаної і випаленої глини, сірого кольору з темносірим крапками, з конічною ручкою, де просвердено наскрізну дірочку. Розміром посудинки такі: висота 4,9 см, діаметри: вінця 4,5 см, тулуба 5,6 см, денця 1,5 см; довжина посудинки з ручкою 7,7 см, діаметр дірки в ручці 0,4 см (№ 187); б) уламок мініатюрного посуду темносірого кольору, з діаметром денця не більш як 2,0 см, з товщиною стінок

0,75 — 1,0 см (№ 526); в) уламок мініатюрної посудинки (?) на ніжках (з двох на фрагменті залишилася одна), грубої роботи, заввишки з ніжною 3,9 см, товщина донця 1,7 см; на стінках помітні ямки, здається, зроблені пальцем (№ 545)¹; г) уламок кухлика сіро-рудуватого кольору, заввишки 4,4 см, товщина стінок 0,75 — 1,05 см (№ 254).

З інших речей, що привертають до себе увагу, слід відзначити: 1) статуетку згадану вже в описі гр. Б; 2) фрагмент статуетки тварини (бичка?), з добре випаленої грубуватої глини, брудносірого кольору; 3) ложку, з ручкою злегка відламану; ложку зроблено з досконало обробленої глини, добре випаленої; довжина її з ручкою 8,15 см, ширина 4,2 см, висота 2,7 см (№ 574); 4) половину розколотого вздовж і впоперек грузила з сірої глини (№ 780; довжина — 4 см, діаметр — 3,1 см, діам. дірки — 2,0 см; 5) уламок кружечка рудуватого кольору, зробленого з черепка, з ямкою з лівого боку; діаметр 5,7 см, товщина 1,1 см (№ 29); 6) дискуватий керамічний виріб із глини овальної форми, розміром 4,3 × 3,8 × 2,1 см та дві сірі кульки з глини.

Печина. Під час розкопів досить часто траплялися порівнюючи невеликі шматки (до 14 × 9 см) печини, перепаленої глини рудуватого, рудувато сірого, іноді чорного кольору, завтовшки від 1,3 до 9 см. Лише в одному випадку знайдено фрагмент черінця — огниська, розміром 38 × 23 × 6 см, з попелясто-піскової маси. Іноді в печині помітні сліди від випалених стеблин рослин та зерен. На одному уламку (№ 394) ясно помітні сліди шліфування й це створює враження, що уламок ніби правив за шліфувадло.

„Кухенні“ рештки. Кухенні рештки стації складаються з дуже великої кількості кісток різних тварин: коня, бика, оленя, дикою кабана, дикої кози, свині; є кістки, можливо, вовка, собаки та лисиць і, здається, 1 зуб бобра; кісток пташиних і риб'ячих є небагато, точніше їх у розкопках знаходили поодинокими екземплярами. Здебільшого кістки потрошені, розбиті вздовж або впоперек, а часто і в обох цих напрямках. Декілька кісток обпалені на вогні.

Крім кісток, на стації знайдено до 4000—5000 черепашок м'якунів, а саме солодководної черепашки виду *Unio rectorum* і лише одну наземну черепашку (*felix*).

Людність, що оселявала Жовтякову кручу і залишила згадані рештки, з усією очевидністю належала до стадії пізньонеолітичного суспільства (трипільська культура) і стояла на досить розвинутому для того часу матеріальному й культурному рівні. Інвентар Сабатинівської стації показує, що оселя на цій території була досить значна, мала характер постійного, довготривалого перебування людини на цьому місці і, треба гадати, була густо залюднена. Хоч розвідка не виявила певних даних щодо житла сабатинівських жителів, проте матеріали досить яскраво говорять про життя люд-

¹ Можливо, що це рештки й не посуду: фрагмент нагадує „креселко“; див. М. Макаренко — Етюди з обсягу трипільської культури. „Трип. культ. на Україні“, т. I, Київ, 1926, сс. 172—174.

ності, а також про те, що житла мають бути десь поблизу. Осілого способу життя (на що вказує знайомство їх з землеробством, свійськими тваринами, значно розвинене ганчарство тощо) не могло бути на випадковій стоянці. Однак це не виключає другої гіпотези: досліджувана площа припадає на майстерню, а селище розташоване десь поруч і теж укрите грубим шаром землі.

Правда, під час розвідки не знайдено будь-яких зерен культурних рослин, але наявність знарядь праці у вигляді мотик, уламків зернотерок, сліди в печині якихось зерен і рештки січки, полови та рослин стверджують думку про знайомство сабатинівців із землеробством.

Докладніше вивчення кісток буде проведено під час наступних лабораторно-камеральних робіт, проте можна з деякою певністю сказати, що поміж ними є кістки свійських тварин, як от коня, свині та собаки (?), що ясно свідчить про знайомство осельників стації з скотарством.

Значна кількість на стації кісток і рогів оленя, дикої кози, кісток та іклів дикого кабана, можливо вовка й лиса, бобра (??) свідчить про мисливство, яке займало в житті людності стації значне місце.

Через умови життя первісної людини за такими тваринами як олень, дикий кабан полювали організовано, колективом. За мисливське знаряддя правила: лук (на це вказують кремінні вістря на стріли), списи (кістяний гостроконечник) або дротики (кремінне вістря на дротик) і, можливо, пращі („пращні камені“).

Про рибальство свідчать риб'ячі кістки, глиняний грузок тощо та збирання в річці м'якунів — на це вказують цілі поклади черепашок, які своїм зовнішнім виглядом наближаються до типу своєрідних для даної стоянки кекенмедінгів.

Оброблення, шліфування, свердлування каменю, оброблення кременю й кісток стояли, як показує техніка виготовлених знарядь праці, досить високо. Первісна людність Сабатинівської стації дійшла високого рівня у вироблянні й керамічних виробів щодо складу матеріалу, форми і тонкості техніки, випалу, орнаментації та розмальовання. Находження кістяного човника показує на знайомство з ткацтвом, а кремінні шкребаки — на знайомство з оброблянням шкур, шиттям з них одягу, взуття тощо.

Як можна гадати, їжа складалася: з м'яса диких та свійських тварин і птахів, риби, але вживали й м'якунів¹, а також хліба і, можливо, молока.

Неолітична стація на Жостяковій кручі коло с. Сабатинівки являє собою надзвичайно цікаву, одну з крайніх південних точок

¹ За переказом місцевих селян (Бондар Параска та ін.), вони широко вживали як їжу скойки. Спосіб уживання м'якунів такий: їх збирають, складають на залізну бляку і ставлять у піч, щоб їх охопило полум'ям, від чого скойки самі розтулюються. Тоді із скойок вибирають м'ясо, при чому витягають чорну жилу і обливають окропом, після чого смажать на олії або маслі. М'ясо скойок на смак подібне до риби і дуже смачне.

(про них згадує С. С. Гамченко)¹ трипільської культури на південному Бозі, і змістом, і кількістю інвентаря. При розв'язанні проблеми докласового суспільства на терені Первомайщини, Сабатинівська стація, безперечно, заслуговує на найбільшу увагу і на даліше дослідження як найвиразніша складом свого інвентаря, а особливо його багатством і різноманітністю.

Щодо стації на Мельничанському полі, то вона, беручи на увагу ідентичність кераміки з керамікою сабатинівською, належить, приблизно, до того самого часу, що й стація на Жовтяковій кручі, і мала, певно, тимчасовий, сезонний характер.

24. Підсумки робіт.

Нам залишилося підсумувати поданий матеріал. В працях аналогічних нашій майже традиційно завжди зазначалося, що „подані в роботі матеріали є лише фрагменти етюдного характеру і передчасно було б на основі їх давати будь-які навіть попередні соціологічні висновки. Для цього потрібні даліші широко розгорнуті дослідні розкопки і т. д.“ Так закінчувалися майже всі археологічні праці, особливо останнього часу.

Відійдемо від тої давньої традиції, бо, на нашу думку, вже саме таке закінчення наполовину знецінює пророблену працю, збуджує роздратовання й недовіру до такої роботи в цілому, примушує кожного, хто має цю роботу використовувати в своєму науковому вжитку, майже, з самого початку переробити весь поданий матеріал, проаналізувати і самому синтезувати те, що логічно мав би зробити автор. Об'єктивність і обережність у висновках, безперечно, є річ позитивна — вона має застерігати від суб'єктивного й некритичного ставлення до неперевіраних фактів та від тенденційних гіпотез і упереджених концепцій або й просто фантастичних реконструкцій, якими так характерна майже геть уся стара дворянсько-феодална аматорська археологія в усіх її численних і багатотомних „трудах“, „известиях“ і т. д.

Але не сама „наукова об'єктивність“ спрямовує буржуазного дослідника від соціологічних узагальнень і висновків у поданому матеріалі, як цілком слушно зазначає С. Н. Биковський. „Это явление имеет свои классовые корни... Формально типологический метод представляет собой прием чисто внешнего изучения вещи или археологического предмета. Исследователь, пользующийся этим методом, не проникает в сущность изучаемого им явления. Он как бы только скользит по поверхности вещи. Он как бы боится проникнуть вглубь явления, пугается полного познания его. Полное познание грозит ему познанием неизбежной диалектической закономерности в развитии общества... Отказ от подлинного исследования, т. е. от объяснения и установления закономерности явлений во всех

¹ С. Гамченко. Спосереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. Збірник „Трипільська культура на Укр.“, К., 1926, т. I, с. 31.

отраслях наукового знання, завжди являється показателем соціального страху падаючих класових і їх ідеологів перед грядущою соціальною катастрофою¹.

Захоплення значної частини наших археологів „речезнавством“ пояснюється ще й тим, що дослідження самих речей, з соціального погляду, є безпечніше, ніж дослідження соціальних явищ, які тими речами відображені: дослідження суспільних явищ і відносин веде до розкриття закономірної неминучості загибелі капіталізму та буржуазного ладу і до неминучого наступу соціалізму. Звичайне ж речезнавство не загрожує, не турбує ніякими соціальними бурями, воно спокійніше, ніж „марксистська діалектика“².

Усі ці критичні застереження чимало стосуються й до нашої праці, проведеної на засадах тої ж таки формально типологічної методи. Попередні підсумки та критичний аналіз поданого фактичного матеріалу повинні будуть надалі спрямувати дослідчий процес цих наших студій так, щоб навіть при попередніх методологічних хибах праця була доведена до належних узагальнень і висновків за принципами діалектичної методи.

Проблема найдавніших стадій суспільного розвитку людства на території сточища Бога не розв'язується локалізацією цієї одної чи двох стадій, тим більше, що проведені нами дослідження головне покищо констатували в більш-менш повних описах ту чи ту з виявлених первісно-комуністичних „культурних“ стадіальних форм суспільства.

Дородова стадія первісно-комуністичної суспільної формації конкретизується виявленням т. зв. палеолітичної стадії коло с. Семенків, що її досліджував К. М. Полікарпович 1932 р. Попереднє розповідне дослідження цієї стоянки та метода описування дає тим часом змогу тільки попередньо схарактеризувати за типологічно-порівняльними ознаками знайдений культурний і палеонтологічний матеріал з цієї досліджуваної археологічної точки і порівняти з найближчими геологічно й географічно спорідненими з нею точками.

З відомих у літературі т. зв. „палеолітичних“ стадій крайня південна точка на карті північної Надчорноморщини є Шайтан-Коба, кримська стоянка типу Абри-Оди, що її відкрив, досліджував і описав Г. А. Бонч-Осмоловський 1929 р.³

Не вдаючись у методологічну оцінку авторових висновків про хронологічне й типологічне споріднення цієї стадії з стадіями Західної Європи та середини Європейської частини СРСР, — ми спробуємо лише відшукати властиві для досліджуваної стадії природні умови та технічний ступінь розвитку знярядь праці, щоб тим

¹ С. Н. Быковский. О классовых корнях старой археологии. Сообщение ГАИМК, 1930, № 9, с. 4.

² Ibidem, с. 2.

³ Г. А. Бонч-Осмоловский. Шайтан-Коба, Крымская стоянка типа Абри-Оди. А. Н. СССР. Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, 1930, № 2, сс. 61 — 77.

самим мати змогу надалі пізнавати ступінь розвитку продуктивних сил первісної громади, яка ту стацію населювала. Геологічно-стратиграфічні показники, на які особливо спирається в своїх висновках Г. А. Бонч-Осмоловський, порівнюючи Кримську стацію з відомими їй, на його думку, тотожними стаціями в півд. Франції (Абри-Оди), не можуть мати рішучої ваги в остаточному твердженні про синхронічність стацій Кримської та Семенківської.

Навіть для первісно-комуністичних суспільних агрегатів у родових стадіях суспільства в найпримітивнішій техніці знарядь праці недостатньо мати тільки три показники: геологічно-стратиграфічні та палеонтологічні подібності й типологічну схожість знарядь. Безперечно недостатньо з самих цих подібностей і метою накладання робити висновки про культурно-синхронічну тотожність „Культурний“ розвиток людського суспільства завжди відбувався діалектично-стадіально, не рівномірно, значною мірою залежно від природних умов, які прискорювали чи притягували цей розвиток для тої чи тої суспільної громади різно, відповідно до сукупності тих умов, в яких вона на той час перебувала. Прискореність як і притишеність залежить також і від ступеня історичного розвитку даного суспільства. В докласовому суспільстві природно-географічні передумови були одним з найважливіших чинників суспільно-економічного розвитку. Вага їх відповідно зменшується на вищих ступенях суспільного розвитку.

К. М. Полікарпович виходить з цих засад і дуже обережно, суто умовно порівнює знахідки Семенківської стації з вілендорфськими, ориньяцькими стоянками в Австрії за схожістю природно-географічних умов розташування стації і за типологічною подібністю знарядь праці. Відсутність палеоботанічних досліджень і палеонтологічних визначень остеологічного матеріалу, а рівно ж і неповне розкриття констатованого становища тим більше, тільки з значною обережністю та умовністю, дає можливість попередньо порівняти Середньо-бозьку палеолітичну стацію з т. зв. верхньо-ориньяцькими становищами. Це знову таки припускає можливість аргіогі пов'язувати дане становище з подібними становищами в Києві, Мізині та ін., а суспільство Семенківського становища залічувати до типу полово-зростової мисливсько-тотемістичної громади. Тільки дальші докладніші розшуки в Семенках та територіально суміжних з ними районах, поруч з докладнішим дослідженням і з перевіркою вже відомих палеолітичних становищ, справді відкриє хоч край завіси, яка закриває від нас ці першоджерела генезу людського суспільства.

Наступна, вища стадія первісно-комуністичного суспільства, родове суспільство, виявляється в досить таки численних установлених нами географічних точках Надбожжя, а саме: 1) в Семенках, 2) Ставках, 3) Соломії, 4) Ониськові (при усті р. Синиці) 5) в Сабатинівці (2), 6) Первомайському, 7) Мигіях, 8) Грушках, 9) Семенівцях (устя Карабельної), 10—11) Костянтинівці (Сух. Ташлик та Гард), 12) Кременчуці, 13—15) Олександрівці, 14) р. Бакшалі (хут. „Ленін“ с. Анетівка, х. Богданів). Крім того, треба відзначити

й ті стадії в вододілі Середнього Надбожжя, що їх виявив і досліджував С. С. Гамченко — 15 пунктів з т. зв. „трипільською культурою“¹.

Ми попередньо й досить докладно дослідили тільки найхарактерніші й рясні культурними рештками стадії „неоліту“ над Богом як Гард, Чорний Ташлик, Сабатинівка та ін. В решті тільки установили і після попередніх розвідок та описування відзначили на археологічній карті Надбожжя топографічне розташування їх.

Виявлені стадії не однорідні: в той час, як Гард та Чорний Ташлик за цілковитою схожістю їх треба залічити до типу становищ родових громад у стадії їх можливого зародження, з різко відокремленими половозростовими групами, на що вказує і характер начиння, покидків від їжі тощо, то на Сабатинівській з т. зв. трипільською культурою стадії характер диференціації знарядь праці, кераміка і т. п. виступають з ознаками розвиненої родової громади.

Саме ця стадія повною і різноманітністю виявленого на ній матеріалу заслуговує на особливу увагу і окрему монографію. Спинімося на загальній характеристиці її.

В процесі археологічного шукання генезу „передісторичної культури“ постало надзвичайно багато „шкіл“, поглядів і напрямків, що мали пояснювати ці „культурні явища“. В той час, коли найдавніші стадії (палеоліт) ще й тепер більшість буржуазних археологів намагаються пояснити, спираючися головне на типологію кремінних виробів, використовуючи звесь інший матеріал, стратиграфічні спостереження, палеонтологічний і навіть палеоантропологічний матеріал як фон для еволюційно-типологічних реконструкцій, то для т. зв. „неолітичних культур“ ці реконструкції будується, головне, на типологічному порівненні орнаменту кераміки. В українській археології особливу увагу притягла до себе т. зв. „трипільська культура“ з її мальованою керамікою. Жадна з „культур“ не притягла до себе стільки уваги, як „трипільська“, але жадна з культурних сторінок первісного періоду історії не заплутана так, як навіть саме питання про „трипільську культуру“ та про її суть і походження.

На основі співвідношення орнаменту найближчих і найдалших країв окремі буржуазні археологи, шукаючи наукового виправдання і потвердження своїх расово-міграційних концепцій, знаходили в „трипільській культурі“ „промінь культури Енеїди“, як ланку ланцюга „доісторичних“ культур мальованої кераміки, віддалених одна від одної географічних точок (Ростовцев, Хв. Вовк, Еберт).

Західноєвропейська культурно-історична школа (М. Much, Schucharelt, Schmidt та ін.) і досі розглядає „трипільську культуру“ як один з виявів середньоєвропейського енеолітичного

¹ Сергій Гамченко. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. Збірник „Трипільська культура на Україні“, т. I, ВУАН, К., 1926, с. 31.

кола культури, виявленого в „смугастому писаному чи в різаному (ритому) орнаменті“¹.

Культурно-конструктивні побудовання В. Хвойка, який на типах орнаментування посуду намагався дати хронологічну еволюційну послідовність розвитку трипільської культури, заперечують, але на тих самих формальних основах, інші дослідники — Штерн, Kozłowski та ін.².

Нічого нового не вносить і спроба П. П. Курінного та ін. київських археологів³ систематизувати і типологізувати монументальні пам'ятки цієї культури: так само, як і в його попередників, у П. П. Курінного „з-за культури не видно суспільства“, яке цю культуру творило і в якій відбилися суспільно-економічні відносини та той розвиток і ті рушійні сили й форми, за якими трипільське суспільство розвивалося. Майже всі ці методологічні помилки бачимо і в попередніх висновках про Сабатинівську стацію, таку багату й виразну своєю культурою. Захоплення типологізацією речевого матеріалу, шукання аналогій, подібності до цієї культури в сусідніх чи в більш-менш віддалених географічних точках не можна вважати за аргументоване доведення суспільно-економічної структури суспільства цієї стації. Тим далші були його спроби від виявлення й тих рушійних сил, що за ними сабатинівська родова громада розвивалася.

Безперечну пов'язаність первісної орнаменталії з її господарською основою та всю очевидність цієї пов'язаності розкривається тільки в працях істориків-марксистів. Тільки в застосуванні методи історичного матеріалізму знайдено ключ до з'ясування справжньої суті явищ економічного й надбудовного порядку навіть в найдавніших, хоч трохи приступних для наукового дослідження, стадіях людської історії.

Е. Гроссе⁴, встановлюючи діалектичний характер розвитку первісного містечтва як ідеологічного явища, зумовленого характером економічно-господарської основи конкретного суспільного організму, каже, що, організація господарства є найголовніший факт культури, який надає певного характеру всім іншим життєвим явищам певної соціальної організації.

Так зв'язок між орнаментом та способом харчування в мисливців виявляється в убогості й грубості цього орнаменту, а це знову таки є відбиток тої матеріальної й духовної обмеженості, яка властива первісним мисливським суспільно-господарським групам.

¹ М. Диндес. Поочерченный трипольский орнамент культуры А. ГАИМК, сборник I. Ленинград, 1929, сс. 15--26. В. Данилевич. Археологична минувшина Київщини. Київ, 1925.

² Э. Штерн. Доисторическая греческая культура на Юге России. Тр. XIII Арх. съезда 1804—1808, т. I, сс. 21—22.

³ П. П. Куринний. Монументальні пам'ятки Трипільської культури на Україні. Збірник „Трипільська культура на Україні“, ВУАН, т. I, 1926, сс. 67—95.

⁴ Э. Гроссе. Происхождение искусства. „Вопросы искусства в свете марксизма“. Сборник под ред. Я. Розанова, ДВУ, 1925, сс. 37—39.

Кочування мисливського племені вже само собою не сприяє високому розвитку техніки, а без неї неможлива й тонша та багата розроблена орнаментика. Бідність первісного орнаменту тим більш перекопує, що вона однаково виявляється в усіх народів, які стоять на однаковому рівні культурного розвитку. Напр., повна подібність орнаменту в австралійців та насельників арктичних країн, що стоять на однаковому рівні стадіального розвитку, є цілком виразна антитеза твердженням, ніби орнамент залежить від клімату, раси й культурних запозичень, а не від стадіального суспільно-економічного розвитку.

Мотиви орнаменту, запозичені мисливськими племенами з природи, як гадає Гроссе, обмежуються майже виключно людськими та тваринними формами, якими найбільше зв'язана виробничо-господарська діяльність цієї групи¹.

„Первобытный охотник предоставляет женщинам, как более низкое занятие, заботу о растительной пище, без которой все таки он не может обойтись. В его глазах растения не пользуются никаким особенным вниманием. Этим объясняется, почему в его орнаментике нет и следа мотивов из мира растительного, которые так богато и привлекательно развились в декоративном искусстве цивилизованных народов“... „Переход от животного орнамента к растительному есть символ величайшего прогресса в истории человеческой культуры, переходя от охоты к земледельческому быту“².

Ще слушніша думка цього автора про те, що відмінність форми орнаменту залежить не від невміння креслити якісь складні лінії крім простих, чим ніби й зумовлений так званий „штрихово-геометричний орнамент“ (Brown, Smyth), а орнаментування чимало залежить від того матеріалу, на якому його роблять.

Виробничі мотиви найбільше зумовлюють орнаментування. Коли геометричне, штрихове орнаментування розвивалося, як доводить Гроссе, з наслідування лозовому каркасові, який сбмазували глиною, випалювали на огні, то розписування фарбами рослинних мотивів — спіралів, квітів і т. д. треба шукати в формах розвиненого землеробства родової громади — в розвиненій формі жіночої праці³.

Ідучи таким шляхом, ми підходимо до найправильнішого пояснення характеру й Сабатинівського становища (селища) як культурного комплексу, що в ньому відбилася діяльність великої родової громади з досить складним унутрішнім суспільним ладом. заснованим на не менш складній диференціації праці й суспільних відносин у тій громаді. Повторюємо: саме цій стації треба присвятити окрему й докладну розвідку. бо вона варта такої уваги.

¹ Чи не в цій думці потрібно було б шукати пояснення соціальної природи і т. зв. „звіриного стилю“ в скитських громадах, а не пояснювати його такими малоймовірними міграційно-расовими комбінаціями, до яких так люблять вдаватися більшість наших археологів.

² Э. Гроссе. Происхождение искусства, с. 38.

³ Ibidem, с. 39.

Чорно-Ташлицьку та особливо Гардівську стації можна було б залічити до типу тих становищ початкової родової матронічної організації, коли жіноча праця, мотичне землеробство і полово-ростові громади не дійшли кульмінаційної точки свого розвитку: ця відокремленість відбилася й у двох відмінних точках на самій стації, — верхній, очевидно, мислівській (наконечники на стріли, шкребаки, різак, дуже рідкі фрагменти посуду) і нижчій, яка найбільше розвинена і багата виявами елементів довготривалого землеробсько-збирального побуту, — точки-кострища, покидьки їжі, купки мушлів м'якунів і т. д.

У верхніх нашарованнях (1—2 шар) ясно виступають досконаліші культурні елементи, що дають аналогії з виробами т. зв. „трипільських селищ“. Очевидно, Гардівська стоянка мала свою довгу й давню історію.

Поховання покорчених у колективних курганах (Костянтинівка, Чорний Ташлик, Сухий Ташлик, Ак-Мечет), ідентичність інвентаря й топографічна пов'язаність із селищами типу сухо-ташлицького, кременчуцького та ін., що об'єднували родові групи в родоплемінну організацію; інвентар селищ та поховальний обряд виявлений у курганах з „покорченими“ [керамічні знахідки, остеологічні покидьки, кам'яне знаряддя з дуже рідкими екземплярами металевих (мідних, бронзових) виробів], як і самий характер розташування житлових точок і т. ін., — все це цілком ясно характеризує населення їх, як родоплемінну громаду, і, очевидно, як громаду скотарів-хліборобів, що мали довготривалі осідки понад Богом та його допливами. Докладна монографія, присвячена вивченню цього суспільства, є друге, не менш велике завдання наших наступних робіт¹.

За певну прогалину треба вважати майже недосліджену суспільно-економічну формацію феодального суспільства, а особливо ті її впливи й уклади, що були в кочовницьких громадах, які хвилями припливали в широкі надчорноморські степи. Самі тільки письмові пам'ятки сучасників цих суспільств далекою мірою не задовольняють і не відповідають на цілий ряд надзвичайно важливих історичних питань. Проблема дослідження стикання, взаємовпливів і боротьби лісостепових колонізаторів та степових кочовників-скотарів хоч і відбилася в пам'ятках матеріальної культури, але в науково-дослідчих студіях цих пам'яток ми знаходимо найменше відомостей про це. На ці прогалини ми повинні будемо звернути увагу в дальших науково-дослідчих працях.

Так само ми повинні будемо в дальших археологічних дослідженнях олександрівських „катакомбних поховань“ знайти селище „живих“ і, досліджуючи його, з'ясувати природу поховального обряду в підземній камері т. зв. „салтівського типу“.

Не може задовольнити нас і попередня розвідка ак-мечетських руїн, бо, щоб з'ясувати суспільно-економічні конструкції татарсько-

¹ О. Ф. Лагодовська в виготовленій нею статті подає широко розгорнутий соціологічний аналіз цієї стадії суспільного розвитку населення у Надбожжі.

ногайських осередків у Степовому Надбожжі, ми повинні будемо дальшими розвідними розшуками встановити й дослідити хоч би одне не зруйноване дощенту селище, яке, на жаль, ми застали в Ак-Мечеті. Досліджуючи такі селища, треба буде дослідити й спосіб тих агрикультурних заходів доби розкладу феодального ладу в татарсько-ногайських улусах у Надчорноморщині, про які ми маємо такі рідкі свідчення в історичних документах.

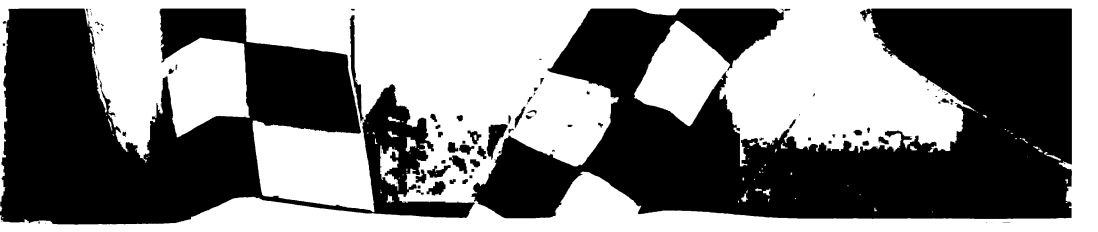
Сліди військово-колонізаційних поселень у надбозьких степових просторах є важлива й цікава для історії матеріальної культури сторінка імперіалістичної експансії російського торговельного капіталу, який шукав для себе виходу через степи до Чорного моря. Сліди військових поселень над Богом, що їх виявила наша експедиція, позначаються не абиякої ваги побутово-речовим матеріалом, а надто дислокаційною схемою цього понадстолітнього наступу. Наступні археологічні дослідження на місці цих поселень мають розкрити картину суспільно-побутових відносин, і дати не менш важливі свідчення, ніж ті, які ми знаходимо в пам'ятках писаних, що стосуються до того часу.

Технічні й побутові відзнаки конгломерату пізнішої колонізації „Новоросійського краю“, що в пережитках (у побуті і в матеріальній культурі) збереглись навіть у теперішньому колгоспному селі і чекають дослідників-етнографів (які повинні, на нашу думку, завжди йти поруч з археологами), — є першорядна проблема для наступної фази в дослідках експедиції.

Наша праця не закінчена, бо вона, власне, тількищо починається такими широко розгорнутими розвідними дослідками. Дальше розгортання нашої роботи має йти такими напрямками:

1. Найдетальніша лабораторна експериментально-технологічна й аналітично-фахова інтерпретація зібраного речового матеріалу.
2. Якнай докладніші студії фахової літератури — археологічної та всієї спорідненої з нею з усіх інших науково-історичних галузів.
3. Стаціонарні, ґрунтовні, широко розгорнуті дослідні праці у виявленні нами точках.

Наслідком намічених дослідчих праць повинні бути ті спеціальні монографії та збірки джерел з історії матеріальної культури, потребу в яких ми так гостро відчуваємо і, не маючи ґрунтовних капітальних праць примушені користуватися фрагментами методологічно недоброякісної буржуазної продукції.

Recherches archéologiques dans le territoire de la Station électrique au bord du fleuve Boug.

Résumé

C'est avec une rapidité prodigieuse, inouïe dans l'histoire que se développe la construction du socialisme au pays Soviétique.

Les richesses naturelles du pays et les formes socialistiques de l'économie soviétique transforment entièrement les régions les plus arriérées et les moins civilisées de ce pays immense.

La construction d'une hydrostation Electrique Centrale au de quoi bord du Boug, est' à même de causer l'inondation de vastes espaces dans la vallée du Boug; c'est pourquoi le Commissariat de l'Instruction publique a organisé une expédition afin d'explorer la région destinée à être inondée. Les travaux de cette expédition datent de 1930, 1931 et 1932.

L'expédition a fait des travaux d'exploration et des recherches archéologiques approfondies dans la région du Boug au sud entre les villes Pervomaïsk (Golta) et Voznesensk.

Dans ces lieux l'expédition a noté et étudié les endroits suivants:

1. A Tchernik Tachlik fut découverte (à 20 km. au nord de Pervomaïsk) une station néolithique, avec objets de silex appartenant à a période néolithique ainsi qu'un grand nombre de coquillages et de mollusques (*Unio pictorum*). Ces derniers avaient servi de nourriture aux habitants de ces lieux.

De même furent trouvés les débris de vaisselle qui par leurs forme et leur ornementation relie cette station aux stations célèbres du Littoral de la Mer Noire et particulièrement à celle d'Oussatov près d'Odessa.

2. Entre Pervomaïsk et le village Konstantinovka, non loin des villages Miguiv, Semenovka, Konstantinovka et d'autres furent découverts nombre de petits camps néolithiques.

3. Près du village Konstantinovka, dans un endroit appelé Gard, une station néolithique a été découverte et étudiée; ses très nombreux objets de silex sont du genre microlithique; la forme et l'ornementation de la vaisselle, les ustensiles et surtout les aires pavées plates rapprochent cette station de celles de la culture de Tripilyé.

4. Sur la rive gauche du Boug à l'est du village Konstantinovka l'expédition a étudié 2 tumulus („kourganes“) qui servaient de lieu d'ensevelissement. Il fut prouvé que cette sépulture appartient à une

tribu mi-nomade. Selon sa culture cette tribu peut être rangée au nombre des nomades qui ensevelissaient leurs morts repliés sur eux-mêmes.

5. Il est évident que les restes du village à 1—1½ kl. à l'est de la vallée Soukhôï Tachlik appartenaient à la même tribu parce que les débris de vaisselle et d'ustensiles dans trouvés ce village et cete sépulture présentent des analogies.

6. Les „kourganes“ funéraires trouvés sur le territoire de la station électrique du Boug se rangent au même type.

7. Les restes des lieux d'ensevelissement et des lieux d'habitation dans la vallée Palanka correspondent à ce qui a été écrit au sujet de l'endroit Boug-Bardovskaia Palanka.

8. Un bourg ancien a été découvert et étudié sur le plateau rocheux du Boug, à l'endroit Krementchouk; les objets de céramique, les armes et les objets d'os et de pierre font classer cette station au rang des stations „scythiques“.

9. Une station néolithique a été découverte près du village Anetovka le long de la rivière Barkchal, affluent du fleuve Boug.

10. Les gisements de silex trouvés près du hameau Leninsk fournissaient évidemment le silex à toutes les stations néolithiques que nous avons découvertes dans la région du cours moyen du Boug.

11. Au nord du village Ak-Metchet, près du hameau „Nezamojnik“ ont été découverts les restes de la ville Ak-Metchet, appartenant aux tribus nomades des Nogais. Les fondations des mosquées, les ustensiles de ménage, les fragments de vaisselle, etc. furent déterrés au cours des fouilles de cette enceinte. Le terrain où furent trouvés les morts repliés sur eux-mêmes fut déblayé dans les lieux d'ensevelissement.

12. Au village Alexandrovitchi ont été misent à jour et étudiées des catacombes et à côté les restes d'un village du type „scythe“.

13. Au nord de Pervomaïsk, à 60 kl. du village Sabatinovka ont été découverts et étudiés les restes d'un village du type de la culture de Tripilyé. Cet endroit est particulièrement riche en objets d'os, de corne de cerf, surtout de pioches, poinçons, etc.

Une grande quantité de vaisselle peinte et gravée typique pour la culture de Tripilyé fut trouvée dans le village.

Au même endroit les fouilles mirent à jour les restes des foyers entourés d'un grand amoncellement d'os et de tas de moules.

14. Près du village Semenki fut déterré un camp néolithique démoli du type Aurignacien.

15. Entre Pervomaïsk et Voznesensk furent découvertes des traces de colonies militaires du XVIII siècle et des ustensiles de ménage propres à ces habitants.

L'expédition a exécuté la première étape de ses travaux. Son but est d'approfondir l'étude des endroits et de détailler les matériaux mentionnés.

1930 - 1932 рр.

ТАБЛ. 1

ЕДИЦ

30'

„Змієві вали”

Стоянка дородової громади

Лечери

Окремі знахідки палеонтологічні

Стоянка родової громади

Майстерня кам'ян. знарядь

Стоянка т.зв. „трипільськ.” гр.

30'

Селіще родоплем. грам.

Городище

Поховання „покорчених”

Поховання в камері (катакомби)

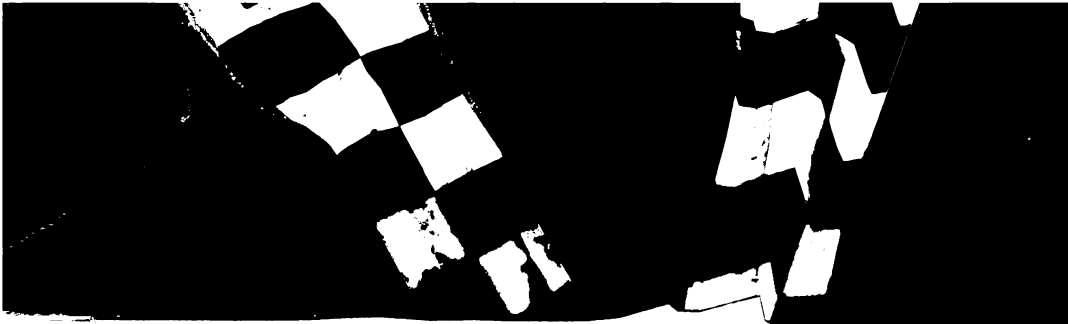

Кам'яні „баби”

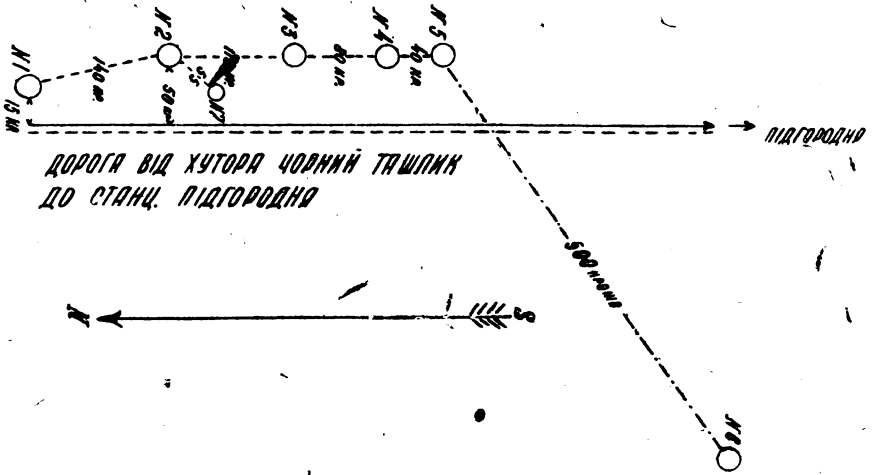
Татарсько-ногайське селіще сфера доби

Синьва

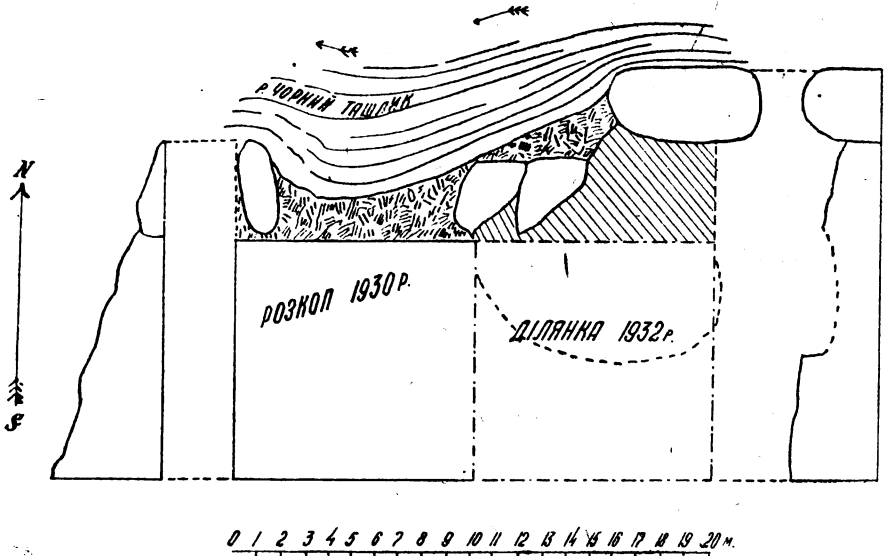

Таблиця 2.

Чорно-ташлицька стоянка:

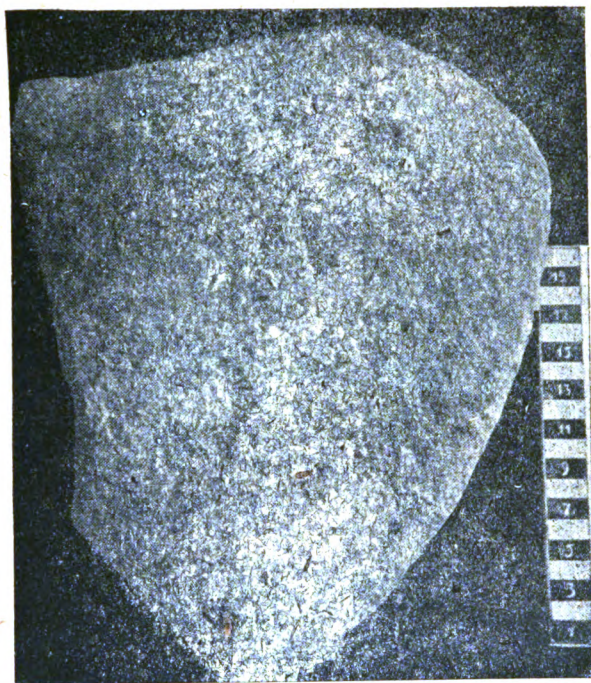

а) план могильника

б) план розкопів на стоянці

Таблиця 3.

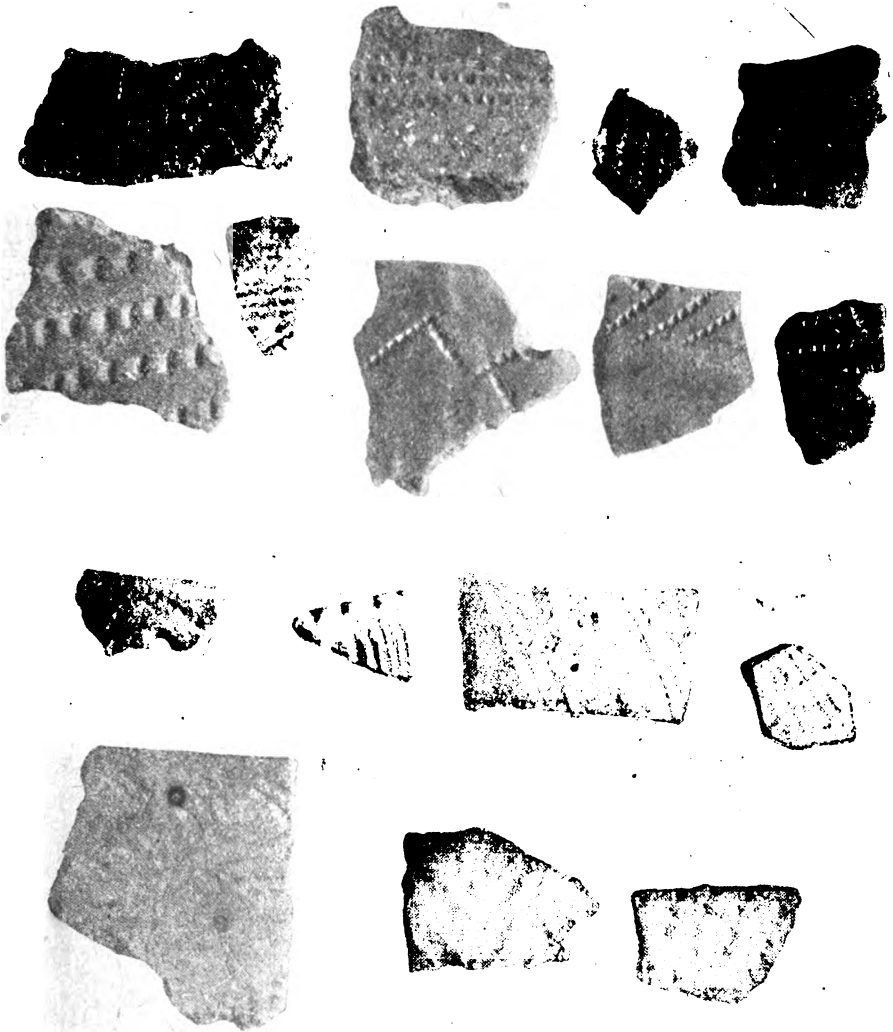
Петрогліфний знак на кам'яній плитці з кургана № 5.

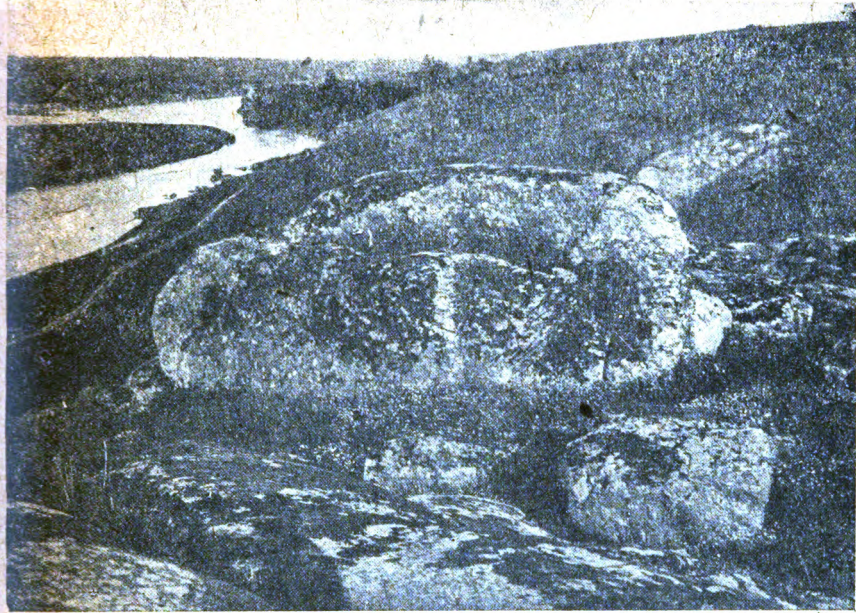
Фрагмент тубільного „скитського“ посуду.

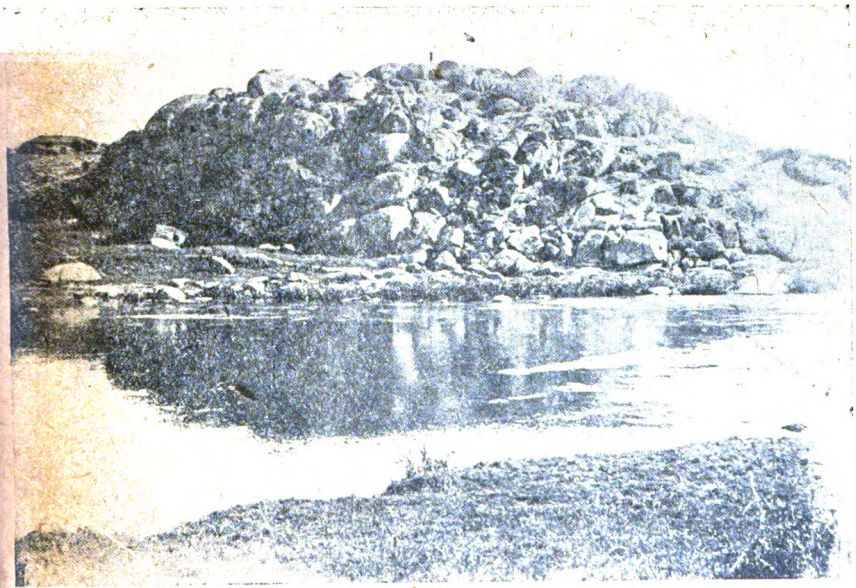
Таблиця 4.

Ориментовані фрагменти посуду з Чорно-ташанської стоянки родової громади.

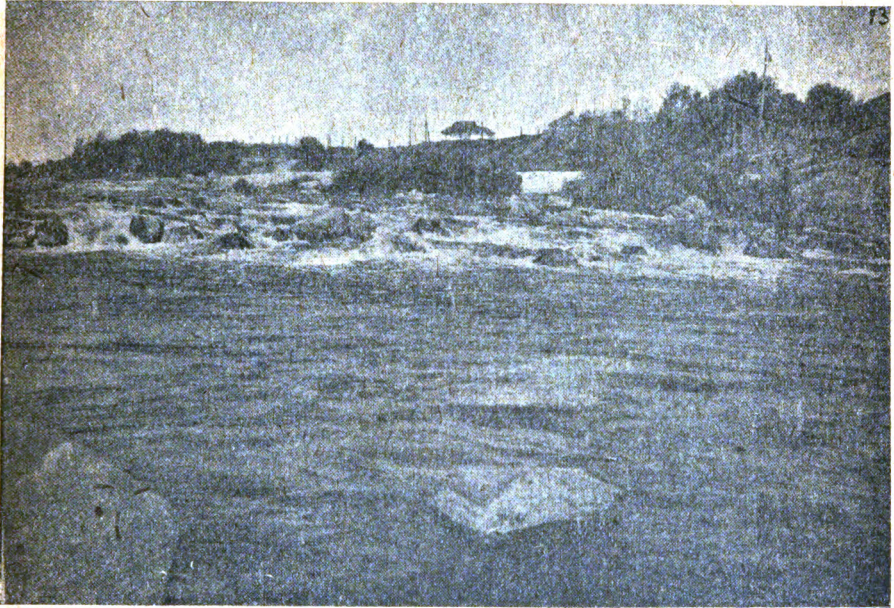
а) „Запорізький диван“.

б) Кампанійська скеля.

Мигійські пороги на р. Бозі:

а) горішній поріг

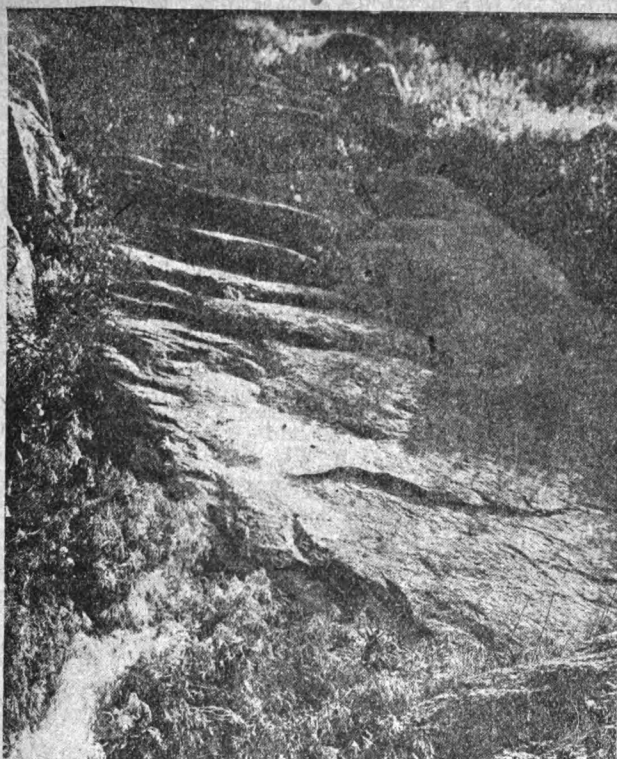

б) „Золоті ворота“.

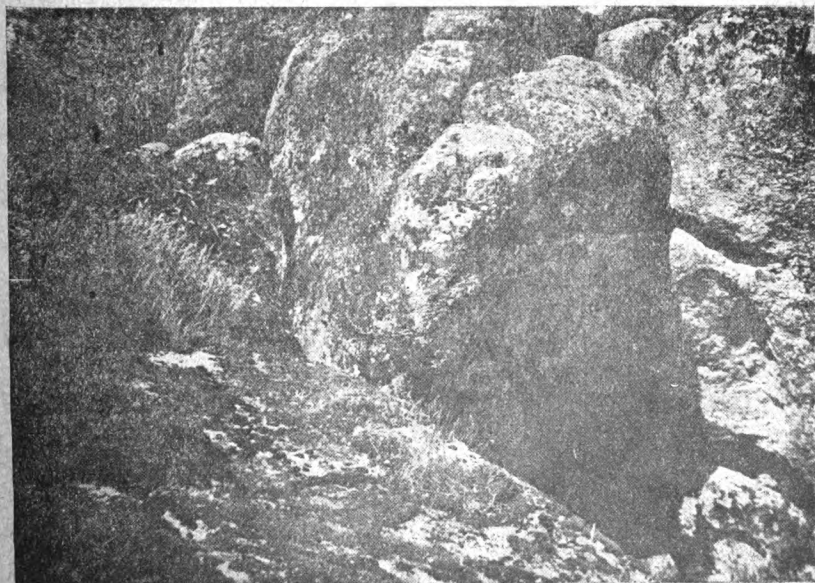

С. Мигії.

Таблиця 7.

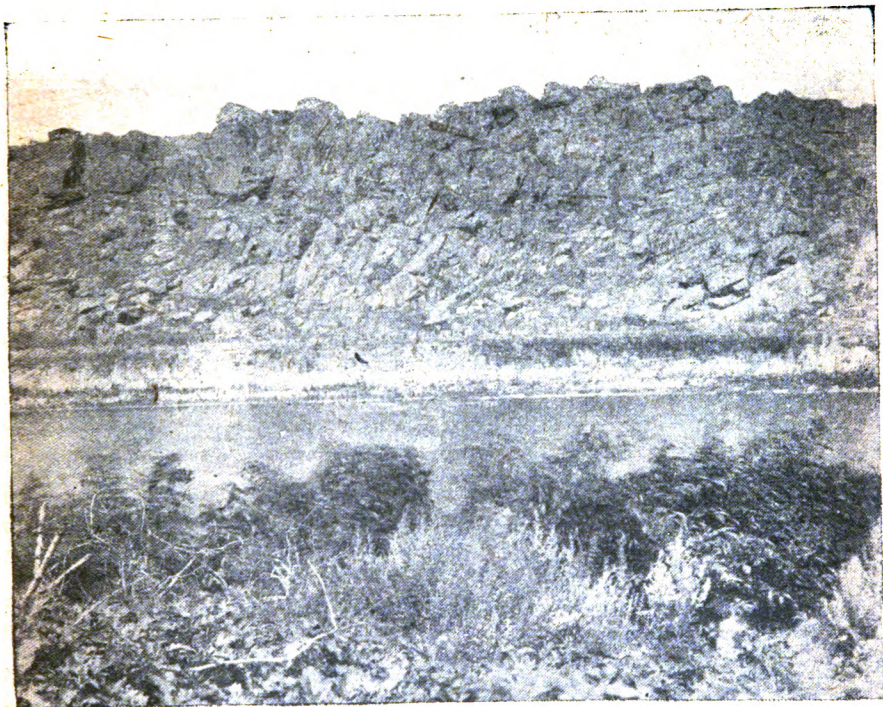
а) печера „Кузня“

б) печера „Школа“.

Каньйон р. Бога:

Таблиця 8.

а) устя Лусканевої балки

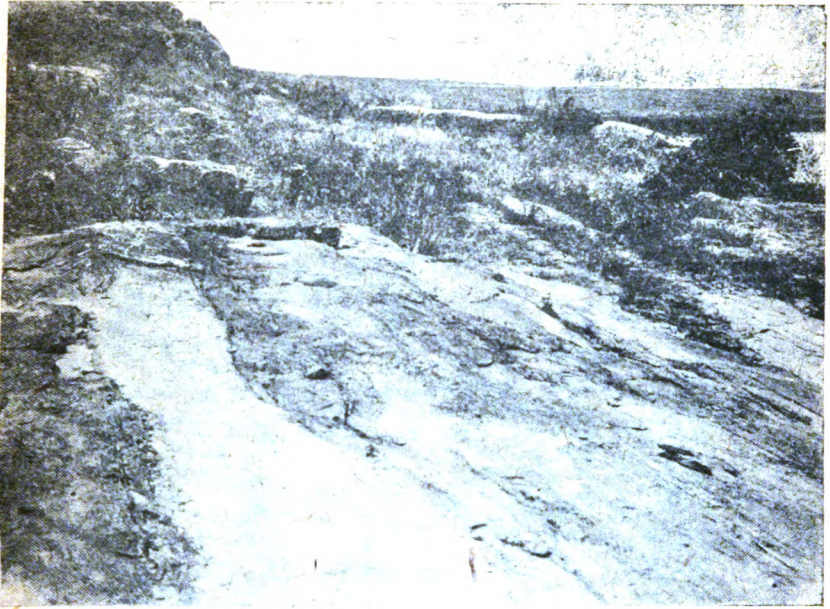

б) устя Дубової балки.

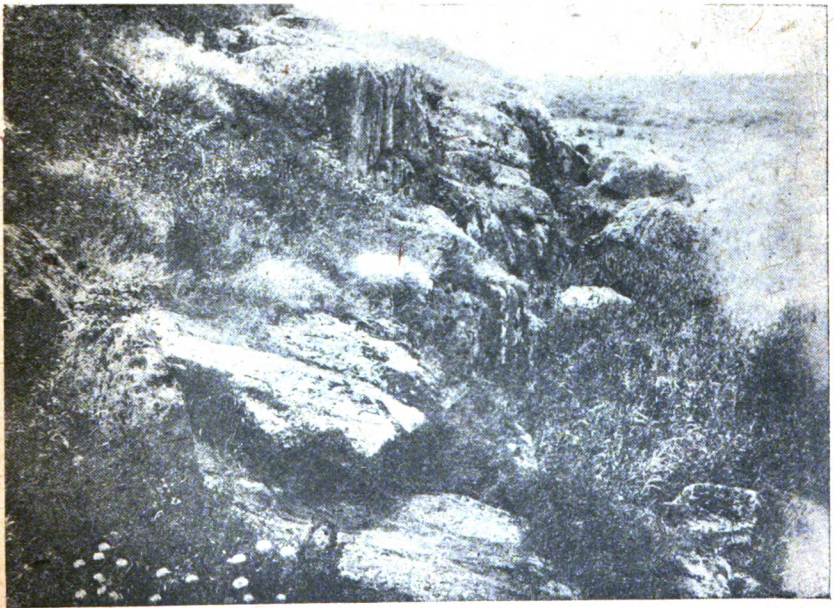

Таблиця 9.

Гранітовий ландшафт на правому боці р. Бога:

а) відслонення гранітової тераси коло Кременчука

б) устя Романової балки.

Таблиця 10.
Гранітовий ландшафт лівого берега серед. Бога:

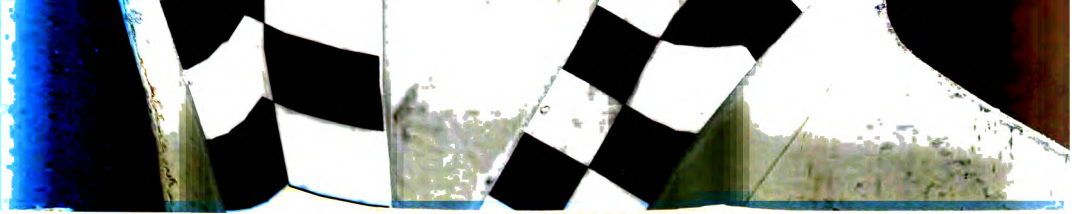
а) каньон Бога коло гардівського млина

б) відслонення і процес вивітрювання гранітового урвища.

The page is mostly blank with significant noise and artifacts, including a vertical line on the right side and various small black specks and streaks scattered across the white background.

Таблиця 11.
Типова рослинність над Богом:

а) $\frac{1}{2}$ Попова балка

б) плавні при усті р. Караської.

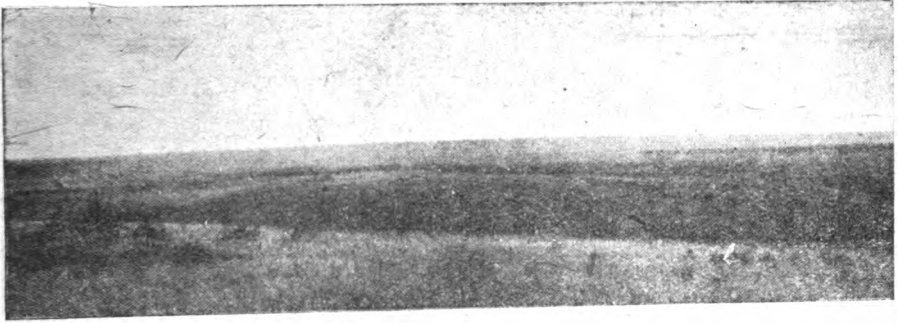

The page contains a large amount of extremely faint and illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the paper. The text is scattered across the page and is not readable.

Типова рослинність на нижчій терасі Бога перед с. Семенівкою.

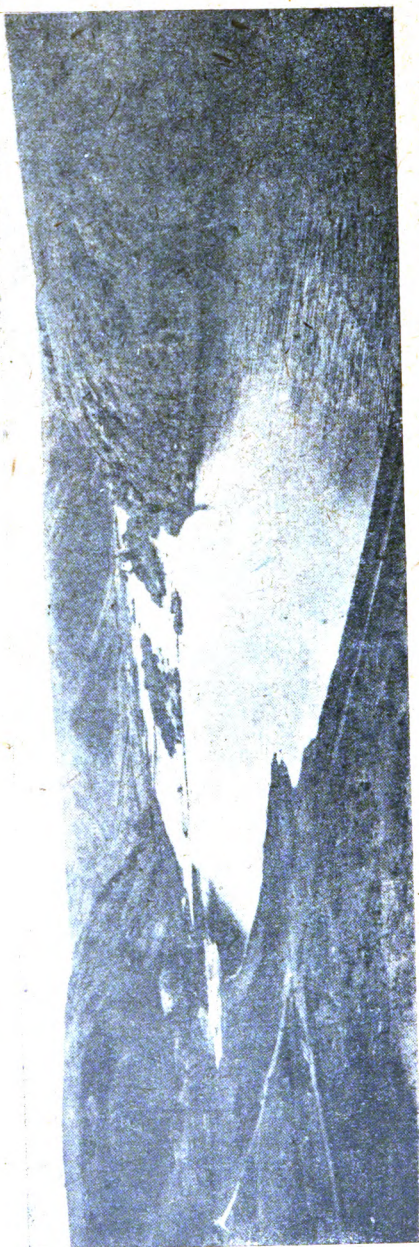
Таблиця 13.

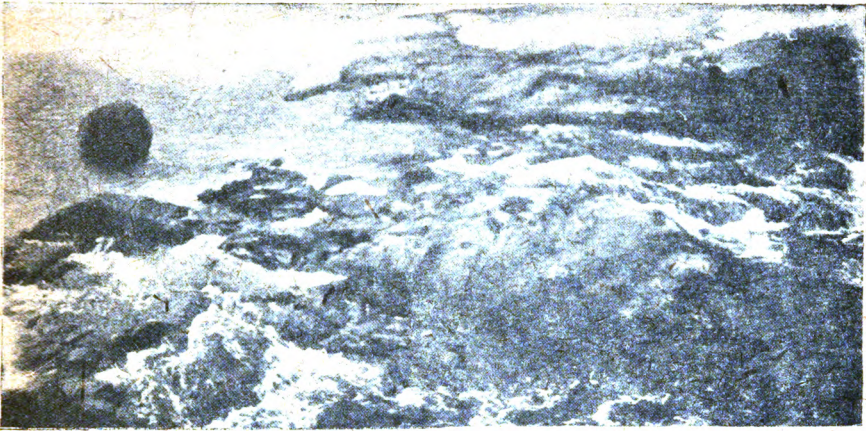
Верхне плато над Богом вище с. Костянтинівки.

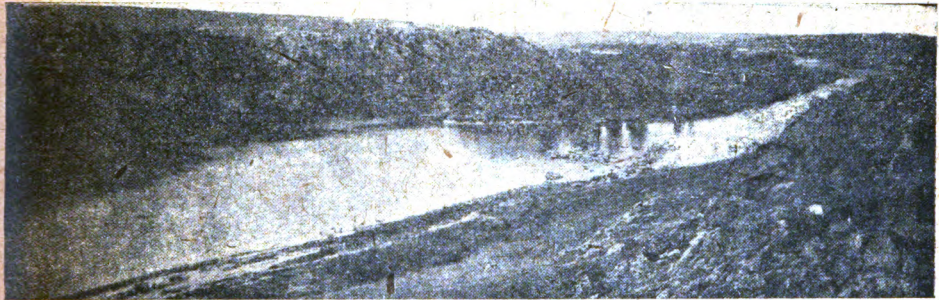
Таблиця 14.

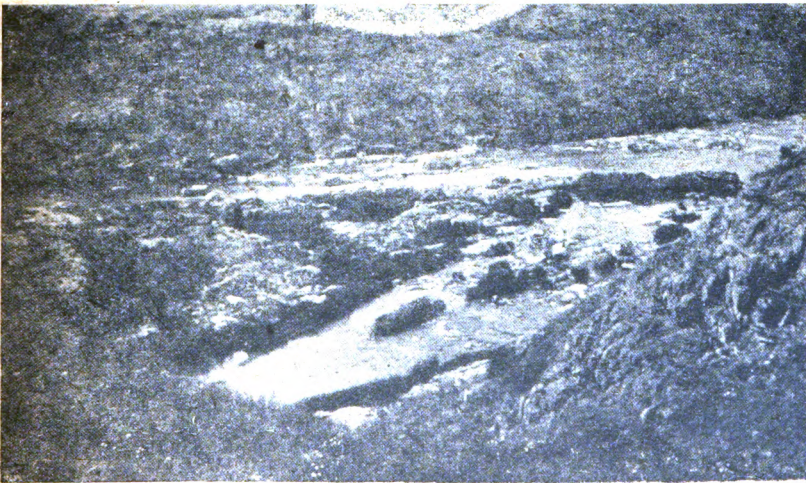
Бозькі пороги нижче с. Костянтинівки.

Гардові пороги на Бозі.

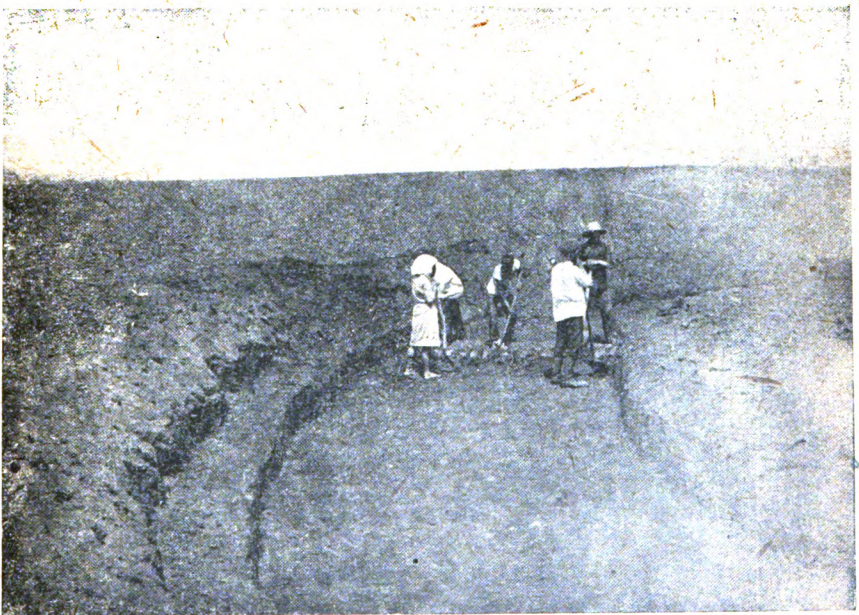

Острів Кривий.

Поріг IV.

Методи розкопувальних робіт; кург. № 2 коло с. Костянтинівки.

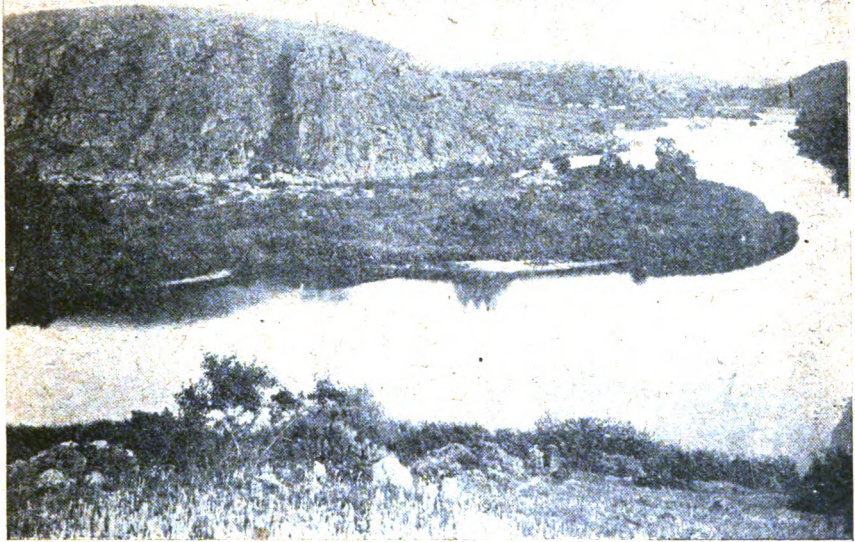

С. Костянтинівка. Розкопка кургана № 2.

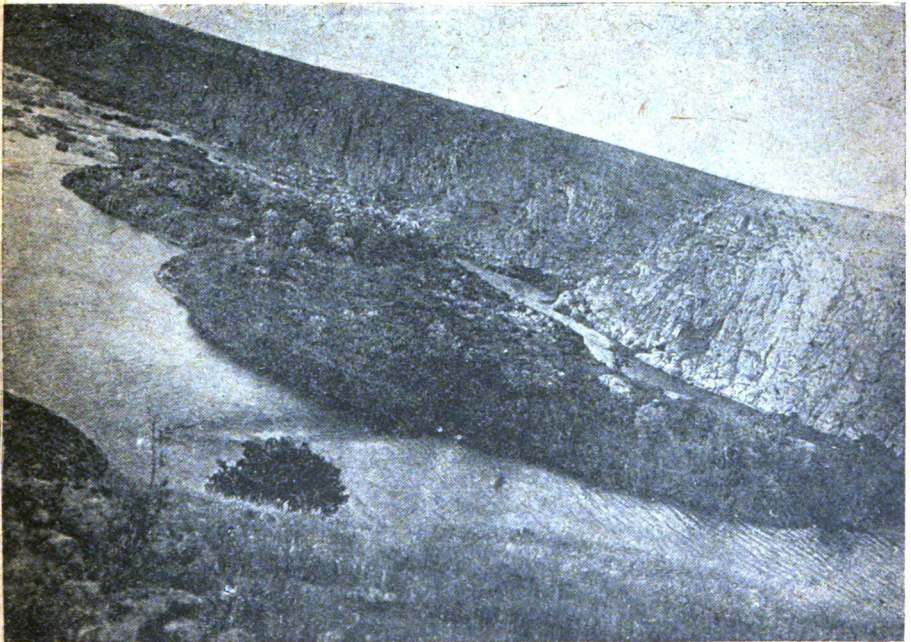

Одне поховання покорчених в могилі № 2.

Гард. р. Бог.

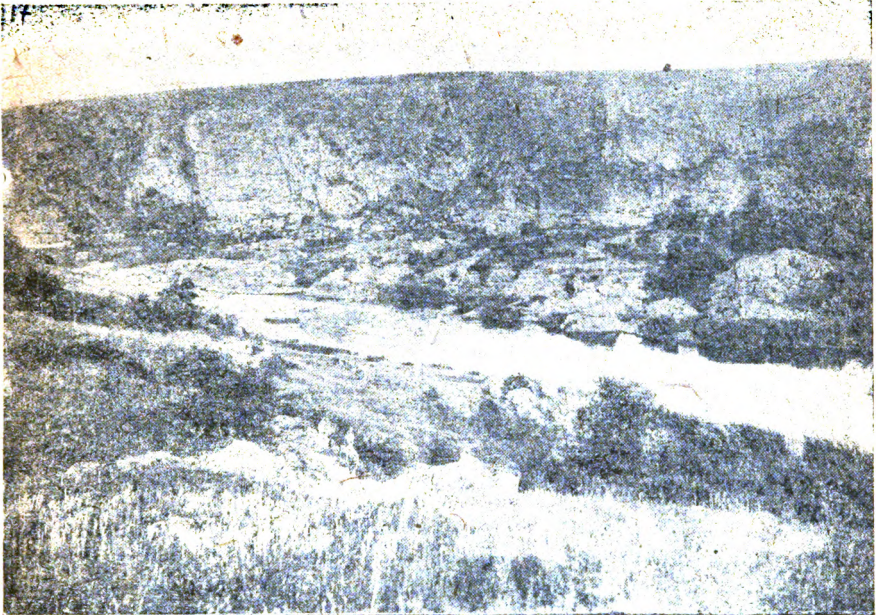

Гардовий острів та скеля Пугач.

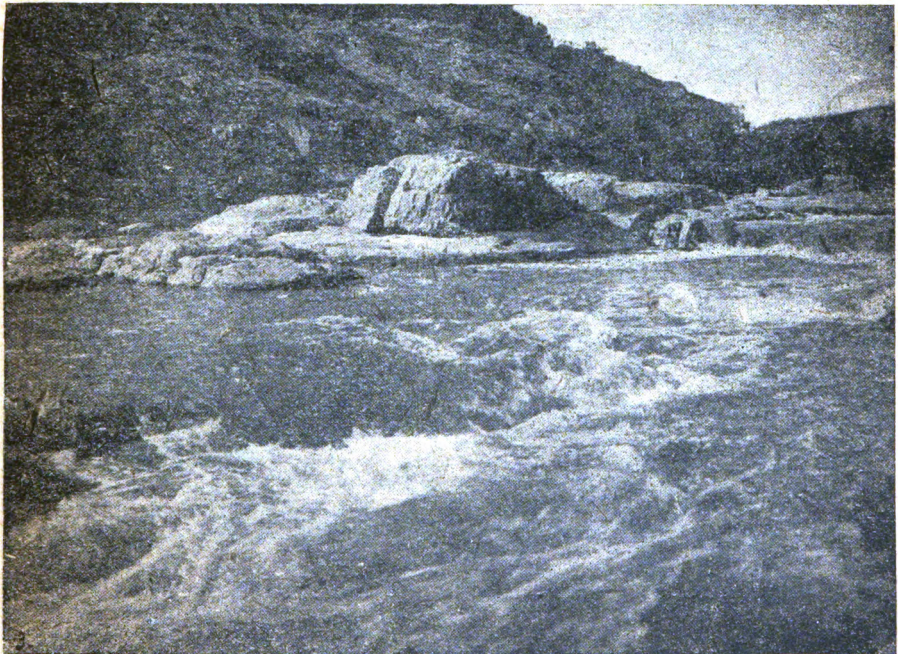

Верхня частина гардової стоянки (над Осокоревою балкою).

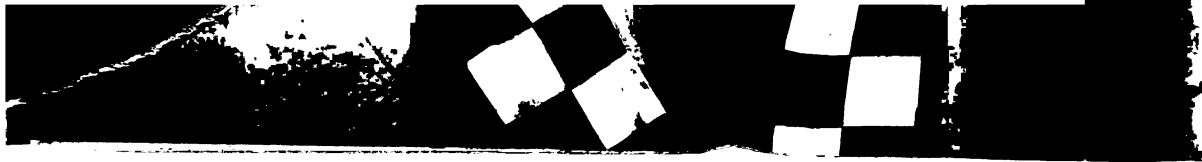
Гардові пороги:

а) малий поріг

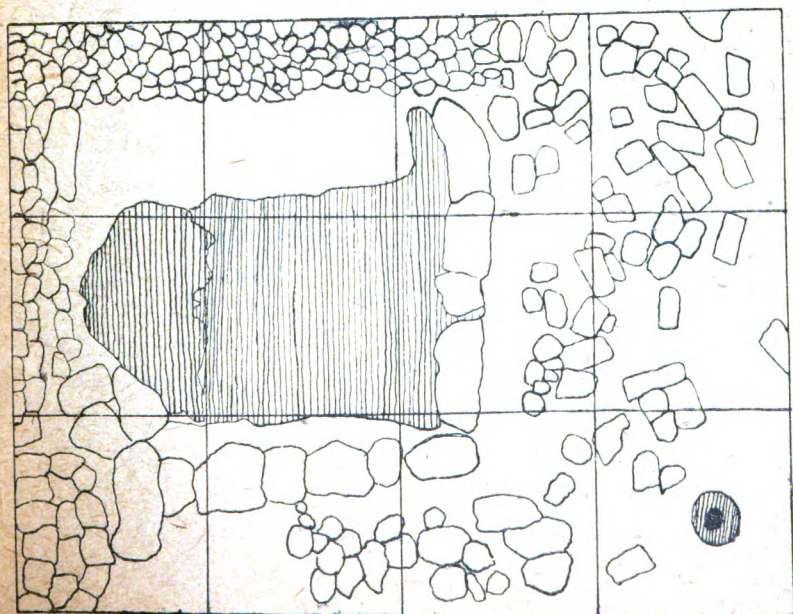
б) великий поріг.

Таблиця 21.

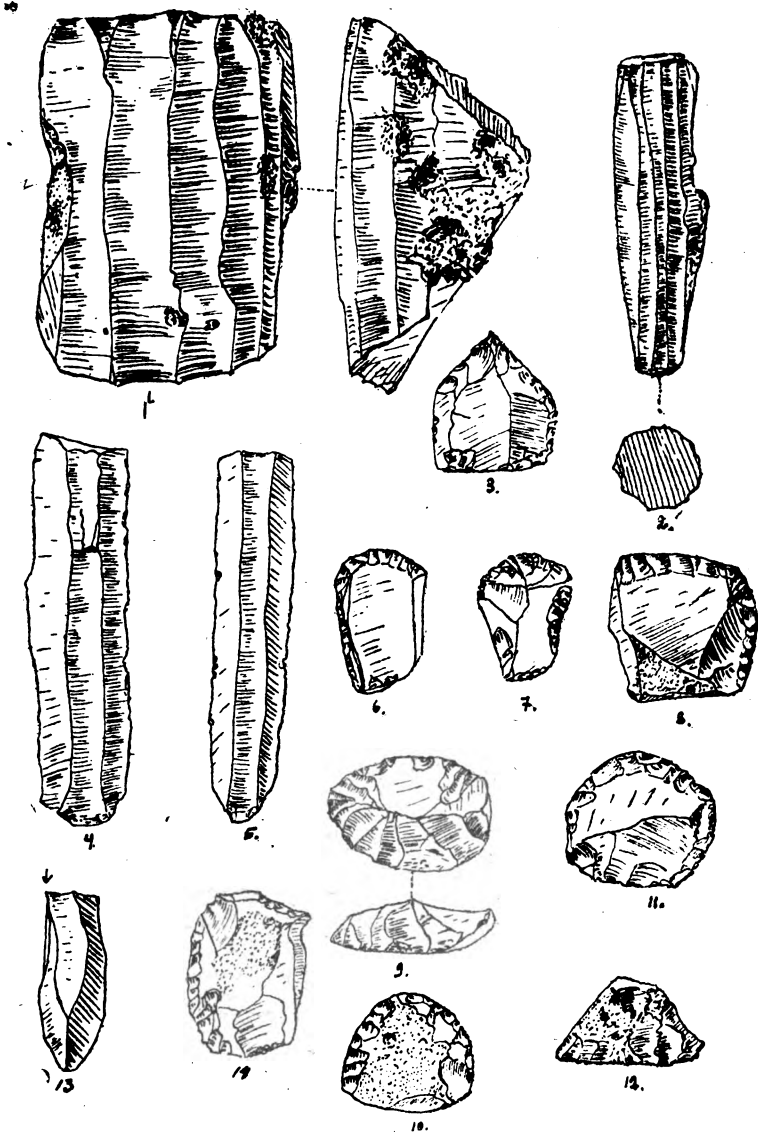
Гардова стоянка родової громади:

а) план стоянки і розкопів

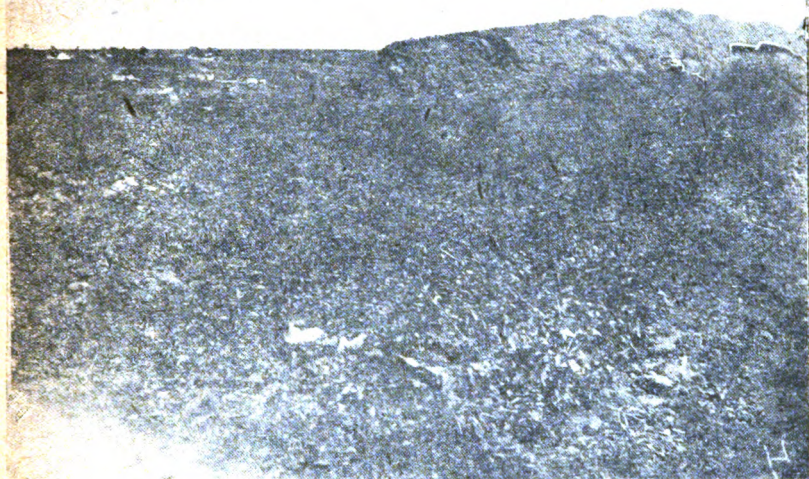

б) план розкопу ділянки № 5.

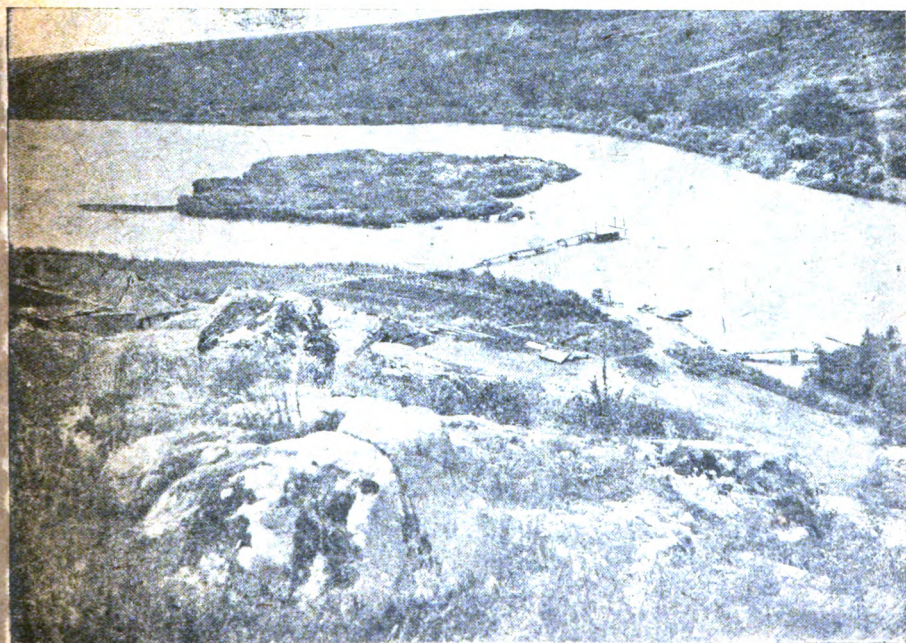

Характерні типи крем'яних виробів з Гардової стоянки (пуклеуси, різак, шкребачки тощо).

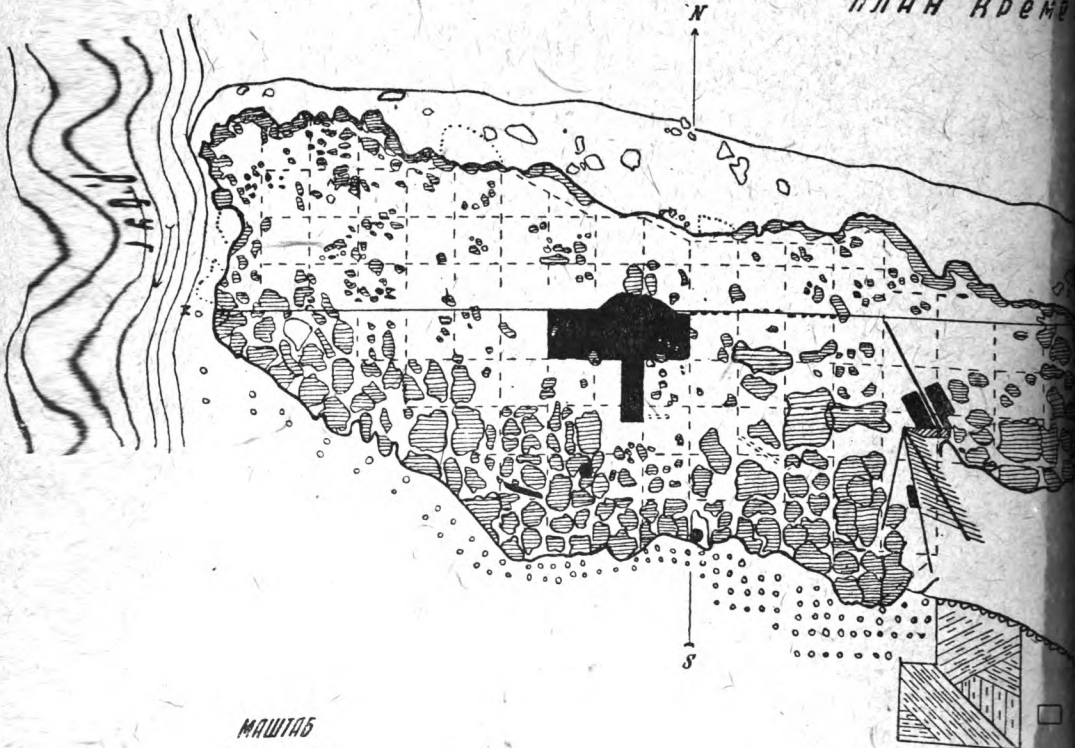

а) скеля „Кременчук“

б) місце для гідроелектростанції.

ПЛАН КРЕМЛЯ

МАШТАБ
10 0 10
1 ММ = 1 М.

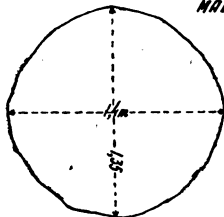
План розкопувань.

Таблиця 24.

КА

Кременчук А № 17

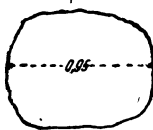
ЯМА НА ЗБІТТІ. ВИКОРНО ПІ ЯМ ГЛИБ ОД
ПОВЕРХНІ 0,8 м.
Д. ЯМ ЗДЕРЖУ З П НА $S=1,35$ м, З П НА $0,4$ м.
МАСШТАБ 1:10-15

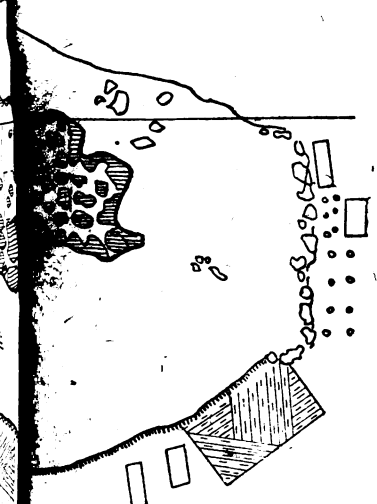
ВЕРХ ЯМ

ПОРІЗ ЯМ

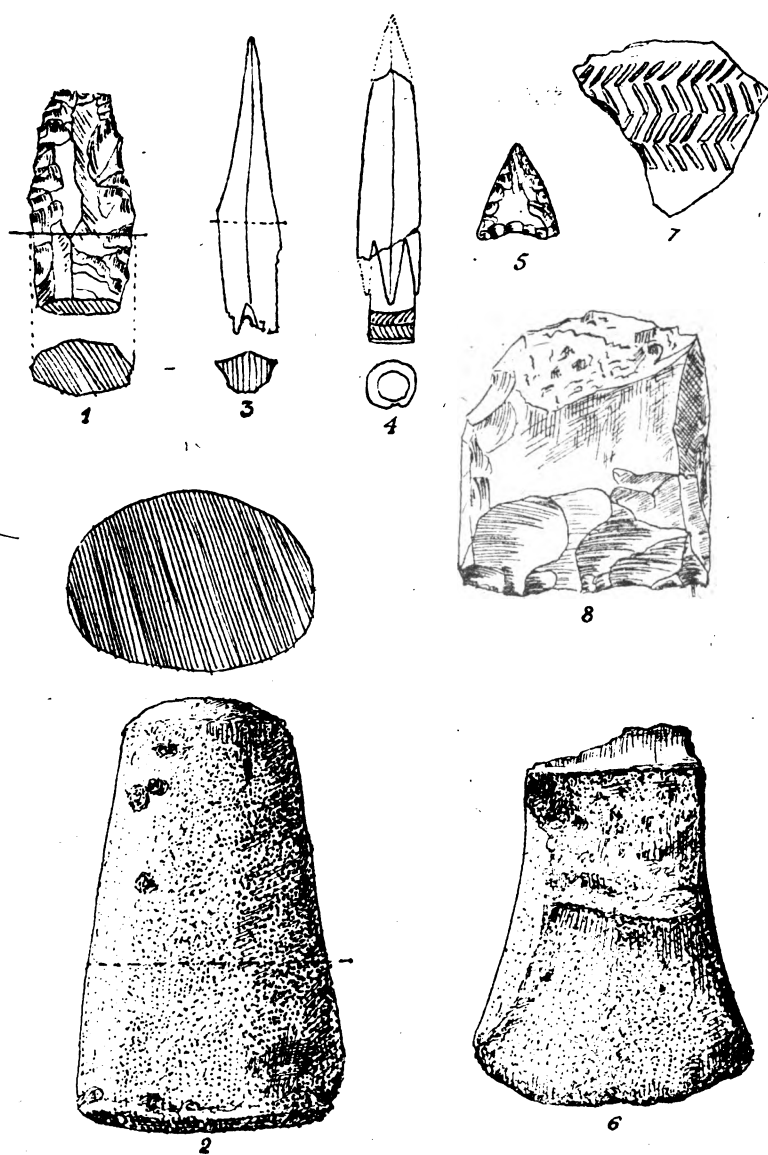

СПІД ЯМ

Таблиця 25.

Городище „Кременчук“.
(Верхнє плато).

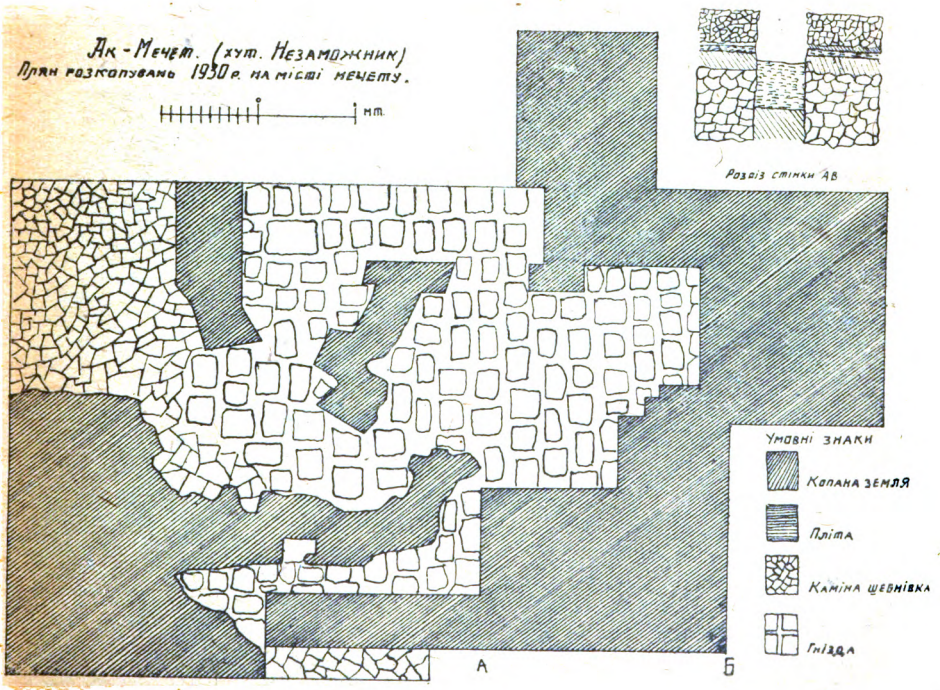

Костяні та кременні вироби.

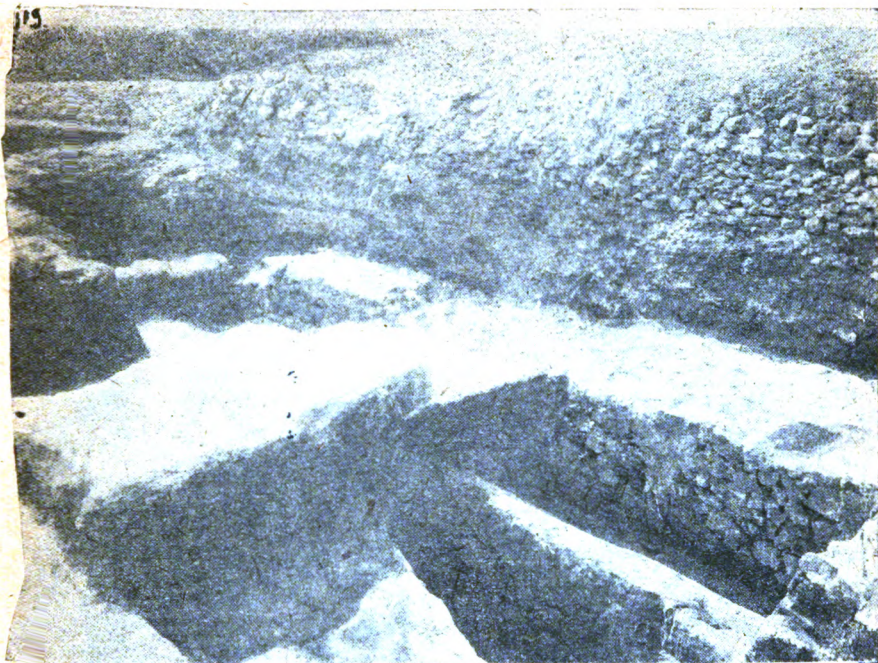
а) бруківка навколо мечету.

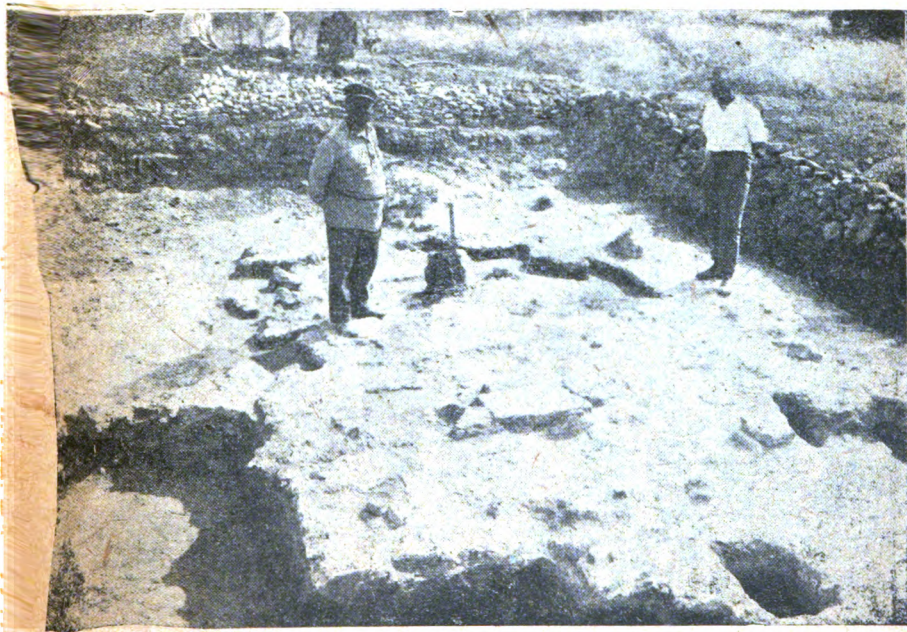
б) план розкопаного мечету

Ак-Мечет:

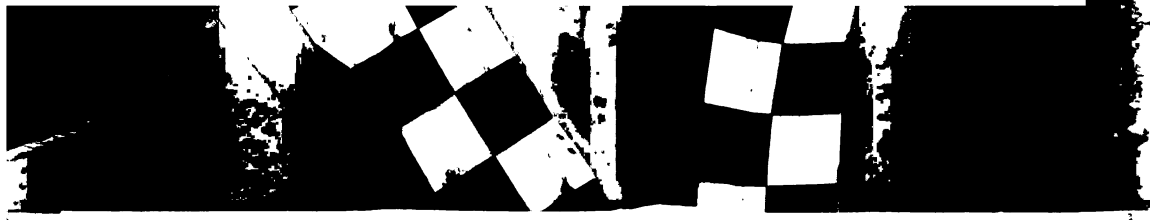
Таблиця 27.

а) спосіб бутування фундаменту для будівлі мечету

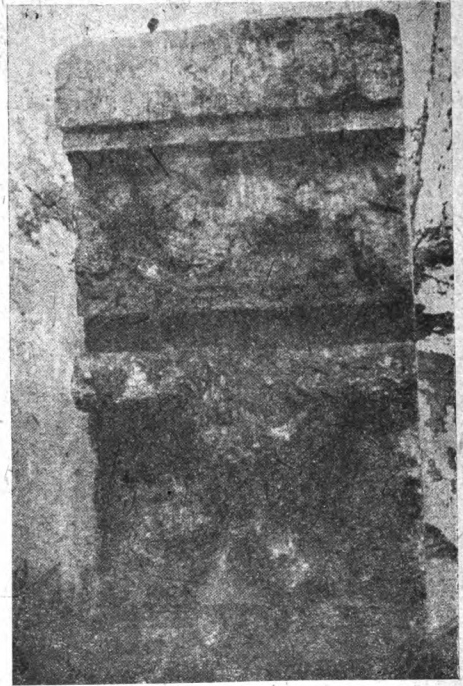

б) техніка укладання підлоги (плиток).

а) фрагмент орнаментованої колони

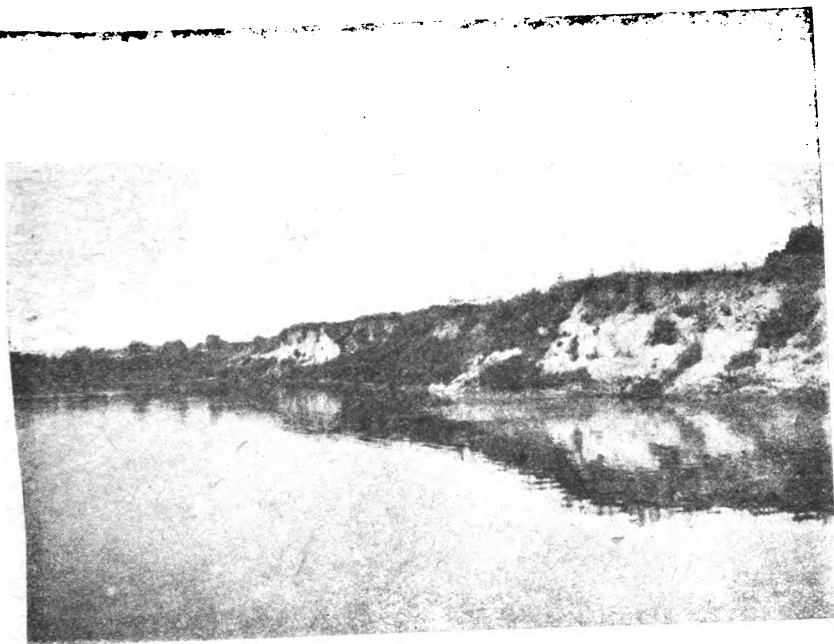
б) фрагмент пілястри центральних колон

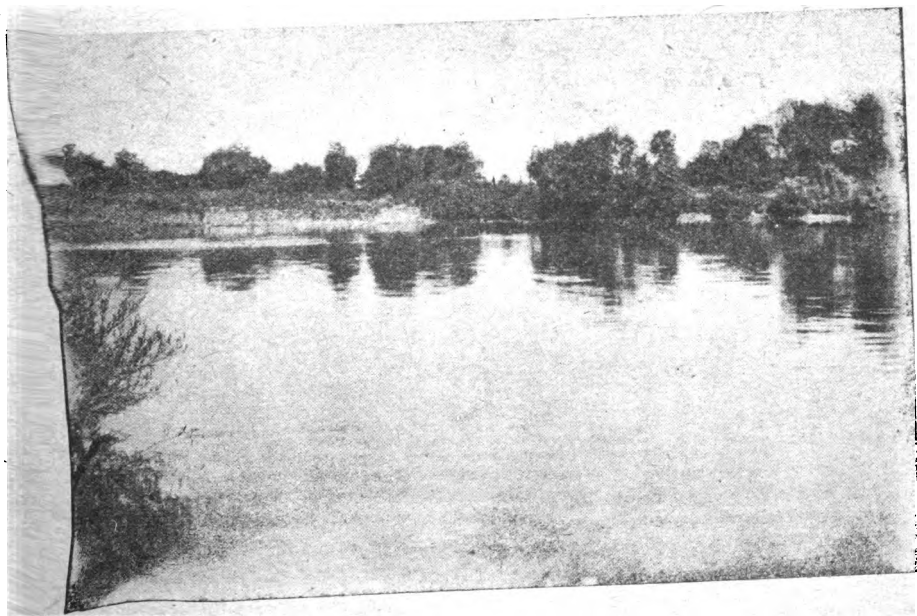
в) поховання в „покорченому“ стані (жінка з дитиною).

Таблиця 29.

С. Сабатинівка:

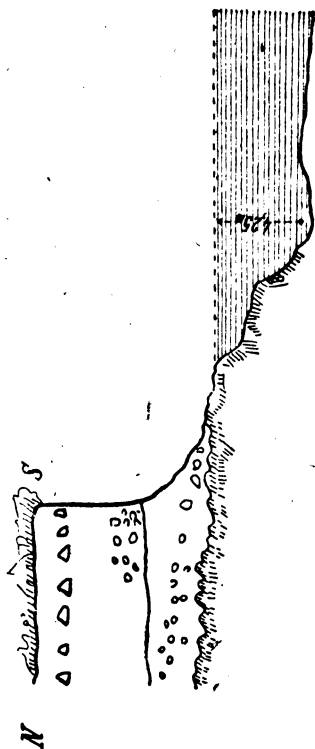

а) Жовтякова круча

б) устя р. Синиці.

ПЕРЕДНІЙ ЖОВТЯКОЇ КРУЧИ ВІДНОСНО РІВНЯ Р. 501У

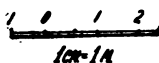

МАШТАБ 1см=2м.

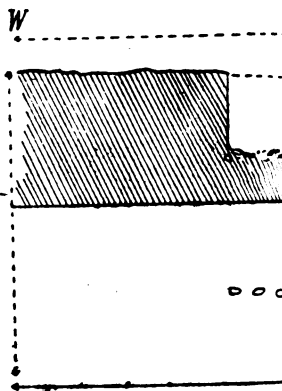
РУЙНІ
ЖИТЛА
XIX ст.

НАМІНЬ
КОЛОТВА
НАМУТ.
КІСТКИ

БОГОС 4/II.1832.

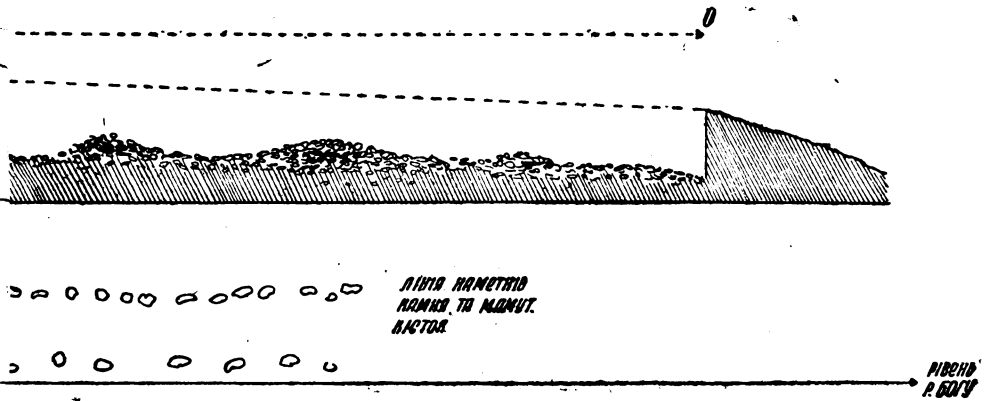

а) перекрій Жовтязкої кручі

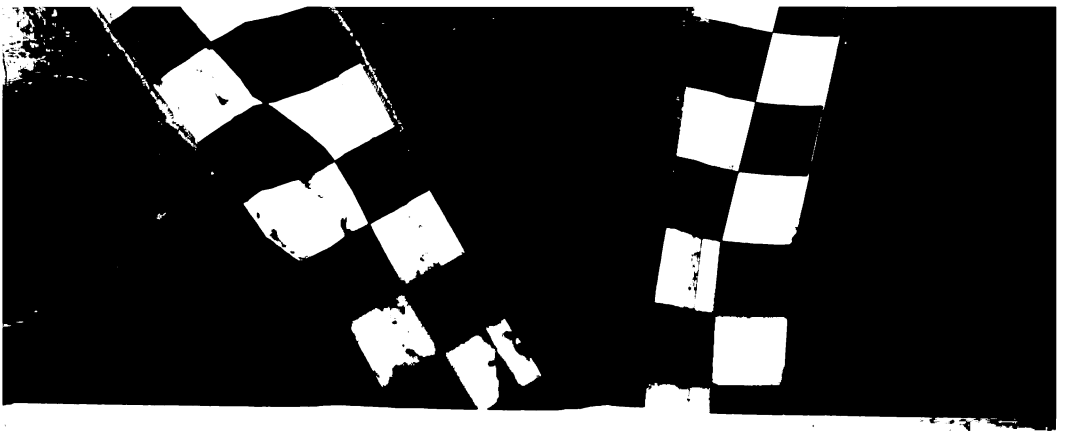

С. Сабатинівка:

В РОЗКОПУ по АВ (W-0)-південний край

б) перекрій розкопу

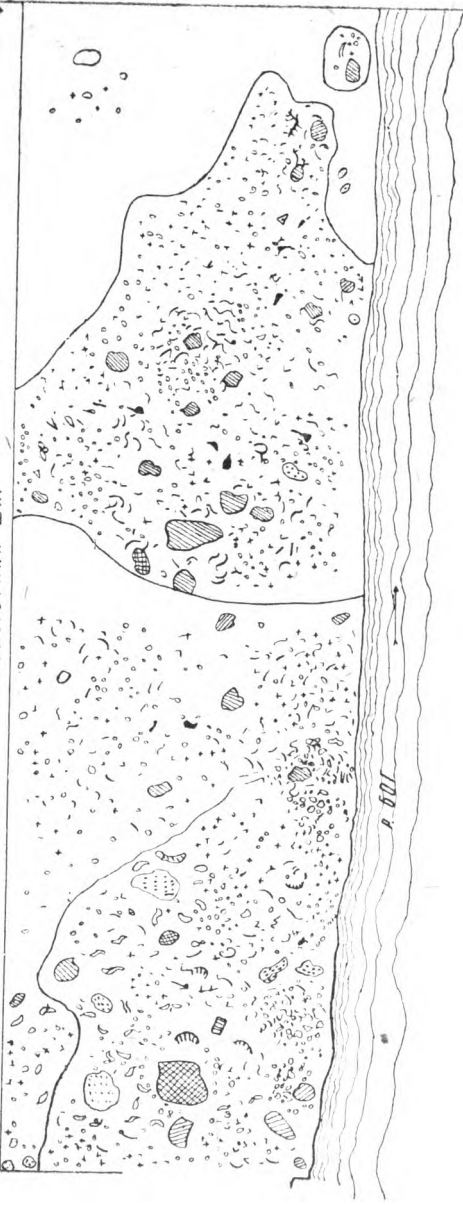
С. Сабатинівка.

САБАТИНІВКА
ЖОВТЯКОВІ КРУЧІ
З. Л. 1932

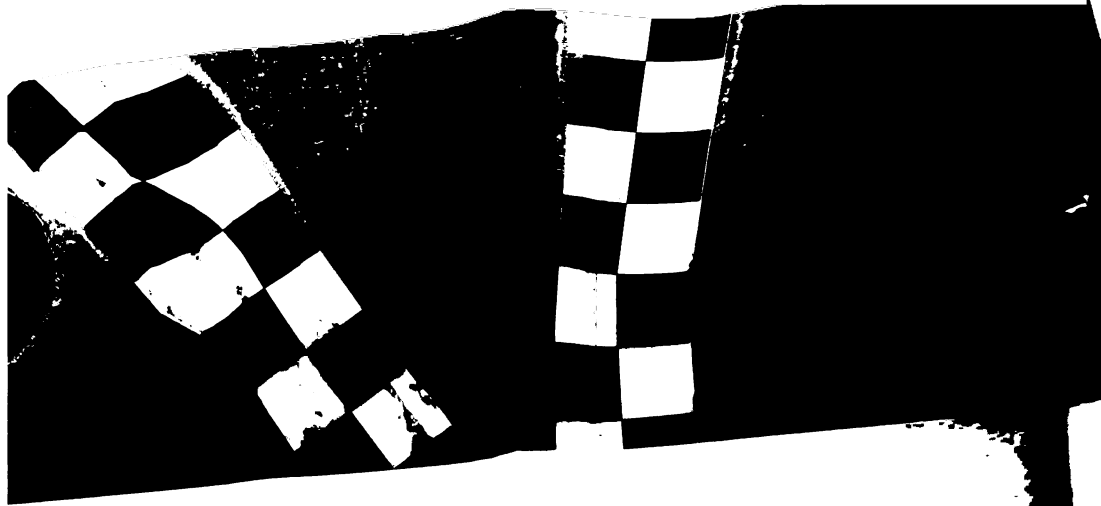
МАСШТАБ 1 см = 1 м.
1 0 1 2

- ЖОВТЯК
- ЛЯМИНО
- ПОДІЛІСТА
- ЧЕРВОНИЙ
- КИСТЯ ТОВАРИ
- ДЕРЕВНИ
- СНОПНИЙ
- КОСТИ

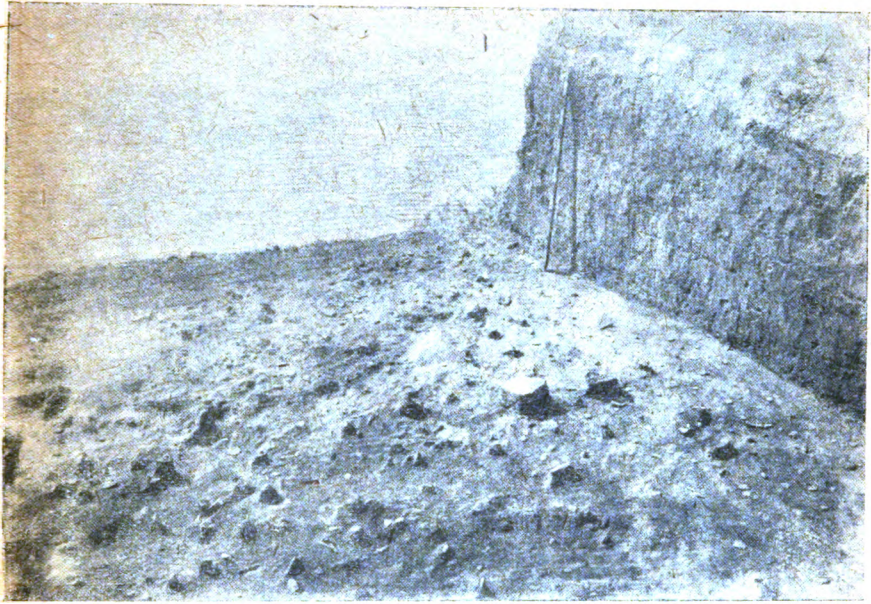
ПЛАН РОЗКОПУ А В
КУЛЬТУРНИЙ ШАР

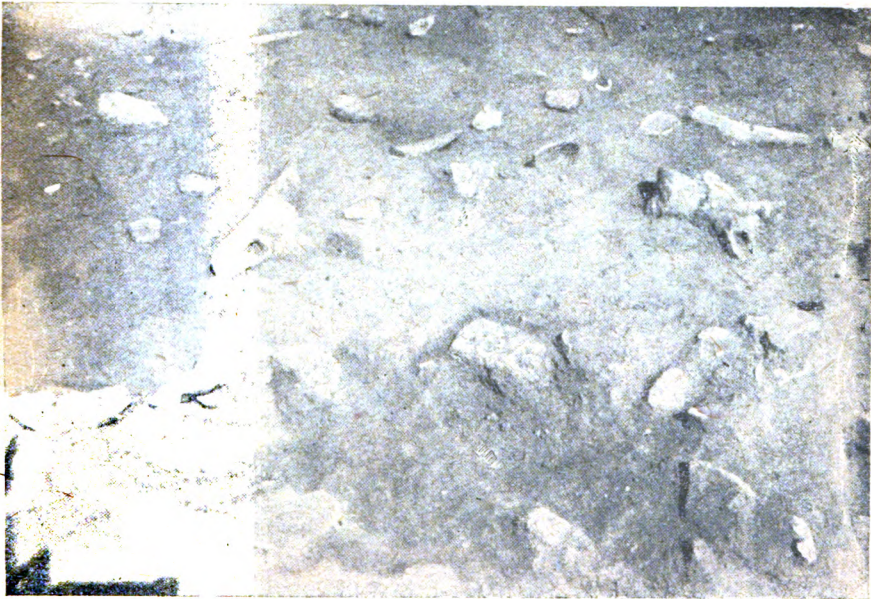
План розкопу на Жовтяковій кручі. Розкоп А—Б.

С. Сабатинівка, Жовтякова круча:

а) культуросний шар стоянки

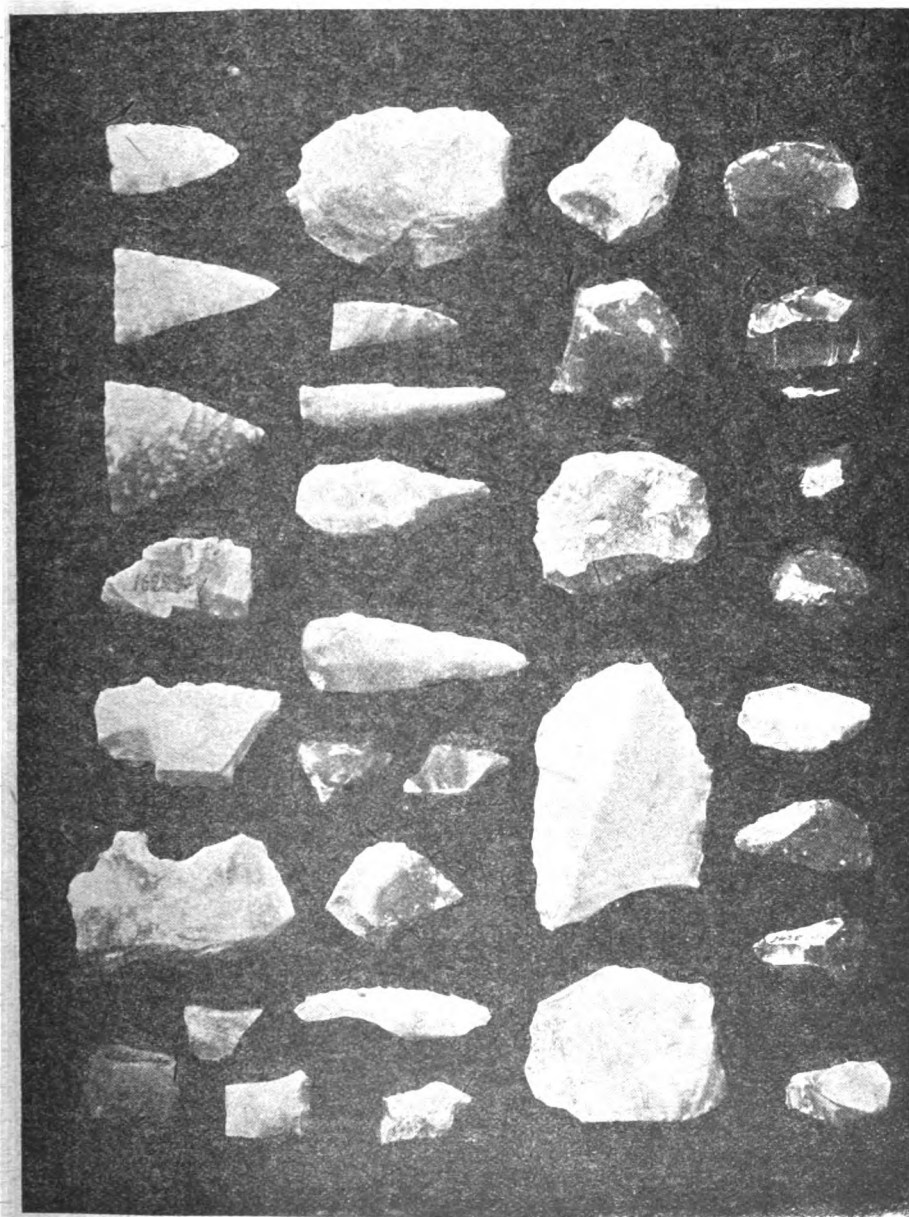

б) культуросні нашарування спіднього шару розкопу.

С. Сабатинівка Жовтякова круча.

Таблиця 33.

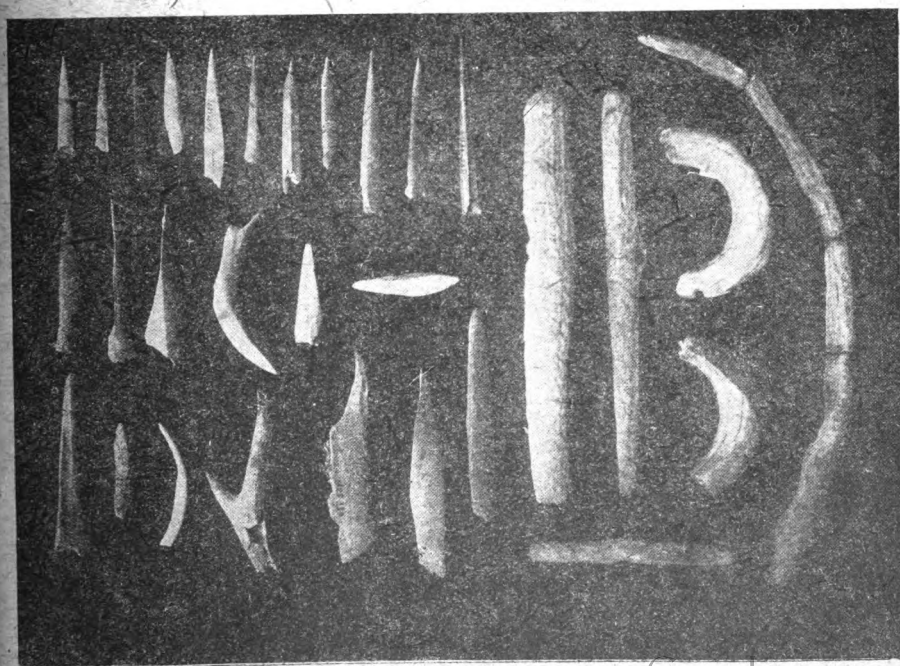
Крем'яне знаряддя з розкопів стоянки.

С. Сабатинівка. Жовтякова круча:

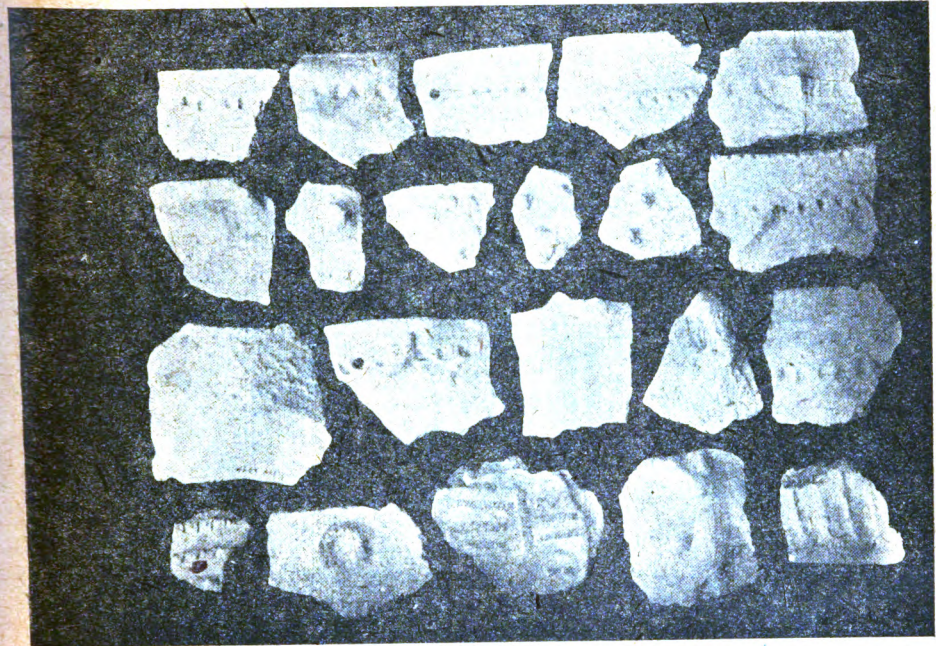
а) землеробське знаряддя—костяні мотики

б) костяне ремісничє приладдя.

С. Сабатинівка. Жовтякова круча.

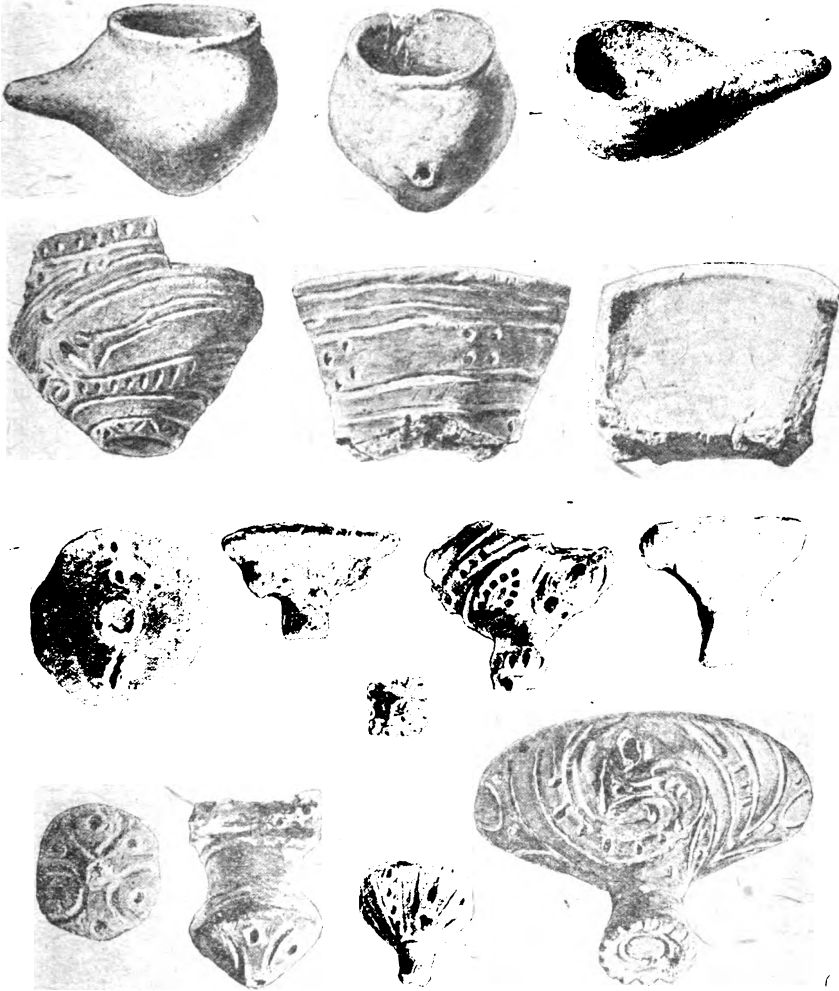

Кам'яне шліфоване знаряддя.

Таблиця 36.

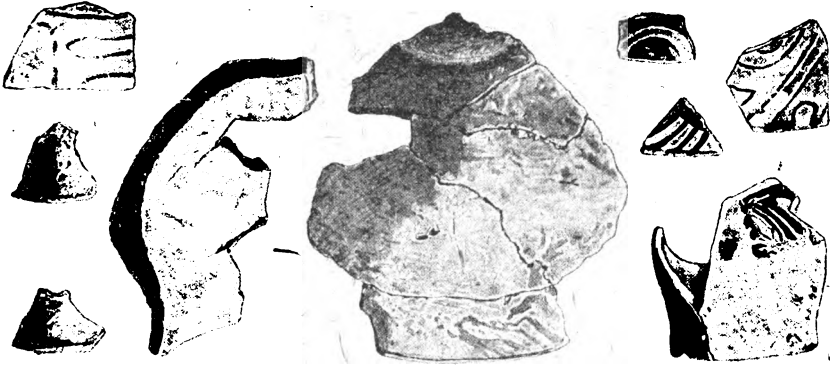
С. Сабатинівка. Жовтякова круча. Розкоп А.

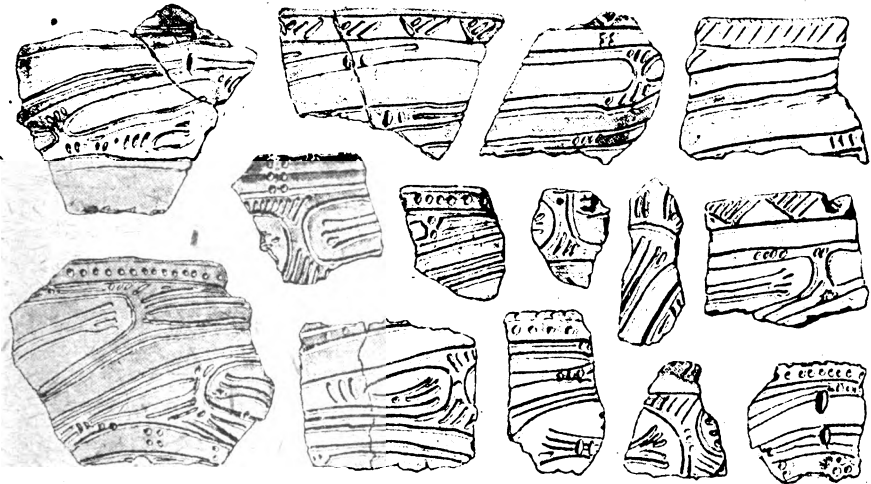
Фрагменти посуду з рельєфним орнаментом.

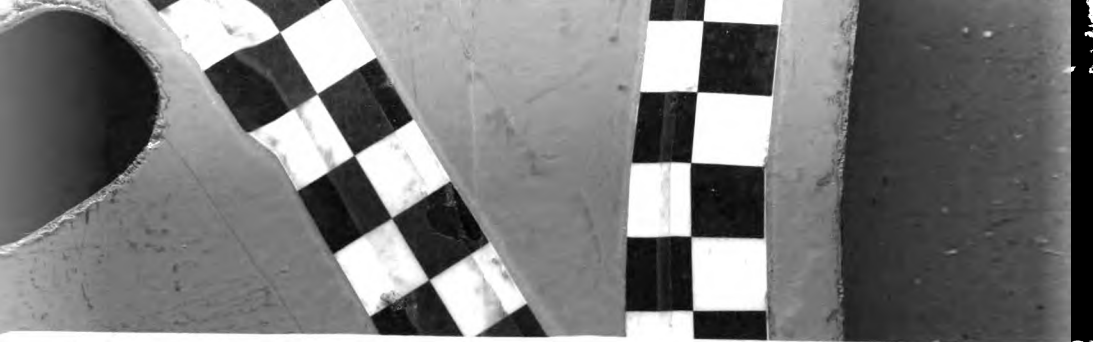
С. Сабатинівка. Жовтякова круча:

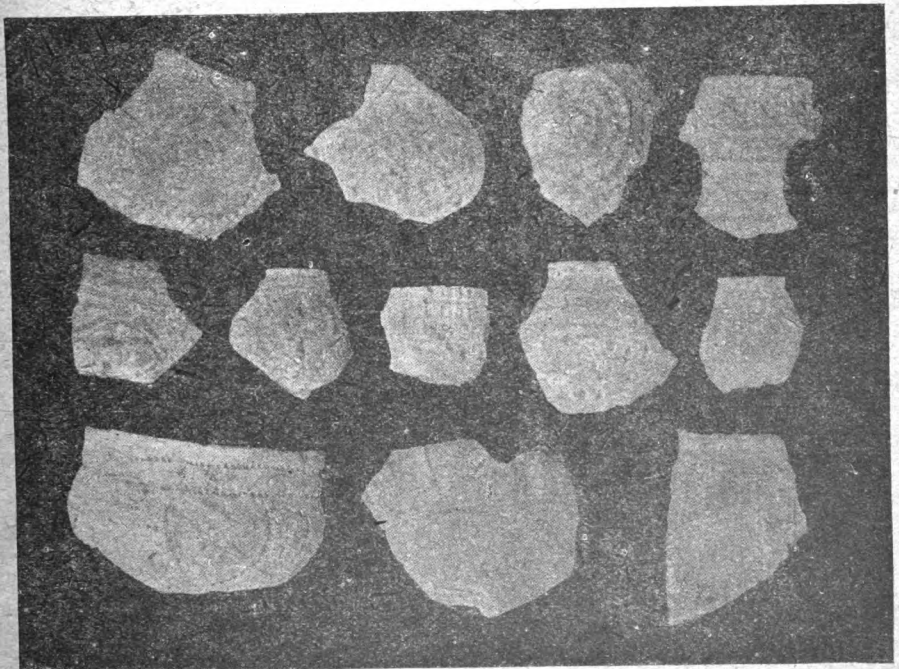
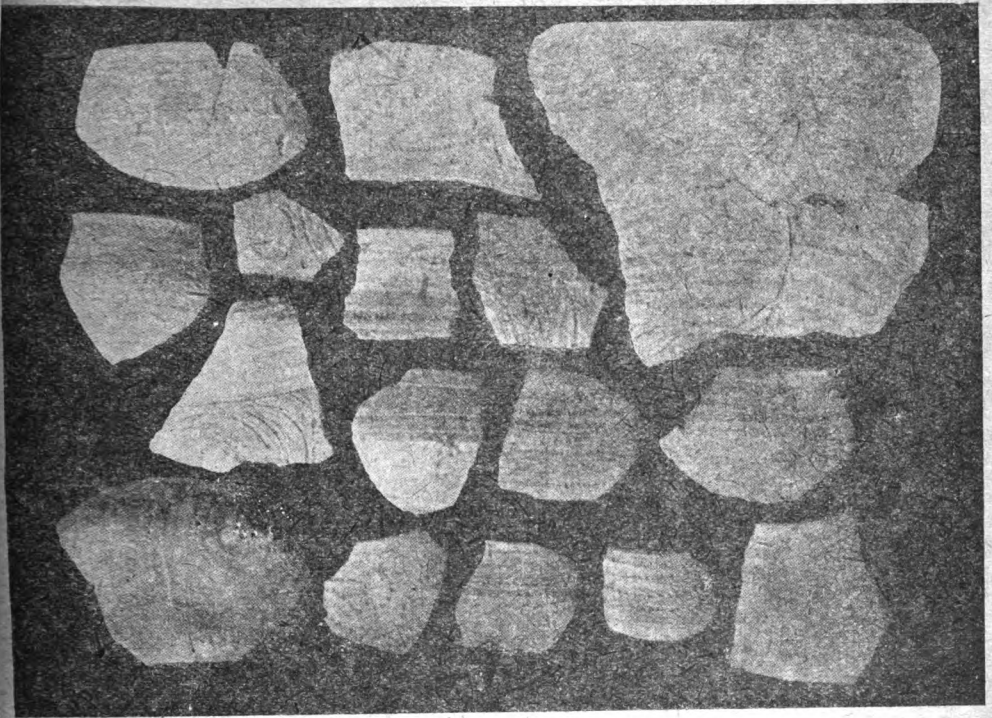
а) типи посуду з розкопів стоянки

б) орнаментовані денця глиняного посуду з стоянки.

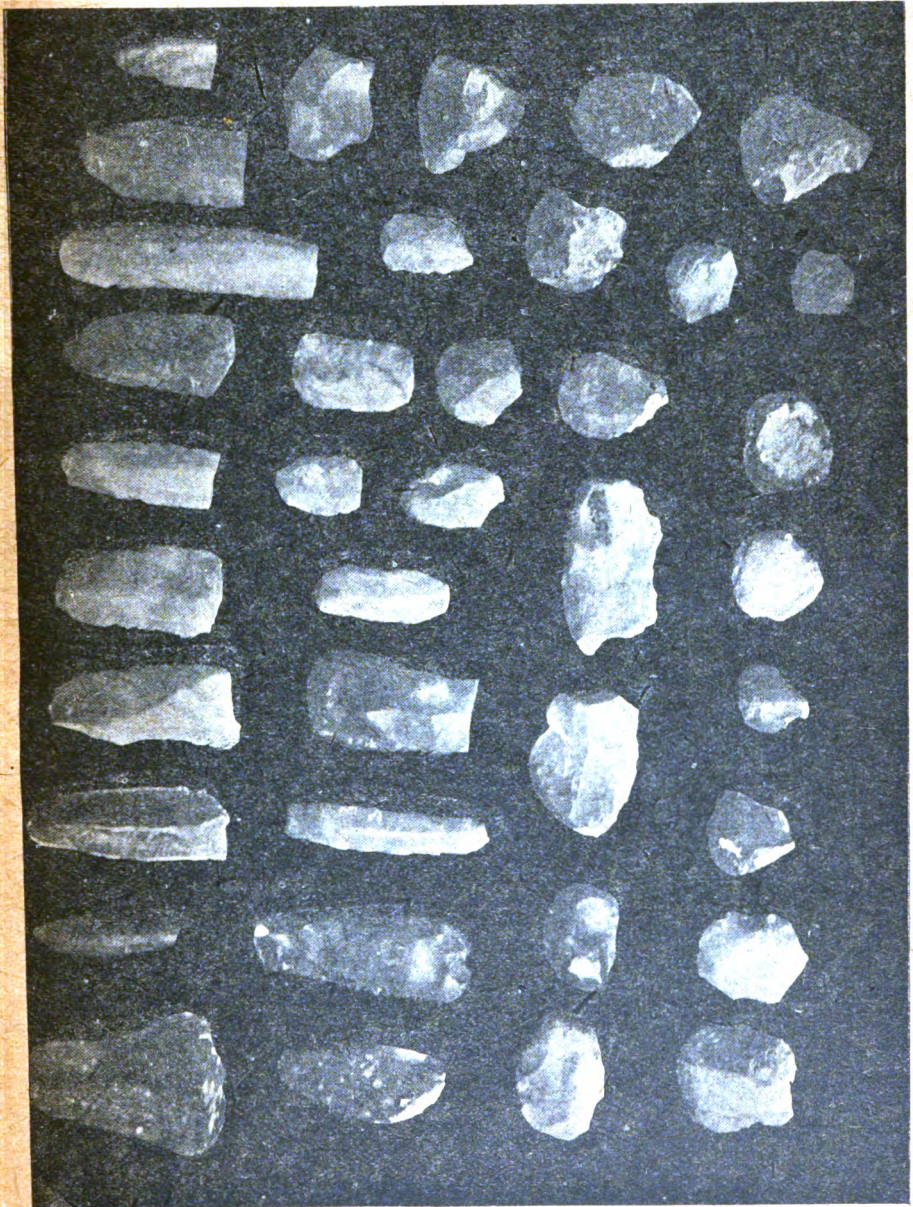
С. Сабатинівка. Жовтякова круча.

Фрагмент посуду з розкопів стоянки (пунктирно-концентричний орнамент).

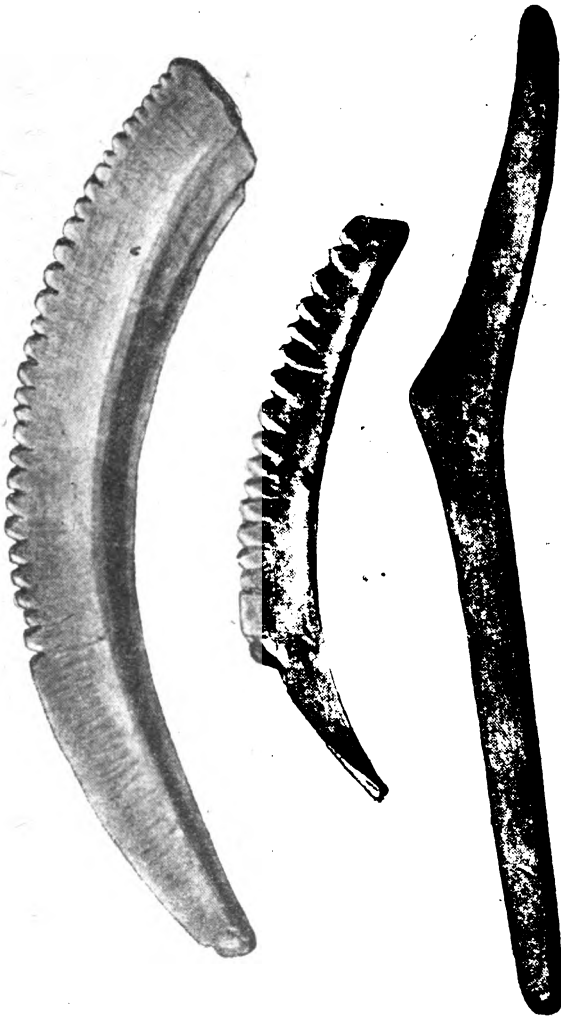
С. Сабатинівка. Жовтякова круча.

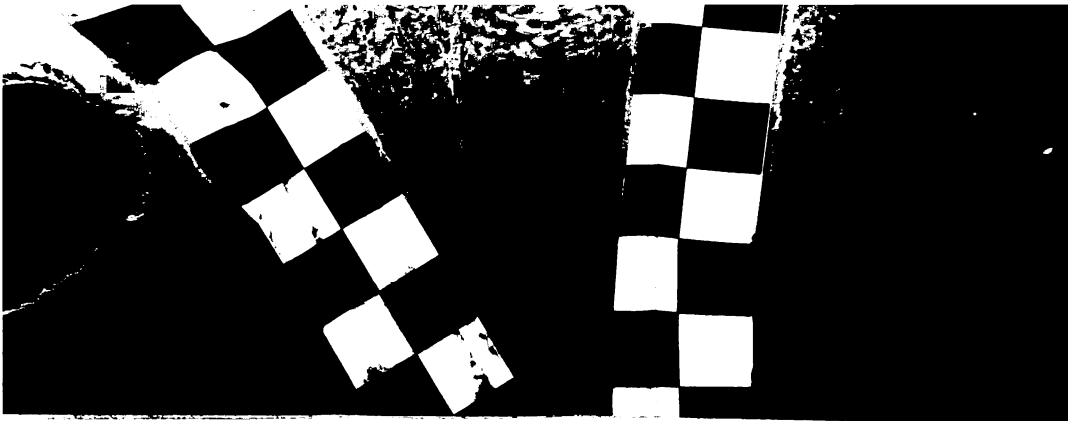
Крем'яне знаряддя.

Таблиця 40.

С. Сабатинівка. Жовтякова круча.

„Стека“ (прилад для орнаментування посуду).

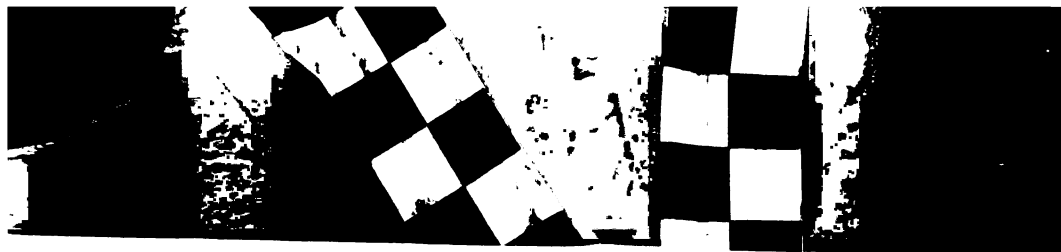

The main body of the page is almost entirely blank white space, with only a few scattered, very small dark specks or artifacts visible. This suggests the text has been completely obscured or is otherwise illegible.

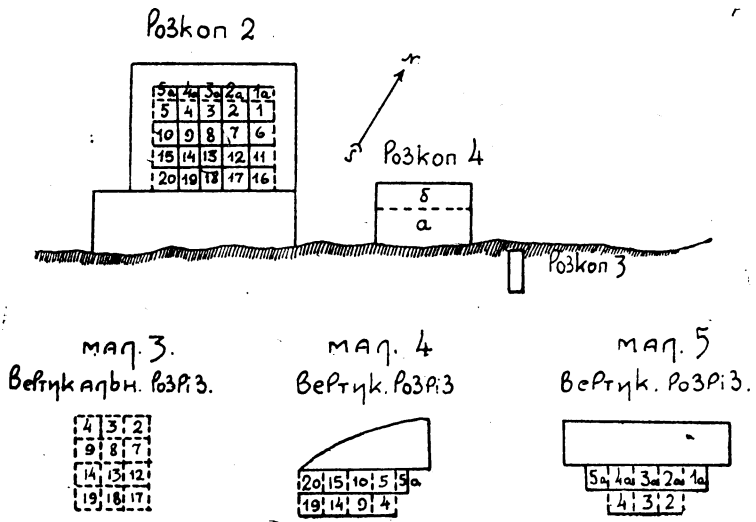
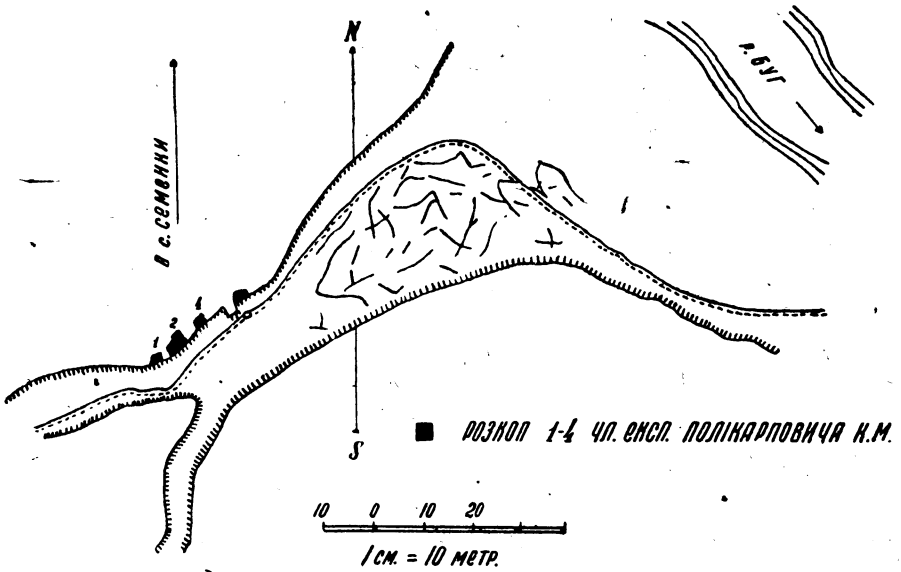
С. Сабатинівка.

Тотемічні фігурки з „трипільського“ селища на Жовтяковій кручі.

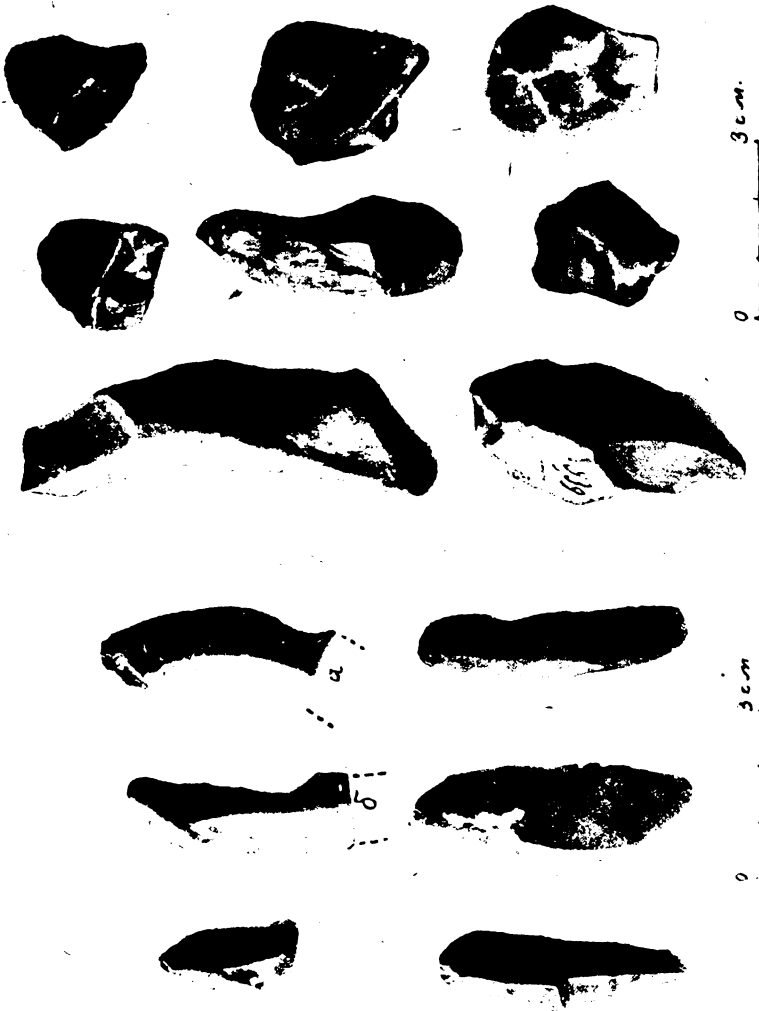
С. Семенки.

План розкопів палеолітичної стоянки (К. Полікарпович).

С. Семенки. Стоянка Дородової громади над Богом (горішній палеоліт).

Таблиця 43.

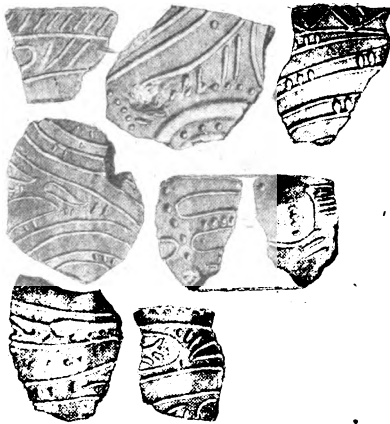

Крем'яне знаряддя.

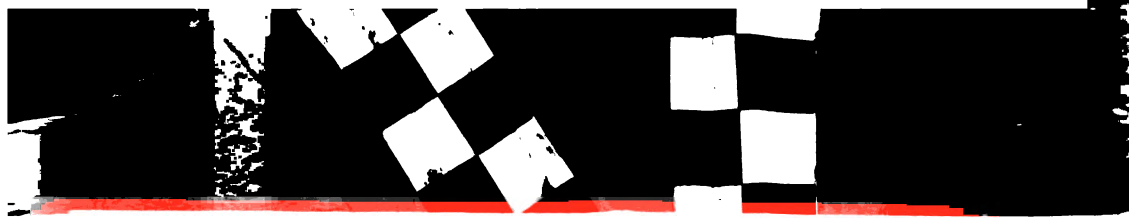

Таблиця 44.

С. Сабатинівка. Жовтякова круча.

Фрагменти спіральнораментованого посуду.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Гідрогеологічні особливості середньої течії Півд. Бога	7
2. До історії збудування гідроелектроцентралі на П. Бозі	8
3. Потреба й історичні передумови археологічного дослідження району підтоплення	10
4. Історичні відомості про досліджуваний район	12
5. Підсумки давніших археологічних дослідів на Півд. Бозі	13
6. Наші задачі та методологічні передумови для дослідження даного району	17
7. Організаційні заходи і попередній план робіт	18
8. Дослідження на р. Чорному Ташлику	20
9. Розвідка правого берега від Первомайського до Гарду	22
10. Дослідження Гардової неолітичної стадії	28
11. Розвідка на лівому березі, від Первомайського до Костянтинівки	34
12. Дослідження в районі Костянтинівка—Гард	36
13. Дослідження на Паланковій балці	39
14. Розвідка на дільниці Костянтинівка—Ак-Мечет	42
15. Дослідження руїн Ак-Мечету	43
16. Розвідка в окол. Ак-Мечету. Анегівка на Бакшалі	45
17. Продовження дослідчих робіт 1931 р.	47
18. Дослідження на скелі-городищі Кременчук	48
19. Олександрівські катакомби поховання	54
20. Розвідка на Бакшалі	55
21. Розвідка на дільниці Кременчук—Гард	56
22. Палеолітична стоянка коло с. Семенків на Бозі	61
23. Селище родової громади так званої „трипільської культури“ коло с. Сабатинівки	71
24. Підсумки робіт	87
Résumé	95

YC 75953

